

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

ӘОЖ378.016:821.512.122-1

Қолжазба құқығында

АЛИЕВА ЖАНАТ АБИЛЖАНОВНА

Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын және оны оқыту ұстанымдары

6D011700-Қазақ тілі мен әдебиеті

Философия докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Ғылыми кеңесшілері:
филол. ғыл. докт., проф.
Ержанова С.Б.

Пед. ғыл. докт., проф.,
ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі Сманов Б.Ө.

Шетелдік ғылыми кеңесшісі
Философия PhD докторы Ауэзова З.М.

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2016

МАЗМҰНЫ

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР	4
КІРІСПЕ	10
1 ҚАЗАҚ ӨЛЕҢІНІҢ ТАРИХЫНДАҒЫ КӨНЕ ТҮРКІЛІК ЫҚПАЛДАСТЫҚ НЕГІЗДЕРІ	10
1.1 Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынның қалыптасуының алғашқы кезеңдері	10
1.2 Поэзиялық туындылардағы көне түркілік ұстанымдар мен түрікшілдік мәселелер	26
1.3 Қазіргі қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындар: жаңа ізденіс үлгілері	41
2 ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ КӨНЕ ТҮРКІЛІК САРЫНДАРДЫ ОҚЫТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	63
2.1 Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытудың философиялық негіздері	63
2.2 Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытудың психологиялық негіздері	72
2.3 Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытудың педагогикалық-дидактикалық негіздері	83
3 ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ КӨНЕ ТҮРКІЛІК САРЫНДАРДЫ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖҮЙЕСІ	92
3.1 Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытудың білім мазмұны	92
3.2 «Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын» пәнін оқытудың инновациялық технологиялары	107
3.3 «Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын» пәнін оқытудың тәжірибелік-эксперименттік жұмыстары мен оның нәтижелері	126
ҚОРЫТЫНДЫ	132
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ	134
ҚОСЫМШАЛАР	139

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР

Бұл диссертациялық жұмыста келесі нормативтік құжаттарға сілтемелер қолданылған:

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Қазақстан халқына Жолдауы. 2014 жылғы, 17 қаңтар.

«Қазақстан Республикасының азаматтарына патриоттық тәрбие берудің 2006–2008 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы туралы» ҚР Президентінің Жарлығы. –Астана: Ақорда, 2006. Қазан. №200.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана.- 2010, 2016

Қазақстан Республикасының Білім беруді дамытудың 2011-2020 жж арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана.- 2010

«Қазақстан-2050» стратегиясы. Астана.- 2013

Қазақстан Республикасы орта білім мемлекеттік стандарты, 1-кітап, қоғамдық-гуманитарлық пәндер, жинақ. – Алматы, 1998. –36-56 б.

Қазақстан Республикасының «Жоғары оқу орнынан кейінгі білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартын бекіту туралы» №1080 бұйрығы. 2012 жыл, 23 тамыз.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 17 мамырдағы №499 қаулысымен бекітілген Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру ұйымдары қызметінің үлгілік қағидалары.

КІРІСПЕ

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Тәуелсіздігімізді жариялап, саяси, экономикалық дербестігімізді барша әлем мойындап, руханиятымыздың зерттеу аясы да кеңейген сайын бүгінгі күні ұлттық сөз өнері құндылықтарын жаңаша зерттеу, оның ғылыми-әдістемелік жүйесін жасаудың қажеттілігі артып отыр. Бұл қажеттілікті өтеу мақсатында ұлттық әдебиетке, оны оқытудың әдістемесіне бірнеше ірі міндеттер жүктелді. Әсіресе ұлттық әдебиеттің арғы тегін, алғашқы бастауларын тарихи тұрғыдан айқындап, ежелгі әдеби мұралардың бүгінгі әдебиеттің өсіп, өркендеуіне тигізген әсері мен көркемдік ықпалын саралау және де аталған мәселені білім беру ұйымдарында оқыту мәселесі айрықша маңызға ие болды. Сондықтан да ұлттық әдебиеттің ежелгі нұсқаларын ғылыми-әдіснамалық тұрғыдан талдап, зерттеу, жүйелеу – тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әдістеме ғылымының ең басты міндеті болып табылуда.

Қазіргі таңдағы әдістеме ғылымының басты мәселесі – қазақ жастарын ақпараттандыру қоғамының талабына сай білімді де білікті, тәрбиелі де мәдениетті азаматтар етіп қалыптастыру. Бұл – оқыту мен тәрбиелеудің барлық саласында қарастырылатын өзекті мәселе. Осындай ғылымдағы мәселелерді шешудің ұтымды жолдарын табу үшін қазақ халқының ұлттық асыл мұралары мен құндылықтарын, мұрат-мүдделері мен философиялық ой-тұжырымдарын қарастыру арқылы жастарды оқыту мен тәрбиелеуге күш салу керек.

Бүгінгі қазақ әдебиетіндегі ежелгі мұралардың белгісін айқындау үшін сол есте жоқ ерте замандардағы әдеби жәдігерліктердің өзін жан-жақты, әр қырынан зерттеу, әдістемелік жүйесін қалыптастыру міндеті тұр. Көне замандардағы ата-бабаларымыздың рухани өмірінің сәулелі көрінісінен, тәлім-тәрбиелік ойларынан ақпарат беретін бұл мұралардың өзі біздің заманымызға түгел жете қойған жоқ. Қолымызда барының өзі уақыт сынынан сыры кетпесе де, кенеуі кетіңкіреген, кейбірінің мәтіні үзік-жұлық кейіпте болды.

Халқымыздың өзіндік келбеті мен рухани әлеміне зор өзгерістер әкелген Кеңес өкіметі тұсындағы әдебиеттану қазақ әдебиеті тек кеңес кезінен бастау алады деген кереғар пікірді ұстанды. Дегенмен, белгілі ғалым Б.Кенжебаев пен оның шәкірттері М.Мағауин, М.Жолдасбеков, Н.Келімбетов, А.Қыраубаевалардың ерлікке пара-пар еңбектері мен нақты ғылыми зерттеулері ежелгі қазақ әдебиеті және оның арналары деген ұғымды қалыптастырды. Бұл әдебиеттанушы ғалымдардың ғылыми еңбектерінде қазақ әдебиетінің бастауы қайда, ежелгі қазақ әдебиеті тарихтың қай кезеңінен басталады, ол қандай жәдігерлерден тұрады, онда қандай тәлім-тәрбиелік ойлар айтылғаны туралы түсінік, ұғым қалыптасты.

Қазіргі Қазақстан, Орта Азия, Еділ бойында VIII-XIV ғасырларда аралас өмір сүрген көптеген ежелгі тайпалар түркі тілінде сөйлеген. Ол түркі тайпаларының ешбірі ол кезде жеке халық болып қалыптаспаған еді. Сондықтан олардан қалған әдеби ескерткіштер бүгінгі түркі тілдес халықтардың барлығына ортақ мұра деп санау заңдылық. Жоғарыда аталған

ғалымдардың ұстанған басты тұжырымы да осы еді. Қазақтың ежелгі дәуірдегі әдебиетін терең зерттеген әдебиеттанушы Н.Келімбетовтің еңбектері де (Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: Атамұра, 2005. – 336 б.; Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері. – Алматы: Раритет, 2011. – 432 б.) осы тұжырымның ғылыми дәйектемесі болды.

Өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарынан, яғни тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап әдебиеттанушылар ежелгі дәуір әдебиетінің мұраларын зерттеуді, оның ғылыми-әдіснамалық жүйесін жасауды шындап қолға алды. Әдебиет тарихына қатысы бар деген кез келген жәдігер мәтінтанымдық, көркемдік жағынан түбегейлі сараптауға алынды. «Қазақ қолжазбалары» (б.д.д. Х ғ. бастап ХХ ғ. дейінгі аралықты қамтыған) сериясымен он томдық басылым жарыққа шыға бастады. Бұған ежелгі көшпенділер өркениеті мен көне түріктердің әлемі туралы әр түрлі үлгіде хатқа түскен (тасқа қашалған) көне грек, қытай жазбаларындағы тарихи деректер, мифтер мен аңыздардағы әдеби үлгілер, көне түркі жазба ескерткіштерінің толық мәтіндері енді. Байырғы түріктердің мұралары түгелге жуық қамтылған «Орхон ескерткіштерінің толық Атласы» да бүгінгі түркологияға қосылған мол үлес болды. Осыған дейін ғылыми айналымда әр басылымда шашырап жүрген көне мұралар осылайша топтастырылды. Бұл осы бағыттағы ғылыми-зерттеу жұмыстарын оңтайландыруға үлкен сеп болғаны сөзсіз.

Сонымен бірге, қазақ поэзиясындағы түркілік сарынның көрініс табуы біршама ғалымдардың зерттеу нысанына алынды. Ғылыми диссертациялар жазылып, ұжымдық зерттеулер жарық көрді. Қазіргі әдебиеттанудағы бұл бағытта жүргізілген осындай зерттеу жұмыстары үлкен ғылыми жетістік болғанымен, көне түркі әдебиетінің қазақ поэзиясында көрініс табуын жоғары мектепте оқыту, оның ғылыми-әдістемелік жүйесін жасау – қазіргі кездегі кезек күттірмес мәселелердің бірі. Сол себепті әдебиеттің тарихи кезеңдерінің өзіндік даму ерекшеліктерін ескере отырып, қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын көріністерін әдістемелік тұрғыдан кешенді талдау қажет. Сондықтан қазақ поэзиясының даму үрдісіндегі көркемдік дәстүр жалғастығы мен дәуірлік жаңашылдықтың негізінде көне түркі әдебиетінің көркемдік белгілерінің болуы, оны оқыту мәселелері зерттеу тақырыбының өзектілігін, әрі маңыздылығын айқындайды.

Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынның көрініс табуының тарихи, көркемдік негіздерін талдап, зерделеуге арналған бұл зерттеуде қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдықтың, ұлттық көркем ойлау үрдістерінің түрікшілдік мұраттармен астарлас келіп, ұлттық танымға ұласуы әдебиет тарихының кезеңдеріндегі әдеби-көркемдік ерекшеліктермен салыстыра қарастырылды.

Зерттеу нысаны. Жоғары оқу орнында қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқыту үдерісі.

Зерттеу пәні: Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқыту әдістемесі.

Зерттеудің мақсаты. Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын көрінісін айқындап жүйелеу және білім беру үдерісіне ендіру мүмкіндіктерін қарастыру.

Зерттеудің міндеттері. Осы мақсат үрдісінен шығу үшін жұмыстың алдына мынадай міндеттер қойылды:

- қазақ поэзиясының нәр алар бастау бұлақтарын айқындау;
- қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздерін айқындап, әдіснамалық тұрғыдан жіктеу;
- әдебиеттің әр кезеңіндегі ақын-жыраулар поэзиясындағы көне түркілік ықпалдастық негіздерін айқындау және оның көрінісін оқыту үдерісіне енгізу;
- ЖОО қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқытудың ғылыми теориялық, әдіснамалық негізін анықтау;
- қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқытудың негізгі ұстанымдары мен әдістерін анықтау;
- қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқытуда қолдануға болатын тиімді технологияларды саралау;
- қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындар көрінісін оқу үдерісінде пайдалану үшін таңдау курсының мазмұны мен әдістемесін ұсыну;
- қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқытудың ғылыми-әдістемелік жүйесін ұсыну және оның тиімділігін эксперимент нәтижелеріне сүйене отырып дәлелдеу.

Зерттеу болжамы. Егер «Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын» пәнін оқыту негізінде студенттердің пәндік құзіреттілігі қалыптасып, оның ғылыми-әдістемелік жүйесі айқындалса, онда студенттер қазақ әдебиетіндегі дәстүр жалғастығын сипаттай отырып, өзіндік ой-пікірін қорғауға дағдыланады, ұлттық құндылықтар мен асыл мұраларды құрметтеуге, қадірлей білуге үйренеді, жан-жақты дамыған жеке тұлға ретінде танылады. Өйткені теориялық білімге негізделген пәндік құзіреттіліктер өзінің оң нәтижесін береді.

Жетекші идея. Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын көрінісін ғылыми-әдістемелік тұрғыдан негіздеп, оның нәтижесін білім беру үдерісінде пайдалану болашақ тіл мен әдебиеті мамандарын даярлауда және жастардың бойында патриоттық, отаншылдық сезімін оятуда септігін тигізеді.

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізі. Зерттеудің әдіснамалық және теориялық негіздері ретінде философиядағы тұлға мен әлеуметтік қоғам, таным мен мәдениет, мұрат пен мүдде мәселелері; психологиядағы жас ерекшелік қағидалары, негізгі психологиялық ұғымдар; педагогикадағы антропоэзектік бағыттар, дидактикалық ұстанымдар, оқытудың заманауи талаптары, инновациялық технологиялар туралы ойлар басшылыққа алынды. Сол секілді жұмыста әдебиеттану, филология, қазақ әдеби тілі, әдеби байланыс пен дәстүр және жаңашылдық, қазақ әдебиетін оқыту мәселелеріне орай жазылған ғылыми еңбектер қарастырылды.

Зерттеу жұмысының дереккөздері.

Ұлт поэзиясы, қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірі, түркі тектес халықтар әдебиетінің поэзиясы және қазіргі қазақ поэзиясын талдауға арналған әдеби сын, әдеби зерттеу еңбектер жұмыстың негізгі әдіснамалық әрі теориялық тірегі

болды. А.Байтұрсынұлы, М.Әуезов, Ә.Марғұлан, Е.Ысмайылов, Б.Кенжебаев, Н.Келімбетов, С.Қасқабасов, М.Мағауин, А.Ж. Жақсылықов, С.Б. Ержанова т.б. ғылыми зерттеу еңбектері мен фольклор мұралары, Қазтуған жырау, Доспамбет жырау, Асан Қайғы, т.б. толғаулары, Қ.Мырзалиев, Ж.Әскербекқызы, Т.Әбдікәкімов, Т.Медетбек т.б. ақындардың поэзиялық жинақтары негізге алынды. Зерттеу жұмысымыздың әдістемелік негіздерін анықтауда қазақстандық әдіскер-ғалымдардың, атап айтқанда, Ә.Қоңыратбаев, Т.Ақшолақов, С.Тілешова, Б.Сманов, Т.Жұмажанова, А.Әлімов, Т.Сабыров, Ж.Дәулетбекова, Б.Жұмақаева, т.б. зерттеулері мен еңбектері басшылыққа алынды.

Зерттеу әдістері. Зерттеудің ғылыми-теориялық және әдіснамалық негіздерін айқындау барысында салыстырмалы-тарихи, объективті-аналитикалық және жинақтау, даралау, ой қорыту, жалпылау әдістері; экспериментті ұйымдастыру кезеңінде бақылау, сауалнама, әңгіме, диагностикалық әдістер; зерттеу нәтижелерін қорытындылау барысында аналитикалық әдістер: талдау, қорыту мен ақпаратты өңдеу әдістері: эксперименттік мәліметтерді сапалық және сандық тұрғыда сараптау, жинақтау әдістері қолданылды.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы.

- қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқытудың ғылыми-теориялық және әдіснамалық негіздері айқындалып, оның қалыптасуына ықпал еткен алғышарттарына сипаттама берілді;

- қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқытудың педагогикалық-психологиялық негіздері анықталып, ғылыми жүйеленді;

- қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқытудың философиялық негіздері анықталып, ұлттық құндылық тұрғысынан талданды;

- болашақ қазақ тілі мен әдебиеті мамандарын даярлауда пайдалану үшін «Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын» курсының оқу-әдістемелік кешені дайындалып, ұсынылды;

- қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытудың әдістемелік жүйесін саралау арқылы оны оқытудың негізгі ұстанымдары ғылыми негізделді;

- ұлттық поэзиядағы түркілік сарындарды жоғары мектепте оқытудың мазмұндық-құрылымдық жүйесі жасалды;

- инновациялық әдіс-тәсілдердің тиімділігі тәжірибе арқылы көрсетілді.

Зерттеудің теориялық және практикалық маңызы.

Зерттеу жұмысында көне түркілік сарындардың қазақ поэзиясында көрініс табу үрдісі әдебиет тарихының кезеңдері бойынша жүйелі, сатылай қарастырылғандықтан, оның ғылым мен білім берудегі теориялық және практикалық маңызы арта түспек. Жұмыстың нәтижелерін қазақ поэзиясына қатысты оқытушымен бірге студенттің өздік жұмысы (ОБСӨЖ) және студенттің өздік жұмысы (СӨЖ) сабақтарындағы жазба жұмыстарына, семинар сабақтарына пайдалануға болады. Сондай-ақ жұмыстың ғылыми мазмұны мен тұжырымдарының жалпы әдеби поэтикалық мәні де бар.

Эксперименттік база ретінде зерттеу жұмысын жүргізу, нәтижелері бойынша таңдау курсты дайындау мен сыннан өткізу үшін Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті белгіленді. Зерттеу нәтижелері осы оқу орнының «Қазақ әдебиеті» кафедрасында жүзеге асырылды.

Зерттеу үш кезеңде жүргізілді

1. Бірінші кезеңде (2013-2014 жж.) зерттеу жұмысының тақырыбы, бағыттары анықталды, білім философиясы, педагогика, психология, әдебиеттану, әдістеме салалары бойынша еңбектер зерделенді. Нәтижесінде зерттеу жұмысының ғылыми-әдіснамалық негіздері айқындалып, мақсат-міндеттері мен болжамы, пәні анықталды.

2. Екінші кезеңде (2014-2015 жж.) әдебиетті оқытудың қазіргі жайы, оны оқытудың жаңа бағыттарын анықтау мақсатында белгілі әдіскер-ғалымдар мен әдебиеттанушылардың сүбелі зерттеулері мен еңбектеріне талдау жасалды. Студенттердің пәндік құзіреттілігін қалыптастырудың жолдары сараланды. Жоғары мектепте эксперимент жүргізудің материалдары дайындалды.

3. Үшінші кезеңде (2015-2016 жж.) қорытынды эксперимент сатысында экспериментке жинастырылған оқу материалдарының негізінде студенттердің білім деңгейінің көрсеткіші анықталып, сапасы тексерілді, эксперимент және бақылау топтарының нәтижесі салыстырылды. Эксперимент қорытындысы жасалды. Ғылыми-зерттеу жұмысы бойынша нәтиже тұжырымдалып, қорытындылар жүйеленіп, диссертация түрінде рәсімделді.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар

1. Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын элементтері ұлттық құндылығымен ерекшеленеді, қазіргі жастардың бойында адамгершілік қасиеттерін қалыптастырады.

2. Жоғары мектептің филология факультеті студенттеріне қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқыту болашақ маманды жан-жақты дамытуға, білімнің сапасын арттыруға мүмкіндік береді; ұлттық құндылықтар мен асыл мұраларды бағалауға үйретеді; сол арқылы олардың интеллектуалдық әлеуеті дамиды.

3. Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды білім беру технологиялары арқылы меңгерту студенттің болашақ мамандығына қажетті теориялық ақпараттарды талдап, саралауына, жеке тұлғаның шығармашылық қабілетінің шыңдалуына әкеледі.

4. Студенттің кәсіби-танымдық қабілеттерін дамытуға бағытталған ғылыми-әдістемелік жүйе қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытудың арнайы ұстанымдары негізінде жүзеге асырылып, оң нәтиже береді.

5. Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды практикалық тұрғыдан меңгертудің деңгейі студенттердің қалыптасқан дағдылары мен іскерліктерінің көрсеткішімен анықталады. Нәтижесінде пәндік құзіреттіліктері қалыптасады.

6. «Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын» курсының оқу-әдістемелік кешені мен бағдарламасы.

Зерттеу нәтижесінің дәлелдігі мен негізділігі

Зерттеу жұмысының нәтижелері әдіснамалық тұрғыда дәлелденуімен, зерттеу әдістерінің тиімділігімен, зерттеу еңбектеріне талдау жасалуымен, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті Қазақ әдебиеті кафедрасында бакалавр «5B011700 – Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығында «Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын» таңдау курсының оқу үдерісіне енгізілуімен қамтамасыз етілді.

Зерттеу нәтижелерінің жарияланымдары: Ғылыми зерттеу жұмысының негізгі мазмұны ғылыми басылымдарда, атап айтқанда, Азербайжаннан шығатын SCOPUS тізіміне енген «Journal of Language and Literature» импакт-факторлы журналына -1, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті бекіткен М. Өтемісов атындағы БҚМУ, Абай атындағы ҚҰПУ хабаршысында -3, шетелдік жарияланымдарда, түрлі халықаралық және республикалық ғылыми-теориялық конференцияларда - 7 жасалған баяндамаларда көрініс тапты. Сонымен бірге «Ежелгі дәуір әдебиетіндегі көне түркілік сарын» атты 1 оқу құралы жарық көрген.

Жұмыс ҚазМемҚызПУ-дің қазақ әдебиеті кафедрасы мәжілісінде талқыланып, қорғауға ұсынылды.

Диссертация құрылымы. Диссертация кіріспеден, үш негізгі тараудан, қорытындыдан, пайдаланған әдебиеттер тізімінен және қосымшадан тұрады.

Кіріспеде зерттеудің өзектілігі дәлелденіп, зерттеудің алдына қойған мақсаты мен міндеттері, зерттеу нысаны мен пәні, жетекші идеялары және ғылыми жаңалықтары және т.б. ғылыми аппарат айқындалған.

Қазақ өлеңінің тарихындағы көне түркілік ықпалдастық негіздері атты бірінші тарауда қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындардың қалыптасуына ықпал еткен алғышарттар айқындалып, қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынның қалыптасуының алғашқы кезеңінен қазіргі қазақ поэзиясына дейінгі аралықтағы көзқарастар талданып, мысалдармен дәйектелді.

Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытудың ғылыми-әдіснамалық негіздері атты екінші тарауда оны оқытудың ғылыми-әдіснамалық негіздеріне талдау жасалынды. Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытудың философиялық, педагогикалық және психологиялық негіздері айқындалып, жүйеленді.

Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытудың әдістемелік жүйесі деген үшінші тарауда білім беру жүйесіне енгізілетін «Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын» таңдау курсының мазмұны мен әдістемесі баяндалып, оны пайдаланудың жолдары көрсетілді. Зерттеу барысында қол жеткен нәтижелер кестелермен және арнайы диаграммалармен рәсімделді.

Қорытынды бөлімде зерттеу нәтижелері бойынша жүйеленген ой-пікірлер мен көзқарастар қорытындыланып, тұжырымдалды және ғылыми ұсыныстар берілді.

1ҚАЗАҚ ӨЛЕҢІНІҢ ТАРИХЫНДАҒЫ КӨНЕ ТҮРКІЛІК ЫҚПАЛДАСТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

1.1 Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынның қалыптасуының алғашқы кезеңдері

Қазақтың көркем ой тарихының негіздері мен тамыры тым тереңде жатқаны ХХ ғасырдың екінші жартысында ғана ғылыми дәлелденді. Белгілі әдебиеттанушы Н.Келімбетов «...Біз қазақ әдебиеті қайнар-бастаулары Түрік қағанаты (ҮІІІ ғасыр) тұсында өмірге келген «Күлтегін» және «Тоныкөк» жырларында жатыр деп келдік. Бұл пікір кезінде ғылыми тұрғыдан негізделген тұжырым еді. Алайда мұндай ғажайып жырларды жазуға үлгі-модель болған шығармалар бұрын бар ма еді деген сауал ұдайы ойда тұратын» [1,б. 3] – дейді. Ғалым соңғы уақыттардағы түркология ғылымындағы соны жаңалықтар мен ғылыми ашылулардың осы сауалға жауап тапқанын айта келіп: «...Ежелгі түркілердің арғы ата-тегі саналатын сақтар мен ғұндар дәуірінің көркем сөз үлгілері: «Алып Ер Тоңға», «Шу» батыр, «Аттила», «Көк бөрі» және «Ергенекон» дастандарының жеке-жеке үзінділерін, фрагменттерін, сюжеттік оқиғаларын ұзақ жылдар бойы іздестіріп, тырнақтап жинап, белгілі бір логикалық жүйеге келтірдік» [1,б. 3] – дейді. Көне түркілік ғажайып көркем сөз жәдігерліктерінің өзіне үлгі бола алған осындай ежелгі қаһармандық дастандардағы түр, мазмұн, стиль мен көркемдік дәстүрлердің халқымыздың көркем ойлау қалыбының өн бойынан табылуы оны қазақ әдебиетінің бастау бұлағы, алғашқы негізі болды деген қорытынды жасауымызға әкеледі.

Қазақтың ұлттық әдебиеті біздің заманымыздан бұрынғы ежелгі түркілік және біздің жыл санауымыздағы ҮІ-ХІІІ ғасырларда жасаған көне түркілік әдеби дәстүрлер негізінде қалыптасып, дамыды дейтін болсақ, төл әдебиетіміздің тарихындағы түркілік көркемдік дәстүрлердің де, әр түрлі бағыттар мен ағымдардың да шыққан тегін, түпкі тамырын сол дәуірлердегі түркі әдебиетінің тарихынан іздеу керек.

Орхон-Енисей ескерткіштері аталатын көне жазбаларда Түрік қағанаты құрамында тіршілік еткен елдің өнер-білімі мен дүниетанымы, әр түрлі түркі халықтарының тарихы мен тағдыры, олардың өзара қарым-қатынастары, тынымсыз жалғасқан жорық жолдарындағы жеңістері мен жеңілістері, сүйініші мен күйініші, өкініштері, адамзат баласына үлгі тұтарлықтай ерлік, бірлік, отаншылдық пен намыс туралы түсініктері, салт-дәстүрі мен наным-сенімі, тәуелсіздік аңсары мен еркіндікке құштарлығы, сондай-ақ осы мақсат, мүддеден шығу жолындағы ұлы істері мен атқарған қызметтері баяндалған. Бұл жырлардың негізіне түрлі ру-тайпалардың басын біріктіру, материалдық және рухани жағынан нығайту, сыртқы жаулардан қорғану идеясы алынды.

Қазіргі кезде «түркі» терминінің ең көп тараған тілдік түсінігінің өзіндік белгілі негізі бар: көне түріктер сонау ғұндар дәуірінде кәмілетке жетіп толысып, ІІІ-Ү ғасырлардағы қысылтаяң қиын заманда анабиоз жағдайында болған дала мәдениеті, ізгі бастауларын жарқын дамытып, өмір тіршіліктің мәніне айналдырды. Яғни, бұдан біз қазақ әдебиетіндегі түркілік

дүниетанымның туып, қалыптасуы ежелгі сақ, ғұндар дәуірінен бастау алатынын көреміз.

Қазақтың ұлт болып қалыптасуы мен «қазақ» этнонимінің пайда болу тарихы бұрынғы-соңғығалымдар тарапынан тарихи-деректік, этнографиялық, фольклорлық тұрғыдан аз қарастырылған жоқ. Әр кезеңде жасалған әр түрлі гипотезалардағы кейбір алшақтықтар мен көмескі тұжырымдарға қарамастан қазақ халқының ұлт болып қалыптасу, дербес мемлекет болу тарихы біздің жыл санауымыздың ХҮ ғасырына алып келеді. Осы тұста ел тарихының ұлттық әдебиет тарихымен ажырағысыз тығыз байланысты екендігін баса айту орынды болмақ. Бұл құбылыс ауыз әдебиеті ерекше дамыған қазақ сияқты көшпелі өмір салтын ұстанған халыққа тіпті жақын. Тарих тізбегінің белгілі бір кезеңінде өзіне ғана тән жазу дәстүрінен қол үзіп қалған халқымыздың шын әрі объективті тарихы осы ауыз әдебиеті үлгілерінде еді. Түркітанушы Л.Н.Гумилевтің өз кезінде ғылыми ортаны таң қалдырған әйгілі ғылыми-зерттеу әдісі шынайы тарихты жасауға тек хатқа түскен нақты тарихи дерек қана емес, әдеби, этнографиялық және археологиялық мұралардың да үлгі, дерек бола алатынын дәлелдеді. Ғалымның бұл әдісін әйгілі орыс әдебиеттанушысы, академик Д.С.Лихачев: «Ғалымның қиял көзімен өткенді елестету арқылы, яғни реконструкция тәсілімен көп жәйттердің құпиясын ашуға болады. Ғылымда тек сирек кездесетін деректермен ғана шектеліп қалуға болмайды. Өйткені, тарихи өмірдің өзі деректерден гөрі әлдеқайда бай, әрі сан қырлы болып келеді» [2,б. 7] – деп мойындайды. Бүгінгі ұлан-ғайыр Еуразия құрлығын мекендейтін көптеген түркі халықтарының түп атасы – көне түріктердің мемлекеттік тарихы, қоғамдық-әлеуметтік келбеті т.б. ерекшеліктері нақ осы көне жазбалар мәтіндеріне сүйене отырып жасалды.

Ежелгі сақтар мен ғұндар қоғамындағы мәдени, рухани жәдігерлер туралы да ақпараттарды нақты жазба тарихи деректерден табу қиын. Белгілі түркітанушы С.Г.Кляшторный ежелгі сақ тайпаларының Еуразия құрлығындағы өркениетке тигізген әсері мен сол дәуірлердегі геосаясаттағы ықпалын сараптай келе: «В суждениях о социальном устройстве сакского общества скудность письменных источников заставляет более полагаться на археологический материал» [3,б. 46-47] дей келе, «Духовная культура и религия саков реконструируются скорее по памятникам искусства, чем по письменным памятникам. ...скифская эпоха в казахстанских степях была ознаменована такими шедеврами артистического мастерства, связанными с мифологией и пантеоном саков, представления о которых могут дать только специальные работы» [3,б. 47] – деп, сақтар қоғамындағы рухани құндылықтарды танып, талдаудың жолын көрсетеді.

Түркология ілімінің негізін қалаған В.Томсен, В.В.Радлов, Х.Н.Орхун, Ю.Немет, С.Е.Малов сияқты ғұламалар жалпы түркі әлемінің рухани құндылықтарын бөліп-жармай біртұтас алып, ғылыми-салыстырмалы әдістерді өте оңтайлы қолданды. Алайда, кеңестік идеологияның бір ұлттың ғана қолайына тиімді қасаң, әрі қияли теориясының салдарынан бұл тұтастық тек лингвистикалық зерттеулерде ғана сақталып, әдебиет, тарих, археология,

этнография ғылымдарындағы зерттеулер мен ізденістерде түркілік біртектіліктен алшақтап кетті. Бұл кемшіліктің орнын өз зерттеулерінде Л.Гумилев толтыра алды.

Түркі әлемінің біртектілігіне дәлел болатын жәдігерліктердің ілкі бастауларына түркілердің ата-бабасы саналатын сақтар мен ғұндардың батырлық дастандары жатады. Біздің дәуірімізден бұрынғы бірінші мыңжылдықта өмір сүрген бұл ежелгі халықтардың өзі кемерлер, массагеттер, дахтар, асылар деген сияқты тайпалардан құралғандығы тарихтан белгілі. Табиғат күштеріне, Аспан мен Күнге (Тәңір), Жер-Суға сыйынатын, көшпелі өмір салтын ұстанып, мал шаруашылығымен айналысатын, өнер атаулыдан сөз өнері мен соғыс өнерін бәрінен артық қойып, әрі жетік меңгерген бұлар қазіргі Қазақстан мен Орта Азия, Шығыс Түркістан жерлерін мекендеген екен. Жаңа дүниедегі тарихтың атасы саналатын Геродоттың жазбаларында «массагеттер» деп аталатын сақ тайпаларының әлеуметтік құрылымы, әскери әлеуеті, шаруашылық құралдары мен мыс пен алтынды әшекей мен қару-жарақ жасауда пайдалану өнері туралы жазады [4,б.113-114].

Тарихта белгілі болғандай осы тайпалық бірлестіктердің негізінде Түрік қағанаты құрылады. Бұл алып мемлекеттің тарихы, халқының салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы, наным-сенімі, билеушілері мен жалпы рухани әлемі туралы бірден бір ақпарат көзі әрине, тасқа жазылған дастандар болып табылады. Көлемі шағын, екі-үш жолдан аспайтын көптеген ескерткіштерді айтпағанда «Күлтегін», «Тоны көк», «Білге қаған» сияқты үлкен жырларда сол дәуірдің барша шындығы суреттелген. Көне түркілердің жазу өнері мен көпжанрлы әдебиетінің гүлденуі біздің жыл санауымыздың VI-VIII ғасырларында Түрік Қағанатының құрылып, оның мәдениетінің даму уақытымен тұспа-тұс келеді. Еуразия масштабындағы бұл мемлекеттің өз кезінде сол уақыттағы алып империялар саналған Византия, Қытай, Иран сияқты елдермен дипломатиялық қарым-қатынас жасағаны, қоғам өмірі мен рухани кеңістігінде кеңінен қолданылған ресми тілі болғаны белгілі. Ресми жазуының, әдебиетінің, іс жүргізу дәстүрінің, осы салалардың бәрін игеріп, басқаратын нақты иерархияға құрылған билік аппаратының болуы, бұл мемлекетте толыққанды өркениеттің болғандығын дәлелдейді. Ал мемлекетшілдіктің барлық белгілері айқындалған өркениет әлеуметтік-мәдени феномен ретінде өзінің басты белгісі етіп жазуы мен әдеби тілін ұсынары анық. Бірнеше ғасыр өмір сүрген мемлекеттің әдеби тілінің негізінде уақыт өте келе тілдік символдар, асқақ ұғымдар, стереотиптер мен стильдер сияқты әр түрлі құбылыстар дамып, олар тұрақты этникалық сана мен мәдениеттің типологиясын қалыптастыруға ықпал етеді. Ал әдеби тілдің дамуы сол өркениеттегі қоғамдық жағдайлар мен халық ұстанатын дін, салт-дәстүрлердің де дамуымен байланысты. Сондықтан да көптеген зерттеушілер түркілердің тұтас Еуразия материгін алып жатқан алып империя құрудағы алғашқы тарихына таңырқаудың қажеті жоқ деп санайды. Мысалы, батыстық түркітанушы К.Финдлей өзінің мақаласында түріктерді өздерінің тілі, мәдениеттері мен тарихында ұқсас элементтері бар, бірақ өзара жақсы қатынастағы халықтардың жиынтығы екенін айтады: «The Turks as ‘a group of

peoples definable by their languages and by certain shared elements of culture and history but otherwise astonishingly diverse among themselves'» [5].

Қазақ халқының шығу тарихы мен оның рухани құндылықтарының генезисін зерттеген ғалымдар міндетті түрде сақтар мен ғұндар, көне түркілер сияқты ежелгі тайпалар тарихына сүйенеді. Олардың дені «...это не история Казахстана, но история предков казахского народа, той их части, внутри которой сформировались облик и язык казахских племен средневековья и современных казахов, их этнические и психологические стереотипы, многие элементы быта и народных обычаев» [3,б. 53] – деп, бұл көне тайпалық одақтар мен мемлекеттерді құраған халықтардың тілі мен мәдениеті қазақ халқына тікелей қатысы барын айтады.

Жоғарыда сөз еткен әйгілі Геродоттың жазбаларынан Анақарыс (еуропалықтар Анахарсис деп атайды) пен Тоқсары (еуропада Тоқсарис) шешендер туралы деректер кездеседі. Ұлы даланың ғана емес, сол кездегі ілім-білімнің, адамзат өркениетінің ошағы саналған Эллада елінде де, яғни бүкіл әлемге танымал болған бұл даналардың ұлағатты сөздері мен өмір деректері туралы тарих ғылымының атасы Геродот қана емес, Платон, Плутарх, Диоген және Лукиан сияқты танымал ғұламалар да айтып, жазып кеткен. Мысалы, Диоген Лаэретский біздің жыл санауымызға дейінгі өркениеттің ең асыл үлгісін тудырған қос елдің тел баласы ретінде Анақарыс туралы «Скиф Анақарыс Гнурдың ұлы және скиф патшасы Қадидудтың бауыры еді; оның шешесі грек қызы, сондықтан да ол екі тілді де білетін. Ол скифтер мен эллиндықтардың дәстүрі, өмірді жеңілдетудің жолдары туралы жазды және әскери айла-тәсіл жөнінде сегіз жүз өлең шығарды. Ерекше шешендігімен көзге түсті, «скифтік сөйлеу мәнері» деген мәтел оның осы қасиетіне байланысты қалыптасқан» деп, өте құнды ақпарат қалдырған. Асқан ұстамдылығы мен ақылдылығының арқасында оны әйгілі «жеті ғұламаның»бірі ретінде таныпты.

Терең ой, ұтқыр шешім, тапқыр сөз – бүгінгі шешендіктің басты атрибуттары болса, бұлардың сөз өнеріндегі, шешендік сайыстардағы құндылығын біздің жыл санауымызға дейін бес ғасыр бұрын өмір сүрген Анақарыс ойшыл мен Тоқсары балгер дәлелдеп кетіпті.

– Эллада жерінде мені ақылым қорғап еді, ал өз еліме кеп менқызғаныштың құрбаны болдым (Плутархтың дерегі) – деген ұлы дала перзентінің орны белгісіз моласының басындағы сайғаққа, кейінгі ұрпақ соққан мүсін-ескерткіштің астына «Тіліңе, Құлқына, он екі Мүшеңе ие бол!» деген сөзі жазылды.

Қазақтың ауызша тараған, хатқа түсіп жазба түрінде бүгінге жеткен ескілік аңыз-әңгімелерінің, қанатты сөздер мен мақал-мәтелдердің түп-төркіні Анақарыстан жеткен даналық сөздермен мазмұндас. «Адамның бойындағы ең жақсы және ең жаман нәрсе деген не?» деген сұраққа Анақарыс: – Тіл, деп қысқа ғана, жедел жауап беріпті. Немесе, Афиналықтарға қаратып айтқан әйгілі сөздерінің бірінде: ...Скифтер сүйектен өткізіп айтқан сөзді келеке қылмайды, керісінше, жеріне жеткізіп айта алмаған сылдыр сөзді мақтамайды. Сөзде ақыл жоқ. Егерде жақсы ниетті, адал істі жеткізуге арналса, одан артық қасиетті

құрал болмайды. Сыртынан күліп, ішінен күңіреніп тұрып айтқан сөзінді ғана скифтер жаманатқа балайды. Мәселе сөзде емес, пиғылында – дейді. «Өнер алды – қызыл тіл» дейтін және шешен, ұтымды әрі көркем сөйлеуді барша өнердің алды санайтын қазақ халқының бұл асыл қасиетінің бастаулары көнеде жатқандығын көреміз.

ҮІ ғ. жазбаша хатқа түскен және түркілік этногездің ерте кезеңінен хабар беретін түркілердің алғашқы фольклорлық ескерткіші ашина тайпасының пайда болуы мен оның сол кезде құрылған тайпалық одаққа үстемдігін баяндайтын генеологиялық аңыз болып табылады. Мәселен, қазақтың Алаша хан туралы аңызы мен Найман ата туралы аңыздарының сюжеттік желісіндегі баяндаулар айырмашылығы болмаса, негізгі идея, түпкі ой көне түркілік аңызбен төркіндес. Сондай-ақ, ежелгі «Ергенекон» дастанындағы көпшілікке қарата айтылатын «арнау» үлгісі кейінірек «Күлтегін», одан кейінірек «Қорқыт ата жырларында» жалғасын тауып, қазақтың батырлық жырларында («Ер Қосай», «Ер Тарғын», т.б.), біздің дәуірдегі жазба әдебиетте дәстүр болып, өзіндік көркемдік түр тапты.

Бүгінгі түркі халықтарының баршасына ортақ саналатын «Ислам дәуірінің әдебиеті» әлем әдебиеті тарихында да ерекше орын алады. Бұл дәуірдің әдеби-көркем, әлеуметшіл-философиялық өнері түркі халықтарының ғана емес, барша адамзаттың рухани дамуына өлшеусіз үлес қосты. Ұлы соғыстар мен жойқын жортуылдар әлі де болса дүркін-дүркін жүріп жатты. Сан мыңдаған халықтың қырылуы, тұтас мемлекеттердің жойылып кетуі сияқты адам қолымен жасалған ғаламдық катаклизмдер орын алғанменен, ғылым мен білім, мәдениет те қарыштап дамыды. Ислам дінінің тарауы көбінесе қантөгіссіз, бейбіт түрде болғандықтан ілім-білімнің жайылуы да кедергісіз жүрді. Араб тілі мен мәдениетінің үстемдігі жарты әлемге жүргізілгенмен, бірте-бірте түркі халықтары өз рухани бастауларына қайта үңіле бастады. Ғылыми еңбектер де, көркем туындылар мен тарихи жазбалар да түркі, сондай-ақ парсы тілінде жазылатын үрдіс қалыптасып, ол ұлан ғайыр территорияны мекен етіп отырған халықтардың барлығына түсінікті болды. Сондықтан да, хат танып, қаріп ажырата алатын қалың бұқараға мұндай қолжетімді асыл қазына баға жетпес азық болды. Сол замандарда негізінен түркі халықтары шоғырланған бүгінгі қазақ далсы мен Орта Азияда ғылым мен мәдениет ерекше қарқынмен дамыды. Белгілі түрік ғалымы Ф.Көпрүлузаде сол кезең туралы «...түркі халықтарының қоғамдық-мәдени даму тарихында Қайта өрлеу – ренессанс дәуірі болды» [б.б. 3б] деп жазады.

Түркі халықтарының сол кезеңдегі адамзат өркениетіндегі рөлі туралы ғалым өте объективті баға берген. Өйткені ғылымның әр саласында еңбек еткен Әбу Насыр әл-Фараби, Әбу Райхан әл-Бируни, Әбу Әли ибн Сина, Махмұд Қашқари, Жүсіп Хас Хаджиб Баласағұн, Ахмет Иүгінеки, Қожа Ахмет Йассауи сияқты энциклопедист ғалымдар мен сөз зергерлері, данышпан ойшылдар тарих сахнасына шыққан еді. Олар кенже қалып келген жаратылыстану ғылымын дамыта отырып, адамгершілік, гуманистік идеяларды да насихаттады. Бұған имандылық пен гуманистік көзқарастарды басшылыққа алған ислам

дінінің де ықпалы зор болды. Ел билеудің жаңа жобалары мен халықтың рухани дамуын қамтамасыз ететін тың бағыттар қажеттілігі туды, әрі оның ислам дініне негізделген нормалар аясында болуы талап етілді. Бұл үрдісті барша адамзат өркениеті мойындады. «The Islamist account of the rise of Islam is overwhelmingly based on hadith, indeed on hadith as opposed to the Quran, reflecting the preference for tradition that prevailed among Muslims themselves until quite recently» (Ислам күнінің шығуы Хадиске байланысты, ал хадис Мұхаммед Пайғамбардың айтқан қасиетті сөздері, Құран - мұсылмандардың салтының, өзара қарым-қатынасы мен татулығының нышаны) [7].

Әл-Бирунидің «Хикметтері», әл-Фарабидің «Әлеуметтік-этикалық трактаттары», Ибн Синаның «Білім кітабы», Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігі», Ахмет Иүгінекидің «Ақиқат сыйы», Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түркі» т.б. сияқты жауһарлар осы қажеттіліктің өтеуіне туған еді. Замана талабы мен келер күннің үдесінен шыға алған бұл туындылар өзінен бұрынғы түркілік мәдениеттен сусындай отырып, болашаққа да еңбек етті. «Бұлар ғылымның сан саласында қыруар жаңалықтар ашқан ғұламалар әрі өздері өмір сүрген дәуірдің аса көрнекті сөз зергерлері, ақындары болатын. Бүкіл түркі әлемінің осы бір тарихи бетбұрыс кезеңінде өмір сүрген ғұламалар мен шайырлардың әлеуметтік көзқарасы мен дүниетанымы ғылым мен әдебиеттің болашағын айқындап бергендей еді» [1,б. 154].

Қазақ әдебиетінің шығу тарихын қарастырғанда ежелден қалыптасқан көркемдік ойдағы дәстүр жалғастығын негізге алған абзал. Көненің асыл мұрасын талдап, тану белгілі бір халықтың ғана емес, «Ежелгі дәуір әдебиеті мұраларына арналған зерттеулер ұлттық сөз өнері туындыларын және әлем өркениеті мұраларын өзара сабақтастық, үндестік арасында қарастыра отырып, жалпы адамзатқа ортақ көркемдік ойлау әлемін жүйелейді [8,б.132].

Ұлы даланың өн бойында мыңдаған жылдар өмір сүрген тайпалық одақтар, хандық мемлекеттердің барлығы түркілерге тән еді. Өз мекені – сары даланы жердің кіндігі санаған сақтар мен ғұндар да, көк түріктер де дүниенің төрт бұрышын түгел шолған, дүниетанымы табиғат ананың заңдылықтарымен ерекше үйлесім тапқан ұлы өркениет иелері болатын. Санамызға адамзат өркениетінің негізін салған деп сіңіп қалған элладалықтарды даналығымен таң қалдырған Анақарыстың «Менің киімім – скиф шекпені, аяқ киімім – екі аяғымның өз терісі, төсек-орным – қара жер, түскі асым да, ертеңгі асым да – сүт, ірімшік, қуырылған ет, ал сусыным – қара су ғана» [4,б. 101] – деген сөзінде дарқан даланың данышпандығы мен даралығы жатыр.

Түркілер құрған мемлекеттің ең ірісі де, ең қуаттысы да – түрік қағанаты. Сақтар мен ғұндардан бізге жеткен әдеби жәдігерлерімен салыстырғанда көк түріктердің мұрасы анағұрлым мол, әрі көркемдік деңгейі де жоғары. Уақытқа тоқтам жоқ. Мәңгі тұратындай болған сол Ұлы қағанат та келмеске кеткен. Мәңгіліктің иесі – жаратқан құдай, тәңірі ғана. Көне түркі әдебиетіне тән шығармашылық континуумның белгілері шығарма авторының «мені», жоғары қаһармандық патетика, көпшілік алдындағы шешен сөйлеу пафосы сипаттарында келеді. Автор шығармашыл тұлға ретінде құлдықта жапа шеккен

немесе опат болған халқын құтқару, азаттыққа жеткізу жолындағы тарихи миссиясын түсіне отырып, қансыраған халықтың басын біріктіретін, осы жолда жанын қиюға даяр тұрған идеал-тұлғаны ұсынады. Көне түркі ескерткіштері мен ежелгі әдебиетте бұл – бабалар өсиетін ту еткен еркіндік идеалы.

Кейіннен бірнеше қағанаттар мен ұсақ мемлекеттік одақтарға ыдыраған Түрік қағанатының территориясында әйгілі Шыңғыс хан ұрпақтары құрған Алтын Орда мемлекеті пайда болды. Жарты әлемді жайлаған ұлы мемлекеттің де өсіп-өркендеу және құлдырап, ыдырау тарихы белгілі. Ақ Орда мен Көк Орда сияқты хандық билікке бағынған ұлыстарға бөлінген атақты Алтын Орданың территориясында кейінірек өз алдына дербес саясат жүргізген бірнеше хандықтар құрылды.

Нақты уақытын жылдармен бедерлеп тап басып айтпағанмен Ноғайлы дәуірінің әдебиеті деп Алтын Орданың ыдырау кезеңі мен Қазақ хандығы құрылғанға дейінгі уақыт аралығындағы әдебиетті айтып жүрміз. Бұл шамамен ХІҮ-ХҮ ғасырлар арасын қамтиды. Тарихи-этнографиялық деректерге сүйенсек сол уақыттағы ноғайлар сары ноғай, қара ноғай, маңғыт және Кавказ ноғайлары болып төртке бөлінген екен. Бұлардың әрқайсысының өзі мекен еткен территориясы болған, әрі олар түрлі хандықтар құрамында тіршілік еткен. Мәселен, Сары ноғайлар (оларды татарлар деп те атайды) ыдырап кеткен Алтын Орданың орнында қалыптасқан Қазан, Қырым, Астрахан және Қасым хандықтарын құрған. Қара ноғайлар немесе барабы татарлары әйгілі он сан ноғай хандығын құрды. Ал Маңғыт ноғайлар кіші жүз қазақтарымен аралас-құралас Маңқыстау жерін мекен еткен. Кавказ ноғайлары болса кіші және үлкен Ноғай ордасының тайпалары құрамында болды. Төрт тарапқа бөлініп, әр түрлі хандықтар мен тайпалық бірлестіктер құрамында өмір сүрген ноғайлар бір замандарда «Ноғай ұлысы», «Ноғайлы жұрты», «Ноғай Ордасы» деген сияқты тарихта белгілі атауларға ие болған ордалы елдің өкілдері еді. Ноғайлы атауының пайда болуы мен осы атауға ие болған мемлекеттің тарихы туралы да түрлі деректер мен топшылаулар бар. ХІІІ ғасырдың екінші жартысында маңғыттар Алтын Орданың уақытша билеушісі түмен басы Ноғай иелігінің құрамына кіреді. Осыдан барып «Ноғай Ордасы» ұғымы шыққан [9,б. 188-189].

Бұрындары ноғайлы әдебиеті аталып келген туындылардың негізгі дені бүгінде қазақ әдебиетінің қорына еніп, оның төл туындыларына айналып кеткен. Мысалы, қазақтың ұлттық құндылықтары саналатын «Ер Төстік», «Жиренше шешен», «Алдар Көсе» т.б. ертегі, аңыздар мен «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр», «Қамбар батыр», «Ер Тарғын», «Ер Қосай», «Ер Сайын», «Едіге», «Ер Жабай», «Ер Шора», «Орақ-Мамай» сияқты эпостық жырлар – сол ноғайлы заманының әдеби мұралары.

Ноғайлы дәуірі әдебиеті туралы алғашқылардың бірі болып Шоқан Уәлиханов ХІХ ғасырда сөз еткен еді. Ол қазақтың батырлық эпосы Ноғай ордасы заманында туған деп тұжырым жасайды [10,б. 138]. Ғалым «Ер Көкше», «Едіге», «Орақ» сияқты жырларды ең бірінші болып хатқа түсіреді.

Қазақтың ескілік әдебиетін зерттеуге көп көңіл бөлген Сәкен Сейфуллин де өзінен ілгері зерттеушілер мен тарихи-этнографиялық деректерге сүйене отырып, эпикалық аңыздауларға «Ноғайлы дәуірінің туындылары» деп сипаттама берген [11,б.138].

Ол қазақтағы батырлар жырының дені «Ноғайлы дәуірінде туды» деген пікірін дәлелдеу үшін сол дәуір жайында тарихи деректер келтіреді. Аталған жырлардың Ноғайлы дәуірінде туғандығын көрсету үшін бірнеше жырдан («Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Қамбар батыр», «Ер Сайын», «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын», «Ер Көкше», «Жабай батыр» т.б.) сөзіне дәлел ретінде үзінділер алып, мәтіндердегі айғақтарға жүгінеді. Тағы бір ескеретін мәселе Сәкен Сейфуллин өз еңбегінде қазақтың эпостық жырлары тек «Ноғайлы дәуірінде» туған деген пікірін баса айтады [11,б.161]. С.Сейфуллиннің «Қазақ әдебиеті» кітабының екінші бөлімі – «Ертедегі жырлы әңгімелер, яки ноғайлы дәуірінен қалған әдебиет нұсқалары» деп аталады. Бұған батырлар жыры мен лиро-эпостық жырлар кірген де, олардың тарихи тектерін нақты деректермен дәлелдеп, көркемдік қасиетін айқындап, басқа ел әдебиетінің нұсқаларымен салыстырып отырған. Автор батырлар жырын зерттегенде ең оңтайлы принципті қолданған. Ол батырлар жырын негізінен хронологиялық тәртіппен зерттейді де, «ұлы батыр», «кіші батыр жыры» деп тексеріп жүргендердің зерттеу тәсілінің ғылыми негізі жоқ екендігін көрсетіп, «үлкен-кіші» деп ат қойып, айдар тағу дұрыс емес деп тұжырым жасайды. Батырлар жырының шығу жағдаяттарына тарихи деректерді мол келтіреді де, ноғайлы заманында шыққан батырлардың бәрін түгелдей қазақікі деп иемденудің дұрыс болмайтындығын айрықша ескертеді. Сонымен қатар «ертедегі батырлар туралы айтылған әңгіме, жырларды жақсылап оқып тексеріңіз, онан соң қазақ аталған елдің тарихын тексеріңіз және қазақтың өзге ауыз әдебиетін тексеріңіз, әлгі кейбір тарихшылардың, кейбір әдебиетшілердің: «қазақтың өздерінің батырлар туралы әңгіме, жырлары жоқ, өзіміздікі деп жүргендері ноғай халқынікі» дегені тек жалған сөз екенін көресіз» [12,б. 169], – деп тауып, теріс көзқарастарға қарсы шығады.

Ол ауыз әдебиеті нұсқаларын, әсіресе батырлар жырын, лиро-эпостарды зерттеген уақытта оған әр түрлі таптың қоспасы қосылып, әр кезеңнің таңбасы басылып отыратындығын үнемі ескертіп отыруды өзіне міндет санаған. Сонымен қатар жырдың ерте-кеш жырлануын, яғни шығуын айқындаудың мәні зор екенін айтып, батырлар жырын зерттеп отырғанда: «қазақтың ескі ел әдебиетіндегі батырлар әңгімелерінің неғұрлым ескілерін алып қарасаң, соғұрлым оның «қиял» қоспасының, жапсырма сырлардың, «ертек» түрлерінің молдығын көресің. Заманның неғұрлым ертедегісіне қарай бара берсең, соғұрлым елдің шикі, надан кезіне таяна бересің. Батырлар әңгімелерінің неғұрлым бергі заманда шыққанын алып қарасаң, соғұрлым ол әңгіменің «кереметтері» де аз бола береді. Шындыққа жақын бола береді және соғұрлым бертінгі заман батырларының жаратылыстары да «кереметсіз» бола береді» [12, б.180-181], – деген байқауларын ортаға салады. Қазақтың ескі әдеби нұсқаларын алғашқылардың бірі болып ғылыми жүйелеген С.Сейфуллин

сияқты зерттеушілердің сол кезеңдердегі тұжырымдары мен қорытындылары кейінгі зерттеулердің іргелі арна табуына мүмкіндік бергені сөзсіз.

Бұл кезеңді кейбір зерттеушілер Дешті Қыпшақ немесе Алтын Орда дәуірінің әдебиеті деп атауды ұсынады. Алайда мұндай дәуірлеудің әлі де анықтай түсетін тұстары бар деп ойлаймыз. Өйткені, XI-XVI ғасырларды қамтитын «Дешті Қыпшақ» өте кең ұғым. Сондықтан ол этнологиялық негіздегі мемлекеттік бірлестіктен гөрі тарихи-географиялық ұғымға жақын. «Дешті Қыпшақ даласы», «Дешті Қыпшақ елі» т.б. деген сияқты атаулар да осыны меңзейді. Сондай-ақ, Алтын Орда дәуірінде өмір сүрген Құтыб, Хорезми, Сайф Сараи, Мұхаммед Салих сияқты шайырлар «Хұсрау-Шырын», «Мұхаббатнама», «Гүлистан бит-түрки», «Шайбанинаме» сынды көркем жазба мұралар қалдырғанымен, олар ноғайлы дәуірінің этнологиялық санасы мен эпикалық дәстүрінен дараланып тұрғаны сөзсіз. Түркі халықтарының әдеби дәстүріне зор ықпал жасаған бұл жазба ескерткіштердің кейінгі ноғай әдебиетінде сақталмауы да көп нәрседен хабар береді, әрі оның тарихи, әлеуметтік және әдеби дәстүрлік себеп, салдарларын анықтау мақсаты тұр.

Зерттеушілер Ноғайлы дәуірінің әдебиеті фольклор және ауыз әдебиеті сияқты екі арнада дамыды дейді. Фольклор саласында «Мың бір түн», «Калила мен Димна», «Тотынама» тағы да басқа сияқты көптеген ертегілер, ғұрып өлеңдері мен шығыс сюжеттеріне құрылған жауһарлар туып, кең тарады. Бұл туындылар кейіннен қазақтың авторлық ауыз әдебиетінде жаңаша түрленіп, нәзира үлгісімен әр түрлі нұсқада қайта жырланды. «Қобыланды», «Алпамыс», «Ер Сайын» т.б. жеке батырлықты дәріптеген қаһармандық мазмұндағы классикалық эпостың түрлері де қайтадан әдеби жаңғыруға ұшырады. Аталған батырлық жыр үлгілері ноғайлы дәуірінде этнологиялық сананың, әрі патриоттық көңіл-күйдің қозғаушы күші ретінде қызмет етті. Көркемдік және мазмұндық-құрылымдық жағынан жаңғырып, толықтырылып, қайтадан эпикалық айналымға түскен бұл көркем құндылықтар өзінен кейін сол заманның (ноғайлы дәуірінің) өмірлік шындығын, тарихи оқиғаларын аса мол қамтыған эпостық жырлардың тууына ықпал етті. Бұл эпостық жырлар ұлан-ғайыр Еуразия құрлығында болған тарихи оқиғаларға, онда да ұлы жорықтар мен жортуылдарға, ел мен жерді азат ету соғыстарына тікелей қатысты. Ноғайлы жырларында негізінен XIV-XVIII ғасырлардағы оқиғалар суреттеледі. Кей жырларда аталған кезеңнен бұрынғы уақыт батырларының да аты аталады. Сондықтан аталған жырлардың туу кезеңін сөз еткенде нақты тарихи кезеңді дөп басу қиындық туғызары сөзсіз. Зерттеушілер «Қырымның қырық батырын» қазақтың халық болып қалыптасу дәуірімен байланыстыра қарастырған (Н.Сауранбаев). «XVIII ғасырда жоңғар соғысы басталғанда қазақ жыраулары бұрын-соңды оқиғаларды жалғап, ескі сюжеттерді жаңаша жырлай бастайды. Бәлкі ноғайлы эпосының өзі де осы кезеңде жырланса керек» [13,б. 72] дейді Ә.Қоңыратбаев.

Ноғайлы жырларын шартты түрде екіге бөлуге болады. Біріншісі, «Ер Тарғын», «Ер Көкше», «Ер Қосай» сияқты жырлар. Бұл жырлардың оқиғасы аталған жекелеген батырлардың ерлік іс-әрекеттеріне негізделген. Сонымен

бірге, мұнда батырлардың жеке басын, олардың ерлік істерін шынға көтере дәріптеу кең етек алған. Екіншісі, бірнеше жырлардың топтамасынан тұратын және жеке-жеке батырлардың есімімен аталғанымен, жүйелі генеологиялық тізбекке құрылған жырлар. «Едіге», «Орақ-Мамай», «Қарасай-Қази», «Аңшыбай батыр», «Парпария», «Құттықия», «Нұрадин», «Мұсахан» т.б. жырлар тұтас алғанда «Қырымның қырық батыры» деп аталады. «Қырымның қырық батыры» туралы жырлар негізінен Қазақстанның батысында сақталып қалды. «...Жырдың көлемі «Илиада» мен «Одиссеядан» 2,5-3 есе үлкен. ...Мұрын жырау Сеңгірбайұлынан жазылып алынған» [14,б. 347]. «Қырымның қырық батыры» жырларында заманында бір елдің құрамында болған қазақ, ноғай батырларының қызылбас, қалмақ сияқты сыртқы жаулардан, басқыншылардан ел мен жерді қорғау, ел тәуелсіздігі үшін жүргізген жанкешті ерліктері суреттеледі. «Қырық батыр» жырларында әсіресе, батыр өмірінің туғаннан өлгенге дейінгі әр кезеңін нақты суреттейтін өмірбаяндық және тұқым қуалап, үрім-бұтағының бәрі батыр болатын генеологиялық сипат басым» [15, б.105-106]. Биліктің атадан балаға мұраға қалатын иерархиялық түрі көне түркілік қағанаттарда да қалыптасып, сақталған. Бұл салттың бұлжымас қағидаға айналуы үшін билеушілер қара халыққа бұны жоғары күштердің талабы ретінде түсіндірген. Мысалы:

...Көкте Түрік Тәңірісі,
Түріктің киелі Жері, Суы
Былай депті:
«Түрік халқы жойылмасын» – дейді,
«Ел болсын» – дейді.
Әкем Елтеріс қағанды,
Шешем Елбілге қатынды
Тәңірі төбесіне ұстап

Жоғары көтерген екен... [16,б. 70] деген жолдардан тақ мұрагерінің династиясын көк тәңірінің өзі қолдап, қағанның билігі мен теңдессіз қасиеті көктегі құдіретті күштің алқауында екенін білдіреді.

Ен даланы еркін жайлап, көшпелі өмір салтын ұстанған, күн көрістің басты құралы мал шаруашылығын кәсіп еткен «далалықтардың» дүниетанымы ғасырлар бойы өзгеріссіз қалып, адамзат өркениеті қанша дамып кетсе де өткеннің үлгісінің ізі өшпей сақталған. Көнеден жеткен мұралардың барлығы дерлік ел қорғауға, халықтың басын біріктіруге, ерлікке үндейді. Сондықтан да түркі халықтарындағы жауынгерлік-қаһармандық жорықтарды жырлаудың дәстүрі көркемдік ойлау процесінің ең бір озық тәсілі ретінде бүгінгі күнге дейін еш өзгеріссіз жеткен деуге болады. Ғұндар заманынан сыр шертетін Бань Гудан жеткен «Көк бөрі туралы аңыз әфсанадағы» олардың балалары «қойға мініп, садақпен құс, тышқан атады. Жеткіншектері түлкі, қоян аулайды. Жігіт-желеңдері садақ асынып, шетінен сайлауыт сарбаз болады. Олардың салты – кеңшілікте мал баға жүріп, аң, құс аулау; бұл олардың өмір-тіршілігі. Қысылтаяң кезеңде соғысқа сайланып, шабуыл-жорыққа шығу – сүйегіне

сінген әдеті» [4,б. 131] деген деректердегі көшпелілердің өмір сүру салты мыңдаған жылдар бойы сақталған.

«Қобланды батыр» жырында батырдың бала күніндегі бейнесі:

...Өзі алты жасында
Кәмшат бөркі басында,
Тобылғы торы ат астында,
Қаршығасы қолында,
Тазысы ерткен соңында.

...Күнде киік аулайды,
Кездесе жауын жаулайды... [17,б. 5] деп жырланады. Ал, Қараман батыр жауға қарсы бірге аттануға шақырған кезде, ата-ана, ел-жұртымен қоштасып шыққан батырдың кейпі:

...Жиылған жұртпен қоштасып,
Қобландыдай батырың
Тайбурыл атқа мінеді,
Беліне семсер іледі,
Ақ сауытын киеді,

Ноғай бөркін киеді... [17,б. 29] деп келеді. Жырдың өн бойында батырдың өсіп-толысуы оның жауларын бірінен соң бірін жеңуімен ұласып отырады. «Қобланды батыр» жырындағы оқиға өрбуінің осы жүйесінің негізі «Күлтегін» жырында айқын көрінеді. Күлтегіннің жауларын бірінен соң бірін жеңгені мен оның ерлігін мадақтағанда құрғақ баяндау емес, оқиға желісі бірте-бірте үдей түседі де, батыр мінген тұлпарлардың түрі де, соғыста өзі өлтірген жауларының саны да градациялық тәсілмен ұлғая береді.

Мысалы: ...Күлтегін алып шалысты атын мініп
опыра шайқасты. Ол ат сонда құлады.

Ізгіл халқы қырылды.

...Бір жылда бес жолы біз соғыстық.

...Күлтегін Азбан атын мініп опыра шайқасты.

Алты ерін шаншыды.

Сол шабуылда жетінші ерін қылыштады.

Екінші рет Құшлығыда Едіздермен соғыстық.

Күлтегін Аз қарагерін мініп, опыра шайқасып, бір ерін шаншыды.

Тоғыз ерін қоршап қырды.

Едіз халқы сонда қырылды.

Үшінші рет Болчуда оғыздармен соғыстық.

Күлтегін Азбан ағын мініп шапты, шаншыды.

Әскерін найзаладық. Елін алдық.

Төртінші рет біз Чуш басында соғыстық.

Түрік халқы қарсылыққа тап болды. Жаман әлсіреді.

Жау қолының алғы шебіне Күлтегін (қолын) қарсы жіберді.

Тоңраның бір алыбын, он ерін Тоңа тегіннің киелі кешеніне иіріп өлтірдік.

Бесінші (рет) Езгенті-қадазда оғызбенен соғыстық...

– деген жыр мәтініндегі соғыс оқиғалары Иоллығ-тегіннің көзімен көрген нақты тарихи дерек болса да батырлық эпос поэтикасына тән үлгі, тәсілмен жазылған.

Көнеден жеткен әдеби жәдігерлерде нақты дерек, суреттеу айқын. Ал Ноғайлы дәуіріндегі эпостық жырларда әсірелеу, көтере суреттеу, асыра баяндау басым болып келеді. Сол себепті де табиғатына тартқан әсершіл, қиялшыл далалықтардың пафосқа бейім көңіл-күйлерінің астарында, асқақ арман, үкілі үміт жатқаны анық.

Біздің дәуірімізге дейін өмір сүрген ғұн тайпаларының тарихынан мәлімет беретін «Көк бөрі» дастанындағы әр түрлі аңыздардың барлығына ортақ бір түйін бар. Ол – көне түркілердің ата тегі «көк бөрі» деген түсінік. Бұл аңыздардың сюжеттік желісіндегі ұқсастық та осыны дәлелдейді.

«Бөрі» тотемі арғы, бергі әдебиет нұсқаларында киелі бейнеге айналып, ерлік пен өрліктің символына айналған.

«Ер Тарғын» жырында батырдың ерлігін суреттегенде:

...Келген қалмақ жолықты
Тарғын сынды бөріге.
Қойға кірді бір бөрі
Бөріктіре қырады

Талай қалмақ құлады [17,б. 136] – деп, оны бөріге теңеп сипаттайды. Ел қорғаған батырдан ерекше күш пен қайратты, сонымен бірге бөріге тән айлакерлікті, қиыннан жол табар сұңғылалық пен әккілікті талап ету қадым замандардан келе жатқан үрдіс болса керек. Сақ пен ғұндардың ауызша тараған аңыз, әфсаналары мен түркілік тайпалардың тасқа қашалған ескерткіштерінде кездесетін «Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» бейбіт күннен гөрі, «ат үстінде аламан» жаугершілік, жортуыл замандарда еңселі елден бір тайпа, тұтас тайпадан бір бала қалып, оны аң мен құстың асырап жеткізуі, өсіп-өніп, іргелі елге айналуы т.б. сияқты аңыз, жырлар желісі батырлық жырларда кең көрініс тапқан. Әдебиеттанушы А.Жақсылықов «История тюрков и прототюрков (хунну) неразрывно связана с историей древнего Китая, непрерывное развитие которого насчитывает пяти тысяч лет, и это существование можно определить как непрерывное противоборство, борьбу за независимость степных, северных народов, попытки остановить экспансию ханьских народов на Север в пределы Сибири. Это противоборство весьма драматическое, отмечено и периодами мира, культурного взаимодействия; были эпохи доминирования кочевников, когда ослабевший Китай платил дань соседям, поддерживал выгодные отношения с помощью династийных браков, были эпохи, когда кочевники попадали в зависимость, империи номадов распадались на государства союзов племен, целый ряд племен, целый ряд тюркских, монгольских, тунгусских родов были поглощены и ассимилированы Китаем» –деп, көне заманның тарихына тоқтала келіп: «...В условиях постоянных напряженных отношений с оплоченным и монолитным Китаем, древними китайскими царствами, развившими высокую культуру, тюркские каганы также вынуждены были активизировать формы общезнаковой

уонсолидации и самоосознания, а именно мифологемы, генеологическую память, историю предков, реализуемые через письменность, литературы и религию. Таким образом, судя по содержанию и идейной направленности некоторых памятников древнетюркской письменности, литература и письменность в Тюркюском Каганате помимо официальных функций выполняли еще роль консолидирующего, идеологически сплачивающего фактора» [18,с.95-96] дейді.

Этностың немесе суперэтностың қалыптасуының осындай алмағайып кезеңінде тарих сахнасына ерекше дарын иелері, өзгеден артық қасиеті бар тұлғалар шығады. Олар белгілі бір идея үшін жанын қиюға да дайын тұрады. Түрік қағанатында бұл рөлге алғашқы қағандар, батырлар мен қолбасшылар ие болған. Бұл тұлғалар өздерінің ерекше қасиеттерінің, алға қойған мақсатқа жету жолындағы жанқиярлығының, жеке бастарының ерен батырлығы мен ерлігінің арқасында халықты соңынан ерте алды. Оларға халықпен бірге өздерімен деңгейлес билік өкілдері мен әскери шонжарлар да қосылған.

Келер ұрпаққа өсиет ретінде тасқа қашалып жазылған әдеби ескерткіштерде түркілердің құдайы Тәңірдің аты жиі аталады. Ескерткіш авторларының Тәңірге аса терең мән беруінің басты себебі елді ұйыстыру, бір мақсат жолында жұмылдыруда болса керек. Өйткені қарапайым халық үшін тәңір сөзінің сакральдылық, символдық әрі генетикалық мәнінің аса зор екенін жазу авторлары жақсы білген. «Жоғарыда көк Тәңірі, төменде қара жер жаралғанда, екеуінің арасында адам баласы жаралған...». Бұл Ұлы даладағы жаңа дәуірдің, түркі тайпаларының үстемдігі мен олардың мемлекеті мен тілі дәуірінің басталғандығын паш ететін сол замандағы түркілердің ең үлкен жазба ескерткіші – қағандар әулетінің негізін салушы ұлы батыр Күлтегін жырының басы. Жыр мәтінінде болған тарихи оқиғалардың келелісін де, келеңсізін де бір ғана жаратушының дәргейіне қалдырған үлкен сенім, жаратқан Тәңірдің құдіретіне бас иген құдайшылдық сана жиі кездеседі. «Күлтегін» жырының мәтінінде «Тәңір» сөзі бірнеше рет кездеседі:

«Тәңірі қуат берген соң
Әкем қағанның әскері бөрідей бопты»...

«Тәңірі жарылқағандықтан,
Елдігін елсіретті,
Қағандығын қағансыратты...»

«Түркі оғыз бектері, халқы тыңдандар!
Төбеңнен тәңірі баспаса,
Астыңнан жер айырылмаса,
Түркі халқы, ел-жұртыңды кім қорлайды?...»
«Әкем қағанды,
Шешем қатынды
Көтерген тәңірі,
Ел берген тәңірі...»

«Сөйтіп тәңірі жарылқады...» [19,б.12-18]

Ал «Тоныкөк» жырында тәңірге байланысты:

«Тәңірі былай деген екен
Хан бердім,
Ханыңды тастап, бағындың.
Бағынғаның үшін
Тәңірі өлімші етті...»

«Тәңірі, Ұмай, қасиетті Жер-су
Жеңіс берген екен...»

«Тәңірі жарылқағандықтан,
Көп деп біз қорықпадық...» [19,б. 26, 35] деген жолдар бар.

Ноғайлы жырларының Еуразия даласына Ислам діні әбден орныққан кезеңдерде дүниеге келгенін және бұл жырларды кейінгіге жеткізуші жыршы, жыраулардың тіпті ХІХ ғасырда өмір сүргенін ескерсек «тәңір» сөзінің аталған жырларда мүлдем аз кездесу себебін түсінеміз. «Парпария» жырында:

Тәңір берген қайратты
Аямайын деп еді [20,б. 84].

«Нұрадын» жырында:

Тәңірім оңғарса сапарды,
Алыс та болса барармыз,

Тәуекел етіп қарармыз [20,б. 99] деген жолдар бар. Көне түркілік ескерткіштер мен Ноғайлы жырларындағы «тәңірге» сүйену психологиясы, «тәңір-құдайдың» атқаратын функциясы бір бірінен алшақтап кеткенге ұқсайды. Екі кезеңнің де әдеби жәдігерлерінде жаратқанға сыйыну жиі кездеседі. «Күлтегін», «Тоныкөк» жырларында автор көк Тәңірге сыйыну, оның жарылқауына үміт арту арқылы түркі халықтарының рухани генетикалық бірлігін насихаттау мақсатын ұстанса, ноғайлы жырларында жеке батырлардың жеңіске үміттеніп отырып, жаратушыдан көмек сұрау психологиясы басым. Сондай-ақ, батырлық жырларда жоғарғы күштерге табыну «құдайға», «аллаға» жалбарыну сипатында келеді. Көне түркілік ескерткіштерге ортақ патриоттық идея ноғайлы жырларының да негізгі лейтмотивін құрайды.

Жаугершілік замандарда елді ұйыстырып, бір тудың астына жинап, бір басшының соңынан ерту үшін қолданылған ең тиімді тәсілдердің бірі – көпке қарата айтылған арнау, үндеу сөз болатын. Сөздің қадірін аса жоғары бағалайтын далалықтар жүйесін тапқан сөздің қай-қайсысын да бұйрықтай қабылдаған. «Тәңірі текті» қағандардың, билік сөздің иелері – «жабғылардың» (бас уәзір), тақ мұрагері – «тегіндердің» кара халық пен жауынгерлерге қаратып айтқан үндеулері шешен сөздің үлгісіндей. Мысалы, Ергенекон дастанындағы: «Уа, қасиетті Көк бөрі ананың ержүрек ұландары мен әулеті!» деген Бөрте Шененің қауымына қаратып айтқан сөзі «Күлтегін» жырындағы:

...Түрік, оғыз бектері, халқы естіндер!

Жоғарыда Тәңірі баспаса, төменде жер айырылмаса,

Түрік халқы, еліңді, төріңді кім құртады.

Ынтымақ! Түрік халқы, өкін!

Топтасқандығың үшін игі еткен еді.

Білікті қағаның еді. Бар еді... деген дидактикалық сарындағы арнаумен үндес. «Ежелгі түркі әдебиетінің мұндай дәстүрі араға сан ғасырлар салып барып, жазба әдебиетте жалғаса түскенін «Қорқыт ата кітабынан» да көреміз. Мәселен, елді жау шауып, оны қорғау үшін хан сарайына оғыз батырлары жиналып жатқан сәтте Қорқыт атаның айтатын ұзақ монологы бар. Ол «Тыңдаңыз, хан ием, кімдер келген екен» деп басталады. Мұның өзі «Ергенекон» дастанындағы Бөрте Шененің халыққа қарата айтқан сөзін еске салады. Өз еліне, халқына қамқор екі кемеңгердің ой-пікірлері өзара астасып жатады» [21,б.91]

Көпшілікке қарата ұран тастау, жауға қарсы күресте бірлікке үндеу салты батырлық жырларда да дәстүрлік жалғасын тапты. Қараман батырдың Қазанмен соғысуға бара жатқандағы:

Мен – Сейілдің ұлы Қараман,

Қазанға кетіп барамын.

Жүрмеймісің, құрдасым,

Қол ағалық қыламын.

...Жұлдызың туған жоғары,

Білемін, Қоблан, данасың!

Дұға тиген ер едің,

Кезіңе келген дұшпанның,

Білемін, Қоблан, оңбасын! [17,б. 19] деген сөзі Қобланды батырдың өзіне қаратып айтылса, ноғайлының батыры Ер Бөкшенің:

А, ноғайлым, ноғайлым,

Көкірексіңген ноғайлым,

Көбеңсіңген ноғайлым,

Қайрат қылып қан таппай... деп келетін сөзі барша Ноғайлы жұртына арналып айтылады. Ал:

– Астана халқым ел деді,

Енді қайрат етейік

Етірек пен Күргенге,

Алла оңғарса сапарды

Сол жерге таман барамын.

Қызылбас деген байтақ ел,

Бер жағында мекендеп

Ерсарыдай халықтың

Баян қылған дөңі еді.

...Ындыстың алдым қаласын,

Қызылбас деген халықтың

Көрейін-дағы шамасын –

деп, «Нұрадын» жырындағы батырдың халыққа қаратып айтқан сөзінің негізгі сарыны да осы мағыналас. Осы үлгідегі арнаулар батырлық жырларда көптеп

кездеседі. Бұл тәсілдің жырдағы келешек орын алар оқиғаның, оның өтер мекені мен орнын, қатысатын кейіпкерлердің есімі мен санын, жалпы алғанда жыр сюжетіндегі келесі кезеңнің жалпы сұлбасын айқындауға тигізер септігі мол. Ноғайлы жырларындағы жаңа қоныс иеленіп, бөтен елді жаулап алу идеясынан гөрі атамекен туған жерді жат жұрттан қорғау мақсаты басты мұрат ретінде айтылады. Бұған Нұрадынның:

...Тапсырып аққа кетемін
Көп ноғайдың баласын –

деп ел-жұртын бір аллаға аманаттауы дәлел.

Бұл айтылған арнау, үндеулердің барлығында қол жеткен табыстар мен жеңістерге шаттану емес, керісінше сол жетістіктерден айырылып қалу қаупінен сақтануға, өткеннің кемшілігінен сабақ алуға шақыру басым.

Көне түркілік жазба ескерткіштердің тарихи маңызы әлі толық бағасын алды дей алмаймыз. Сондай-ақ бұл жазба жәдігерліктерді нақты хронологиялық деректерді қамтыған тарихи құжат деп кесіп айтуға да болмайды. Бүгінгі күні ең болмағанда сұлбасы айқындалған ежелгі дәуірдің кейбір тарихи оқиғаларының бұл жырларға мүлде кірмей қалғандығы белгілі. Әдеби қасиеті қанша басым деп қарастырғанмен, көнеден жеткен рухани мұралардан көркемдік құндылықтармен қатар тарихи деректер іздейтініміз анық. Өйткені сонау қадым замандарда туған бұл мұралардың иесі – ежелгі ата-бабаларымыздың тіршілік қалыбын, күнделікті өмірін, шаруашылық кәсібі мен өнерін танымай тұрып, олардың дүниетанымын, эстетикалық көзқарастары мен руханиятын білу еш мүмкін емес.

Мысалы, көне түркілердің бүкіл адамзат өркениетін таң қалдырған мемлекет құру, ел басқару, көрші елдермен байланыс орнату, шаруашылық жүргізу сияқты ережелері күні кешеге дейін тек түркі тілдес елдерде ғана емес, әлемнің көптеген мемлекеттерінде қолданылып келген. Ежелгі бабаларымыздың әсіресе, ел басқару, билікті мұраға қалдыру ісіндегі ерекшеліктері назар аударарлық. Осыған байланысты өзгеше бір тарихи гипотезаға баса назар аудару керек деп ойлаймыз. Орхон ескерткіштерін терең зерттеген Л.Н.Гумилев, С.Г.Кляшторный сынды ғалымдардың негізінен ескерткіштердің мәтініне, сондай-ақ көнеден жеткен қытай жазбаларына сүйене отырып жасаған ғылыми қорытындыларына қарағанда бірнеше тарихи шындық тасада қалғандығы байқалады. Бұл мәселеге ғалым Ә.Қоңыратбаев айрықша мән береді. Ол: «716 жылы Түрік қағанатында ойламаған жерден үлкен бүліншілік туып, Могилан мен Күлтегін Қапаған хан тұқымын түгел қырып жіберген. Билік аға баласы емес, іні балаларына көшеді. Бұл оқиға Орхон жазуларына түспеген. Жазуда Қапаған аты жоқ та, оның әкесінің есімі бар (Елтеріс). С.Г.Кляшторный мұның себебін ашпаған. Бірақ 690 жылы Түрік қағанатын қайта орнатқандар Могилан емес, Төбехан мен Қапаған деген пікірі дұрыс. Бұл тұстағы Қапаған хан әрекетін аса биік бағалау керек. Оған Кляшторный дұрыс тоқталған. Кісілік құған Могилан мен Күлтегін психологиясы қасында Қапаған ханның түркі тайпаларының бірлігін жасап, халықаралық саясат қолдануы ақылдылық болды. Елді жаугершілік жолмен

тойындыратын бағыттан ол бас тартады. Могилан мен Күлтегін болса жаугершілік саясатын түркі тайпаларының өз арасында да қолданып, елді тоздырып жібереді. Орхонның үшінші жазуында Тоныкөк: «Могиланды хан қойған мен едім. Бірақ өзі арық бұқа мен семіз бұқаны айыра алмаушы еді» десе, Л.Н.Гумилев Күлтегін рубака (баскесер) болды, ақылды білекке бағындырды дейді. Мұнысы кейінгі ноғайлы бірлігін жойған Едіге мінезіне ұқсас болды. Орхон жазуында Қапағанның әкесі Елтеріс пен анасы Елбике ұнамды пішінде көрсетілген. Күлтегін Ұмайдан аруақ иеленіп батыр болды делінгенімен, елдің қамын жеген Могилан емес, Қапаған болып шығады. Қазақта «Сұмырай хан» деген ертегі болса, мұнысы Могилан болуы да мүмкін. Орхон жазуында осы тұрғыдан жаңаша түсінік беру қажет. Қапаған феодализмге бет бұрса, Могилан ұлыс саясатында қалғандай» [22,б. 42] – деп, бұрын-соңды ғылыми айналымда болмаған пікір ұсынады. Ғалымның ноғайлының Едіге биінің бұрынғы бабалар жолын ұстануының тарихи негіздерін ашып беруі, түркі қағандарының кейінгі әдебиет үлгілеріндегі өңі айналған кейіпкер түрінде келуін топшылауы негізсіз емес.

Тарихи жағдайлардың ешбір болжауға көнбейтін траекториямен шұғыл өзгеріп отыруы сол кезең қоғамының әлеуметтік, экономикалық танымын ғана емес, бүкіл рухани жан дүниесі мен эстетикалық әлеміне де орасан зор ықпал етті. Көркемдік ойлау машығы жан-жақты дамып, мыңдаған жылдарға созылған түркілік әдеби дәстүрі халқымыздың төл әдебиетінде де жалғасын тапты.

1.2 Поэзиялық туындылардағы көне түркілік ұстанымдар мен түрікшілдік мәселелер

Әдебиет тарихының көне бастауларынан бастап бүгінгі күнге дейінгі көркем мұраларды зерттеп, талдаудың ең озық тәсілі мен ғылыми ұстанымдарының бірі – әдеби жәдігерліктерді салыстыра қарастыру болып табылады. Ғылыми талдаудың бұл тәсілі түркі халықтарының бір бұтағы саналатын қазақ халқының адамзат дамуының әр кезеңіндегі қоғамдық-әлеуметтік және рухани жетістіктерін, оның әдеби мұраларын көркемдік дәстүр жалғастығы заңдылықтары арқылы тануға мол мүмкіндік берері сөзсіз. Мыңдаған жылдарды қамтитын әдебиет тарихын көркемдік дәстүр тұрғысынан қарастырып, зерттеу негізгі екі заңдылыққа бағынады. Бұл – біріншіден, қоғамның жалпы даму заңдылықтары болса, екіншіден, көркем өнердің, яғни көркем сөз өнерінің өзіне ғана тән ішкі даму заңдылықтары. Даму үрдісіне әсер ететін әр түрлі құбылыстар мен күштердің көптігіне қарамастан, әдебиет тарихын саралауда аталған заңдылықтарды басшылыққа алу объективті тұжырымдар жасауға қол жеткізеді.

Міне, осы тұста көркемдік дәстүр жалғастығы заңдылықтарының маңызы ерекше арта түседі. Өйткені, бұл әдеби заңдылықтардың өзіндік ішкі ерекшеліктері әлгі сыртқы пішіндердің қалай болса солай, жөн-жосықсыз өзгеріп кетуіне ырық бермейді. «Демек, дәстүр дегеніміздің өзі бір ұрпақтан келесі ұрпаққа ұдайы ауысып отыратын, әрі сан ғасырлар бойы тарихи

тұрғыдан әбден қалыптасқан әлеуметтік, көркемдік нормалар мен ұстанымдар болып табылады. Әрбір халықтың мінез-құлқы мен іс-әрекетінің рухани негізі – осы дәстүрге байланысты болып келеді. Сол себепті көркемдік дәстүр жалғастығы тарихи жағынан әбден қалыптасқан нормалар мен ұстанымдарға негізделеді. Ал әрбір ұрпақ жасаған көркем туындар рухани мұра ретінде келесі ұрпақтың еншісіне ауысып, жаңа қоғамдық жағдайға сәйкес өзінің мазмұны мен формасын жетілдіріп отырады» [22,б. 407].

Соңғы уақыттағы әдебиеттану ғылымында әдеби жәдігерлерден тарихи шындықты іздеу тәсілі ғылымдағы осы бір келеңсіздіктің жолын кесу мақсатынан туды. Ғасырдан ғасырға ауызекі тарап жеткен жыраулар мен ақындар мұрасын зерттегенде де осы бағытты ұстану тарихи әділеттілікті орнатуға септігін тигізеді сөзсіз. Қазақтың ескілігі мен әдебиет тарихын алғашқылардың бірі болып ғылыми негіздеген Шоқан Уәлиханов ауыз әдебиетінің нұсқаларына сүйене отырып халықтың көне тарихын, тұрмыс-салтын, көзқарасын, дүниетанымын зерттеген.

Әдеби мұраның тарихи маңызы туралы айта келіп, ол: «Егер Гомердің көркем жырлары мен жұрттың айтуымен Геродот жинаған аңыздардың аз да болса тарихи мәні бар десек, егерде өзгеріліп, мысал тәрізді боп кеткен аңыздардың негізінде оқиға, шындық жататын болса, қазақтың ата-бабаларының тұрмыс-салтын, әдет-ғұрпын әр жағынан қамтып, белгілі бір жүйеде суреттеген, сол елдің өткен кездегі өмірінің сәулесі болған аңыздарын алып, ол халықтың осы күнгі мінез-құлқымен және олар жөніндегі тарихи нұсқаларымен салыстырсақ, онда аңыздардың тарихи мәні болуының мүмкіндігіне күдіктенбеуіміз керек» [23,б. 236] – дейді.

Бұл пікірімен ол ауыз әдебиетінің мұрасы – әр халықтың өзіндік бай, даналық пікірі, сол халықтың рухани өмірін көрсететін көркем өнер нұсқасы деген бірден-бір дұрыс қорытындыға келген.

Әдебиеттанушы Ж.Тілеповтің әдеби туындылардағы тарихтың іздері туралы: «...бұл тұрғыдан келгенде осы ортада өмір сүрген, оның қуанышы мен сүйінішіне ең алдымен, өкінетін де, сүйінетін де, жыраулар мен ақындар шығармасында сөз болар оқиғалар мен тарихи мағлұматтардың қадір-қасиеті тіптен, ерекше. Бәлкім, халқының мерейі үстем тұсын бұл адамдар көтеріп айтатын шығар, бақыты қайтқан кезеңін еңсесі түсіп отырып баяндайтын болар, бірақ, соған қарамастан осы мұралар өзіне айрықша назар аударуды керек етеді. Өйткені әр дәуір жыршысының өз заманының тарихи кескінін бейнелеуге әрекет еткен шығармасы, әрі белгілі бір ұлт әдебиетінің жасын межелеуге, әрі сол әдебиеттегі көтерілген мәселелерінің мән-мағынасын ашуға қызмет көрсетіп қана қоймай, сол халықтың ұлт ретінде қалыптасу, ержетіп, есею кезеңдеріне де куәлік етеді» [24,б. 6] – деген сөзінің ғылыми негізі салмақты.

Қазақ халқының тарихын, әдебиеті мен өнер тарихын қазақ мемлекеттігі құрылған кезеңнен бастап қарастырған кездер де болған. Бұл жолдан әлі де болса тайғысы келмейтіндер де баршылық. Дегенмен, еліміздің тарихын арыдан қарастыруды жөн санайтын ғалымдардың дерек, дәйектерінің

басымдығы мен ғылыми маңызының жоғарылығы қазақ тарихының тым көнеде жатқандығын көрсетеді.

Қазақ тарихын жүздеген жылдарға тереңдеткен ғалым Тұрсынхан Зекенұлы қазақтың жоқ дегенде екі жарым мың жылдық тарихы бар деп санайды. Өйткені, бүгінгі Қазақстан жерінде екі жарым мың жылдан бұрынғы уақытта-ақ мемлекет болған екен. Ұлы дала тарихын зерттеген әр түрлі батыстық та, шығыстық та ғалымдардың деректері бұған дәлел бола алады. Әрине, ол кезде қазақ халқы әлі қалыптаса қойған жоқ. «Бірақ, сол кездің өзінде біздің жерімізде мемлекет құру дәстүрі басталды. Неге десеніз, тарихшылар көне сақтардың мемлекетін, тіпті оны үлкен бір конфедерация түрінде, құлашын кеңге жайған үлкен мемлекет түрінде сипаттап жазады. Оның қол астына қаншама халықтар кірген. Территориялық ауқымы бүгінгі Қазақстан шегінен әлдеқайда кең болған. Міне, сол сақтардың мемлекеттілік дәстүрі біздің бүгінгі қазақ мемлекеттік дәстүріне негіз болғанын айтуымыз керек. Одан кейін де талай-талай елдер болды, біздің жерімізде түрлі этностар мен халықтар мемлекет құрды. Атап айтатын болсақ, көне Үйсіндердің мемлекеті құрылды. Көне түріктердің, Түркештердің мемлекеті, Қарлұқ мемлекеті, Қимақ мемлекеті, Қыпшақ мемлекеті және моңғол шапқыншылығы қарсаңында түрлі ірілі-ұсақ мемлекеттер болды. Бұл – тарихи процесс. Олай болудың жөні де бар. Өйткені басқа халықтардың тарихымен салыстырып қарайтын болсақ, олардың да мемлекеттік дәстүрі солай болған» [25].

Өз жазуы, еншілі әліпбиі бар халық – биік мәдениетке қол жеткізген, өркениеттің жоғарғы сатыларына көтерілген ел болып саналады. «Күлтегін», «Тоныкөк», «Білге қаған» сияқты көркем дүниелерді өздерінің төлтума жазуында жазып, сол заманды осы шығармалар атауымен егіз ататқан көне түркілердің асқақ мәдениеті емес пе?! Бұл – қазақ мемлекеттілігінің бастау, негізі болып табылатын түркілік кезең. Ұлы Түркі қағанаты кезеңі. Біздің қалыптасып, дамуымызға негіз болған, қалыпты дәстүр мен өмірлік дүниетанымымыздың орнығуына, руханиятымыздың баюына ықпал еткен көне түріктердің ресми мемлекет құрған заманы. Ол замандар туралы біршама тарихи деректер болғанмен, көп нәрсе бұлдыр, көп дүние бұлыңғыр. Бірақ, бір нәрсе айқын. Ол – «...сол кездің өзінде оның мемлекеттік дәстүрі, мемлекеттік шекарасы, заңы, армиясы, бір сөзбен айтқанда, мемлекеттік машинасы болған. Өйтпегенде ол мемлекетпен, көне Түрік қағанатымен батыстағы – Византия, шығыстағы – қытайдың Таң империясы, Сүй империясы санаспаған болар еді. Тибет мемлекеті, Корея, Жапония сияқты алып мемлекеттер түркі қағанатымен санаспаған болар еді. Сондықтан, көне Түркі кезеңі, ол біздің қазақ мемлекеттілігінің ең бір даңқты кезеңі. Ол кезде біздің ата-бабаларымыз батыста – Иранға, шығыста – Хинган тауларына дейінгі кеңістікте мемлекет құрған» [25].

Көне түріктер біздің ғана емес, жалпы исі түркі халықтарының этникалық қайнары болып саналады. Сондықтан да, жоғарыда айтқанымыздай, мемлекетке тән барлық атрибуттарға ие болған осы көне түркілерді өзіміздің, бүгінгі қазақ халқының ата-бабасы деп санауға толық хақымыз бар.

Ғылымда «Орхон-Енисей» жазулары немесе жазба ескерткіштері деген атауға ие болған, ежелгі түркі тайпалық бірлестіктердің мекен, тұрақтарында көне түркілік сына (еуропада «руна») жазуымен тасқа қашалып жазылған бұл әдеби ескерткіштер адамзат мәдениетінің өсіп-өркендеу тарихындағы ең бір жарқын жетістіктер болып саналады. Көне түркіліктердің сөз өнерінде аса жоғарғы өреге жеткіндігінің айғағы осы ескілік жәдігерлердің ой тереңдігі мен мазмұн байлығынан және саф алтындай таза көркемдік қасиеттерінен-ақ көрінеді деуге болады. Күлтегіндей ержүрек қолбасының, Тоныкөктей білікті мемлекет қайраткерінің құрметіне қойылған алып құлпытастарға қашалған жазулардағы сол заман өлшемімен алып қарағанда адам таңқаларлықтай қанатты сөздер, ұтқыр тіркестер мен көркем бейнелер қазақ халқының тілдік қолданысында бүгінгі күнге дейін мазмұн-қалпын сақтаған.

Біздің жыл санауымыздың YIII ғасырында әлемді тітіреткен түрік қағанаттары ыдырап, тарих сахнасынан аласталады. Тұтас түркі әлеміне жаңа дін, жаңа мәдениет – Араб, ислам мәдениеті ықпал ете бастайды. Қазіргі Қазақстан жері – Жетісу мен Сыр бойы өңірі түркі дүниесіндегі әдеби өмірдің орталығына айналады. Дала мәдениеті мен қала мәдениеті қатар дамып, өзіндік симбиоз немесе синтездік сипатқа ие түрде өркендейді. Дәл осы кезеңде бүкіл әлемге «екінші ұстаз» (Аристотельден кейінгі) деп танылған энциклопедист ғалым Әбунасыр әл-Фараби өсіп шықты.

Қазақ әдебиетінің тарихын дәуірлеуде үлкен еңбек еткен жазушы-ғалым М.Мағауин: «Бұл дәуірде жасалған әдеби мұралардың дені өлкеде ешқашан толастамаған қырғын соғыстар кезінде жойылады, енді біразы уақыт шаңы астында із-түзсіз жоғалады. Ал біздің заманымызға жеткен үлгілердің ішіндегі ең көнесі, әрі көлемдісі – 1069 жылы жазылған атақты дидактикалық шығарма – «Құтадғу білік» – («Құтты білім»). ...Екінші бір елеулі ескерткіш – Түркістан қаласынан шыққан софы ақын Қожа Ахмет Яссауидың (1166 жылы өлген) «Диуани хикмат» («Дана уағыздар топтамасы») атты өлеңдер жинағы. Қыпшақ диалектісінде жазылған Яссауи өлеңдері өз кезінде сахардағы көшпенділер арасында кеңінен тарады» – дей келе, «Бұдан соңғы ғасырларда жасаған, қазақ әдебиеті тарихына белгілі мөлшерде қатысы бар ақын-жазушылардың ішінен Хакім-Ата (XII ғасыр) мен Ғали (XIII ғасыр), Дүрбек пен Сейф Сарайи (XIV ғасыр) есімдерін атауға болады. Махмұд Қашғари жазған түркі тілдерінің сөздігі «Диуани лұғат ат-түрік» (1074) және қыпшақ (құман) тілінің сөздігі «Кодекс куманикус» (1303) сияқты ескерткіштер де көне дәуірдегі қазақ поэзиясы, қазақ фольклоры туралы мол мағлұмат, құнды деректер береді» [26, б.5-6] – деп, көне түркілік әдебиеттің келесі бір кезеңі – «Ислам дәуірі әдебиеті» туралы жазады.

Түркілік әдебиеттің бұл кезеңі туралы қазақ әдебиеттануының негізін салушы А.Байтұрсынұлы да: «Бұрын қазақтарда жоқ сөздердің түрлері шыға бастайды. Дін күшімен емес, тіл күшімен өзін тыңдайтын сөздер шыға бастайды. Бастапқы жазба әдебиеттің бас мақсаты – тілді ұстарту, әдебиетті күшейту, көркейту болады. Сөйтіп жазба әдебиеттің өзі екі дәуірге бөлінеді: 1.

Діндар дәуір, 2. Ділмар дәуір. Діндар – діншіл деген мағынада, ділмар – тілшен деген мағынадағы сөздер» [27,б. 262-263] – деген құнды пікірін білдіреді.

Белгілі бір ұлттың туып, қалыптасуы мен мемлекеттілігінің пайда болуы екі басқа дүние. Қазақтың мемлекеттік дәстүрі ежелден-ақ болған екен. Ал, қазақ ұлтының қалыптасуын ХҮ ғасырдан бастап жүргеніміз белгілі. Сонда тұтас бір ұлт аяқ астынан қалай пайда болмақ? Сол себепті, бұл үрдісті қазақ ұлтының пайда болуы емес, ұлттың атының, яғни атауының біртұтастануы деп қарастыруымыз керек деп ойлаймын. Осы кезеңде ұлтымыз «қазақ» деген атпен тарих сахнасына шықты. Ал, қазақ ұлтын құрайтын тайпалар мен этностар бұған дейін де өмір сүріп, тіршілік еткені аян.

Қазақ халқының төл әдебиетінің қалыптасу тарихын жыраулар поэзиясынан бастап жүрміз. Алтын Орданың мұрагер жұрты бірнеше ірілі-ұсақ хандықтар құрып, өз алдына дербес саясат жүргізді. Белгілі территориялық шегі, жеке билік құрылымы мен әскері болғанмен де, түбі бір туыстас халықтардың рухани, мәдени құндылықтары әлі де болса айқын ұлттық сипат алмаған болатын. Оның үстіне көшпенді өмір салты сахараның рухани өмірінің өзіндік ерекшелікпен дамуына ықпал етпей тұрмады. Халықтың рухани өмірі мен танымында жетекші орынға ие болған поэзия барша түркі жұртының, оның ішінде қазақ әдебиетінің де бірнеше ғасыр бойы ең басты жанры қызметін атқарды.

Өз алдына дербес мемлекет болып, ұлттық идея қалыптастыра бастаған қазақ елінің әдебиеті орта жолдан жаңа, тың сорап тауып, ә дегеннен-ақ өресі кемел, көркемдігі келісті арнаға бет бұрды. «Қазақ атымен аталатын дербес әдебиеттің алғашқы өкілдері, өз кезінде бүкіл Дәшті-Қыпшаққа даңқы кеткен Асан Қайғы, Қодан тайшы, Қазтуған жыраулар мұрасын біз жаңаның басы ғана емес, көненің жалғасы деп те қарауға тиіспіз. Бұлардың біздің заманымызға жеткен шығармаларынан Әбілқайыр ұлысындағы бүліншілік, қазақтар көтеріле көшіп, тәуелсіз ту көтерген қилы кезең көрінісі бедер тапқан. Сонымен қатар, халықтың өз кезіндегі елеулі тарихи оқиғаларға берген бағасы да танылғандай. Елге ұйтқы, ер-азаматқа ақылгөй болған жыраулар қазақ поэзиясының болашақта ұмтылар бағыт-бағдарын, идеялық тұғыры мен көркемдік биігін де айқындап кетті» [26,б. 8].

Келешек әдебиеттің көркемдік даму бағытын айқындап, бедерлеп кеткен ақын-жыраулар кімді үлгі тұтты? Әдебиет заңдылықтарын арнайы оқып-үйренбесе де, кімдердің мектебінен үйренді, қандай дәстүрлерді қолай көрді?

Әр дәуір әдебиетінің өзіне лайық үні бар, өзіне ғана тән күйі бар. Адамзат баласының атам заманнан бері ілгерілеп, өсу жолы қаншалықты тынымсыз, толассыз жүріп жатқан үрдіс болса, көркем бейне жүйесімен ойлау, дүние, тіршілікті образ арқылы тану, оны көркем баяндау мен суреттеу өнері де үзіліссіз дамып, толассыз жаңарып келе жатқан құбылыс. Көркем әдебиет адамзаттың қоғамдық санасының бір түрі ретінде қай заманда болмасын, сол дәуір адамдарының бір-біріне деген қарым-қатынасын, дүниетанымын, ой-армандары мен өмірлік мұраттарын танытады. Әдебиет пен көркемөнердің әр түрлі тарихи кезеңдердегі дамуы – сол кезең әдебиетінің өзінен бұрынғы әдеби

үлгі мен көркемдік қағидаларды жаңартуымен, кейде тіпті ескі канондарды түбегейлі өзгертуімен, сөйтіп өзінің дәуірлік суреткерлік функциясын заман талабына сай атқара білуімен іске асады деп ойлаймыз.

Қазақ әдебиетінің көп ғасырлық ұзақ та, әрі өнімді өсіп, жетілу тарихына көз салсақ, осы үрдістің еш бұзылмай, үнемі жалғасып келгенін байқаймыз. Көнетүркілік жәдігерліктер мен орта ғасырдағы ортатүркілік әдебиет нұсқалары мен фольклор ұлттық әдебиеттің қалыптасуында негізгі фактор болды. Бірнеше ғасырлық мәдени даму үрдісі ұлттық поэтикалық дәстүрлердің негізін қалады, эстетикалық құндылықтардың маңызын, дүниетаным қағидаларын, сонымен бірге жалпы шығармашылықтың (ақындық, жыршылық, шешендік) басты белгілерін айқындады. Сондықтан да, өз алдына мемлекеттілігін қалыптастырып, хандық құрған қазақ халқының рухани эстетикалық кеңістігінде басты қаһарман рөліне жыраулар шықты. Өйткені жырау ұлт болып қалыптасу, мемлекет құру, ішкі, сыртқы жаулармен күресу жолында тек идеологиялық көсем міндетін ғана емес, сонымен бірге хан ақылшысы уәзір, қол бастаушы батыр қызметін де атқарды. Сол кезеңдегі тарихи оқиғалар мен қоғамдық құрылымдардың күрделілігі соншалық, жыраулық функция қоғамдық-әлеуметтік факторға ие болды. Түрлі көшпелі тайпалар мен рулық одақтар арасындағы күрделі қарым-қатынас жүйесіндегі жыраулардың рөлі олардың рухани-эстетикалық әрі саяси үрдістерді реттеушілік және ортақ арнаға бағыттаушылық қызметінен де көрінеді. Жыраулардың қазақ қоғамындағы ерекше қызметін көптеген ғалымдар атап өткен. Олардың халықтың рухани-эстетикалық әлемінде өзгеше феномен екендігіне өз еңбектерінде Ә.Марғұлан [28,б. 73], С.Мұқанов [29,б. 379], Х.Сүйіншәлиев [30,б. 7-8], Е.Ысмайыловтар [31,б. 41] жан-жақты баға берген.

«Таким образом, жырау были не только певцами и сказителями, но и носителями религиозно-психологического сознания традиционного типа, они главные наследники и продолжатель древних, реликтовых стилей и принципов творчества. Так, например, архаистические стили горлового и челюстного пения, присущие древним тюркским и монгольским певцам и сказителям, помимо регионов Алтая, Монголии, Туркмении, были сохранены и в Казахстане преимущественно акынами-жырау – выходцами из Кызылординской области. С этой точки зрения акыны-жырау – посредники не только в сакральном аспекте, но и между прошлым и современностью, они авторитетные носители старой культуры в ее духовной и мировидческой целостности, чье сознание не подверглось эрозии под влиянием технической цивилизации» [18,б. 147] деген ғалым тұжырымы ғылыми негізсіз емес. Жыраулар ескілікті замандарда дала заңдарының білгірі ретінде қазының (соттың) қызметін атқарған. Ру аралық, тайпа аралық қарым-қатынастардың барлық қыр-сыры мен құпияларын жетік білетін жыраулар бұл міндеттерін өте шебер атқарған. Ақын-жыраулар дәстүрлі мәдениетті синкретті мазмұнда сақтаушылар ғана емес, олар патриархалдық моральдық-этикалық құндылықтарды белсенді насихаттаушылар, адамгершілік нормаларды қорғаушылар. Олар ескі заманның батырлары мен қолбасшыларының мінсіз

образын жасап, жырға қосушылар. Сонымен бірге олардың өз бойынан да ерекше қасиет, асқақ абырой менмұндалап тұрар еді де, кейінгі халық олар туралы әр түрлі аңыздар айтты.

Мұның бәрі жыраулардың ру-тайпа көсемдері, ұлы хандар мен сұлтандардың ықпалды кеңесшілері, өткір тілді шешен, суырып салма импровизаторлар, халық даналығының, философиясы мен эстетикасының білгірі ретінде ұлттық этногенездің тарихи үрдісінің бастауында тұрған тұлғалар екендігін танытады. Түркі халықтарының тарихында ерекше орын алатын тұлға Қорқыт ата болса, қазақ тарихында Асан Қайғы мен Бұхар жыраудың орны ерекше. Сөз ұстаған, ел бастаған жыраулардың ішінде Асан Қайғы мен Бұхар жыраудың халықтың мемлекеттік тәуелсіздігі жолында қазақ рулары мен тайпаларының бірігуіне тигізген ықпалы зор болды. Олар туған халқының келешегі мен тағдырындағы өз рөлдерінің тарихи маңызын түсінгендігі соншалық, саяси әрі шығармашылық қызметтерін түгелдей дерлік мемлекеттік істерге ғана жұмылдырған. Баяндыр ханның аяғында отырып, ел билігі мен мемлекет істерімен қоса адам қалыбы, жақсы, жаман мінез, ата мен бала қарым-қатынасы т.б. сияқты көптеген мәселелердің түйінін тарқатудың жолын көрсететін Қорқыт атаның дидактикалық мазмұндағы сөз саптаулары жыраулар шығармаларынан да көрініс тапты. Пайғамбар замандасы Қорқыт мәңгі өлмес мекен іздесе, Қазақ мемлекеттілігінің басында тұрған Асан Қайғы қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған «Жерұйықты» іздеген. Екеуінің де көлігі, ұзақ жолдағы серігі желмен жарысқан Желмая.

Қорқыт атаның заманы – түркі дүниесіне ислам дінінің толық болмаса да біртіндеп ене бастаған заман. Алайда, исламның түркілік салт-санамен кірігіп, синкреттілік сипат ала бастауы да осы кезеңмен тұспа-тұс. Қорқыт ата жырындағы пайғамбарды дәріптеп, Аллаға сыйынумен қатар, көк тәңіріне жалбарыну да жиі кездеседі. Жырда:

«Дәде Қорқыт сөйлейді: Алла демейінше іс өнбес, қадір тәңірі демейінше ер байымас. ...тәкаппарлық еткенді тәңірі сүймес» [33,б. 3]. Немесе:

«...Ауыз ашып айтар болсам, аспандағы тәңірі көрікті. Тәңірінің досы, дін басы Мұхаммед көрікті... Жазылып, тізіліп көктен келген тәңірі ілімі – құран көрікті... Жұмла әлемнен жоғары тұрған баршадан бөлек Алла тәңірі көрікті. Өзгеден биік тұрған тәңірім медет берсін, хан ием. ...Қоңсы хақы тәңірі хақы деуші еді» [33,б. 4-5] деген тіркестер Қорқыт атаның Баяндыр ханға қарата айтқан сөзінде беріледі.

Ислам діні толық еніп, ел билеуші шонжарлар мен ақсүйектер ғана емес қалың бұқара да ата дін деп таныған заманда Доспамбеттің:

Айнала бұлақ басы Тең,
Азаулының Стамбұлдан несі кем,
Азаулының Аймадет Ер Доспамбет Ағаның
Хан ұлынан несі жоқ,
Би ұлынан несі кем!
Тәңірінің өзі берген күнінде
Хан ұлынан артық еді менің несібем! [26,б. 32],

Шалкиіздің:

...Жалаңаш барып жауға ти,
Тәңірі өзі біледі,
Ажалымыз қайдан-дүр! [26,б. 36],

немесе Би Темірге:

Еділден аққан сызашық
Біз көргенде тебінгіге жетер-жетпес су еді –
Телегейдей сайқалтып,
Жарқыраған беренді
Теңіз етсе тәңірі етті;
Тебінгінің астынан
Ала балта суырысып,
Тепсінісіп келгенде
Тең атаның ұлы едің,
Дәрежеңді артық етсе тәңірі етті!! –

дегені, сондай-ақ:

Жығылғанды тұрғызсаң,
Жылағанды уатсаң,
Қисайғанды түзетсең,
Тәңірінің үйі – бәйтолла,
Сұлтан ием, қарсы алдыңда жасапты! [26,б. 41-42], –

деген жолдарда «Тәңірі» сөзі Алла, құдай сөздерінің орнына қолданылады.

Жыраулар шығармашылығының негізгі тақырыбы, басты лейтмотиві – тәуелсіз мемлекет құру, сол арманға жету жолында елдікті, батырлықты дәріптеу. Әдебиет тарихынан белгілі барлық ақын-жыраулар шығармаларындағы ел бірлігі мен консолидациялық үрдістің санадан туған фактор екендігін де ұмытпауымыз керек. Ұлттық бірлік пен ұйымшылдыққа, сондай-ақ руаралық дау-дамайлар мен келеңсіздіктерден құтылуға шақыру – жыраулар шығармашылығының өзегі болды. Бұл тақырып, оның идеялық негізі рулар мен жүздердің көп ғасырлық патриархалды туыстығының тереңге кеткен тамыры негізінде халық боп бірігу сезімін танытады, әрі дәуірден дәуірге жалғаса отырып, жыраулар шығармашылығында үздіксіз дамығаны көрінеді. Әр ғасырда өмір сүрген жыраулардың поэзиясында бабалар армандаған ежелгі қоныс «Атамекен», «Жер-Су» басты тақырып, негізгі сарын бола отырып, әр дәуірде ерекше екпінмен, өзгеше күймен жырланады. Көшпенділердің «Алтын ғасырының» символына баланады. Сондықтан да, ойшыл, дана жырау үшін көшпенділердің алтын ғасыры келмесе кеткен өткен күннің елесі. Өз дәуірінің көркем бейнесін тудырушы жыраудың поэтикалық түйсігінде бақытты мекен, теңдессіз өлке – Жиделі-Байсын өткенде қалған, ал келер күнде үміт аз, көмескі сәуле, бұлыңғыр бейне. Жыраулардың толғау, термелеріндегі келешекке күмәнмен қарау, өткенді аңсау, бүгінгінің қолда барын қастерлеу идеясы өзін-өзі сақтау, сыртқы күштерден қорғану, мемлекет, ұлт ретінде иммунитет қалыптастыру сезімінен туғанға ұқсайды. Көшпенділердің жарты әлемді уысында ұстаған соңғы ұлы империясы Алтын Орданың күйрегенін өз көзімен

көрген жыраулардың көшпенділер өркениетінің күні бітіп бара жатқанын көрегендікпен сезе білуі таңдандырады. Жыраулар поэзиясындағы үмітсіздік темпоралдылық ұлы империяның ыдырауымен келмекке кеткен көшпенділер әлеміндегі тұтастықтың, эстетикалық мәдениеттің алып құрылысының көрінісі, селдір бейнесі сияқты болды. Асан Қайғының көшпенділер дүниетанымының философиялық ережесі іспеттес:

Құйрығы жоқ, жалы жоқ, құлан қайтіп күн көрер,
Аяғы жоқ, қолы жоқ, жылан қайтіп күн көрер!?
Шыбын шықса жаз болып, таздар қайтіп күн көрер,
Жалаң аяқ балапан, қаздар қайтіп күн көрер!? [26,б. 24], –

деген толғауының поэтикалық маңызы мен дәуірлік, ұлттық құндылығы астасып жатыр. Бұл толғауда үмітсіздіктің күйі шарасыздыққа тіреліп, жүрек сыздатар мұңмен астарланса, әйгілі «Бұл заманда не ғаріп?» толғауында ойшыл жырау:

Бұл заманда не ғаріп?
Ақ қалалы боз ғаріп,
Жақсыларға айтпаған
Асыл шырын сөз ғаріп.
Замандасы болмаса,
Қариялар болар тез ғаріп... [26,б. 25], –

деп, елдің, елдіктің темірқазығы, тіреуі болар ұстыны не екендігін айтады. Батыс елдеріндегі техникалық өркениеттің етек жайып, садақ пен қылышты бұйым көрмейтін жаңа қарумен жарақтанған буржуазиялық мемлекеттердің Шығыс елдеріне бағытталған колониялдық экспансиясы әлі де көшпелі немесе жартылай көшпелі елдерде алдын ала үрей туғызып, бұл үрдіс қоғамдық-әлеуметтік резонанс қана туғызып қоймай, әдебиетте де кең көрініс тапты. Аудармашы, зерттеуші Қ.Жанабаевтың: «В поэзии поздних жырау очень сильны мотивы бренности бытия, темы разочарования, характерные для кризисной поры ломки родоплеменных отношений. Иногда эти горестные lamentации об идеальной жизни, а давно ушедших и теперь невозвратных прекрасных временах, о былом могуществе и единстве сменяются ожесточением и активной попыткой вернуть прежние времена и законы. Эта тоска по невозвратному прошлому пронизывает многие произведения жырау и акынов» [33,б.8], –деген пікірі замана шындығымен көмкерілген. Жыраулық поэзиядағы бұл құбылыс әсіресе Асан Қайғының толғауларында терең жырланды. Оның әз Жәнібек ханға қаратып айтқан:

Ай, хан, мен айтпасам білмейсің,
Айтқаныма көнбейсін– деп басталатын арнау толғауы сол дәуірдің тарихи шындығын көрсетеді. Оның ел келешегін болжай отырып ханға:
...Тіл алсаң іздеп қоныс көр,
Желмая мініп жер шалсам,
Тапқан жерге ел көшір,
Мұны неге білмейсің!?
...Ай, Жәнібек, ойласаң,

Қилы, қилы заман болмай ма,
Суда жүрген ақ шортан
Қарағай басын шалмай ма,
Мұны неге білмейсің!?
Қош-аман бол, Жәнібек,
Енді мені көрмейсің! [26,б. 24], –

деген үзілді-кесілді сөзі ел қамын жеген дананың бүгінгі күннің қалыбынан, келер күннің райынан шошынған, ел билеген ханның қамсыз, қарекетсіз тірлігінен түңілген күйін танытады. Суда жүрген ақ шортанның көк тіреген қарағайдың басын шалуы астарлы мағынадағы түсініктен гөрі ежелгі діни аңыз, жер бетін топан су басқан Нұх пайғамбар заманынан елес бергендей. Осы бір жыр жолдарынан інжіл мен құрандағы мифтік оқиғамен Асан Қайғының семантикалық байланыстағы образы, ойшыл жыраудың дамыған мифтік поэтикалық ой-пікірі барын байқаймыз. Мифологемдер көркем метафора, болжал мен долбардың образдық құралының күрделі функционалды жүйесіне енген. Жырау бүгінгі күнін қызықтап, судың да сұрауы барын, дүниенің қызығы бүгінгі молшылық дәуренмен бітпейтінін ұмытып кеткен ханға ескерту жасай отырып, тіршіліктің жалғандығын дәлелдейтін халықтың терең архаикалық діни философиясының дәстүрлі тұжырымдар жүйесіне сүйенеді. Күлтегіннің қазасына қайғырған байырғы бабалар:

...Өзім қайғырдым.
Тағдырды тәңірі жасар,
Адам баласы бәрі өлгелі туған –

деп, тәңіріге тәубе етеді де:

Қайғырғаным соншама, Көзге (ыстық) жас
келер,
Көңілге ауыр шер келер –

дейді. Ежелгі түркілердің қазаға қайғыра отырып, бес күн жалғанның қалыбына мойынсұнуы жыраулық толғауларда да жалғасады. Шалкиіз жыраудың «Қоғалы көлдер, қом сулар» деген толғауынан тіршіліктің мәнін, жарық дүниенің қадірін білудің қаншалықты ауыр екендігін, әрі өмірдің ымырасыз таластан тұратынын байқаймыз. Доспамбет жыраудың жарық дүниемен қоштасарда ел мен жерге, бала-шағасына айтқан:

Озушылар, озмаңыз,
Озсаңыз бізім бетке бармаңыз!
Бізім бетке барсаңыз,
Есақай, Қосай екі ұл
Алдыңызға жыр құшақлай, жылай шықса не айтарсыз?!
Оларға айтарыңыз сол болсын,
Жәмішіден қос айтып,
Жараға мамыз тосатып,
Келе жата дегейсіз.
Ол айтқанға тимемсе,
Бұрынғылар түскен жүрі жол

Бұрылып соған түсті дегейсіз!... [27,б.34], – деген қоштасу сөзінде де осы сарын айқын көрініп тұр.

Көне түркі жазба ескерткіштерінің жанрлық сипатын, көркемдігі мен образ жасалудағы әдіс-тәсілдерді тарихи-салыстырмалы тұрғыдан зерттеушілердің пікірі әр түрлі. Мысалы, әдебиеттанушы И.Стеблева аталған ескерткіштердің барлығын поэзиялық шығармаға жатқызады. Оның бұл пікірін М.Жолдасбеков те қолдайды. Алайда олардың барлығына ортақ тұжырым – тасқа жазылған ескерткіштердің әдеби туынды екендігі. Көне түркілік жазба дастандарды тереңірек зерттеген әдебиетші Т.Еңсегенұлы осы мәселелерге жан-жақты тоқтала келіп: «Әрине, И.Стеблеваның жасаған ғылыми қорытындысы негізінен дұрыс, бірақ, Орхон бойындағы көне түркілердің биік қабырға тастарға түсірген жазбаларының бәрін тұтасымен поэзиялық шығарма және мола басына қойылған жоқтау жыр дегеніне қосылуға болмайды» [34,б. 65] – деген өзіндік пікірін келтіреді де: «Күлтегін жазба ескерткішіндегі жыр-дастандарда шығармаға көрік беретін көркемдік өрнектер молынан кездеседі. Ең бастысы мұнда шығарманың негізгі өзегі, орталық жалғыз қазығы болып табылатын, яғни шығарманың көркем дүние екенін айғақтап, бірден танытатын образдар бар. Образ екі мағынада қолданылады. Біріншіден, көркем шығармада образ адам болмысы арқылы жасалынады. Екіншіден, көркем шығармада образ бейнелеу құралдары: теңеу, эпитет, метафора, гипербола, психологиялық параллелизм тағы басқа көркемдік өрнектер арқылы қалыптасады, яғни бұл сөз образы. Күлтегін жазба ескерткішінде көркем образ жасаудың осы аталған екі түрі де бар.

Дәлел келтірейік, Күлтегін жазба ескерткішінің екінші жазба бөліміндегі он екінші ретпен орналасқан циклдан:

Әкем қағанның әскері бөрідей болыпты,

Жаулары қойдай болыпты, –

деген жыр жолдарын оқуға болады. Осында Білге қағанның әкесі Елтеріс қағанның жасақтаған әскерінің күш-қуаты мен айбынын ең мықты, жасқануды білмейтін, қарсыласын жайратпай тынбайтын бөрі бейнесі арқылы көз алдымызға айқын келтіреді. Ал дұшпан жақты бөріге қарсы тұра алмай, жемтігіне айналатын қойға теңеп көрсеткен. Осы арада Күлтегін жазба ескерткіші реалистік шығарма екені өзінен-өзі танылып тұр» [34,б. 142] – деп, көне жырлардың тарихи маңызы мен көркемдік қуатына тоқталады.

Көне түркілік жырлардағы аты аталған адамдар, болған оқиғалар нақты уақытпен дәйектеліп, шыншыл деректерге негізделгендіктен тарихи маңызы аса жоғары екені сөзсіз. Есте жоқ ескі заманда өмір сүрген бабалар тарихын қалпына келтіруде бұл ескерткіштердің басты деректік рөл атқарғанын ілгеріде айтқанбыз. Сонымен бірге, көне түркі жәдігерліктерінде тарихи хроника аса дәлдікпен, келтірілген оқиғаларға тікелей қатысушы автордың өз аузымен берілген. Ал, жыраулар поэзиясында осы тарихилық үрдіс сақталмаған, негізінен ел ішінде тараған аңыз бен фольклор басым деген пікірге қосыла алмаймыз. Көшпенділерге тән берік жады мыңдаған жылдық дәстүрді толық болмаса да, ең керектілерін сақтай алған. Доспамбет жыраудың «Азау, Азау

дегенің, Әл-Ғұсман паша жұрты екен», «Азаулының Аймадет Ер Доспамбет ағадан», «Қарағайлы көдік бойында, Қамшым қалды ойында», «Алғаным Әли ағаның қызы еді, ...Қосақай, Қосай, Ер Досайдың анасы», «...Кет-Бұғадай билерден, Кеңес сұрар күн қайда», «...Ер Мамайдың алдында, Шаһид кештім, өкінбен!» деген, Шалкиіз жыраудың «Арық хан! Менің ием Темір іс етсе, ...Алтынды Бақшасарай, Қырымға, Әзізленген сұлтан жаның шалт етер!...», «Тіленшіұлы Шалкиіз, Иесі би Темірдің тұсында, Бұлтқа жете жазды бұ мүйіз», «...Орманбет би өлген күн, Он сан ноғай бүлген күн», ХҮІІІ ғасырда өмір сүрген Тәтіқара ақынның «Қамыстың басы майда, түбі сайда», «Кебеже қарын, кең құрсақ, Артық туған Абылай» деген, немесе тағы да Абылайға қаратып айтқан:

...Кеше тұрымтайдай ұл еді-ау,
Түркістанда тұр еді-ау,
Әбілмәмбет ағаңа
Қызметші жүрген ұл еді-ау,
Үйсін Төле билердің
Түйесін баққан теріс аяқ құл еді-ау!
Дәл жиырмаға келгенде
Ақсұңқар құстай түледі... [26,б. 71], –

деп, тарихи тұлғаларды атап, оларға қатысты өмірлік деректерді нақты болған оқиғалармен байланыстыра отырып суреттеуі қазақ халқының ескі тарихын қалпына келтіруге сеп болғаны анық. Аталған ақын-жыраулар шығармаларындағы тарихи деректердің жиырмасыншы, жиырма бірінші ғасырларда Ресей мен Қытай сияқты мемлекеттерден табылған тарихи құжаттармен сәйкес келуі ұлт тарихын түгендеуде бұл рухани қазынамыздың зор маңызға ие екендігін көрсетеді.

Көне түркі ескерткіштерінен бастау алып, батырлық жырларға ұласқан қазақтың қаһармандық поэзиясы ақын-жыраулар шығармашылығында одан сайын көркемдігі артып, тілдік қолданысы кеңейіп, образ сомдаудағы әдіс-тәсілдер күрделене түсті. Көне ескерткіштердегі бір-бірінен туындап, жалғасып жатқан оқиғалар циклы, батырлардың іс-әрекеті мен жорық амалдары нақты, әрі ықшам суреттелсе, ноғайлы жырларында асыра суреттеу, гипербола көбірек алды. Ал, қазақ хандығы құрылып, дербес мемлекет ретінде өмір сүрген ХҮ-ХҮІІІ ғасырларда жасаған ақын-жыраулар шығармалары өзінің құрылысы, баяндау тәсілі жағынан көне түркілік әдеби ескерткіштердің қалыбын қайта алғанға ұқсайды. «Күлтегін» жырының сюжеті қатаң тәртіпке бағынып, хроникалық реттілікті сақтаған жүйеге құрылған. Зерттеуші ғалымдар реттік жүйені сақтау үшін таңбалаған әр цикл белгілі бір оқиғаның бас-аяғын, аяқталған ойды, атқарылған істі білдіреді. Т.Еңсегенұлы жырдың көркемдік ерекшеліктеріне тоқтала келіп: «Тағы бір ерекшелік, Күлтегін жазба ескерткішіндегі санмен белгіленген әрбір жыр бөлігі бір біткен, атқарылған істі, айтпақ болған келелі ойды білдіреді. Мысалға, Білге қағанның әкесі Елтерістің түркі қағандығын құруда әуелі әскер жасақтап, елді біріктіргенін екінші жазба бөлімнің он үшінші ретпен орналастырылған циклда:

Қол саны жеті жүз ерге жетті.
Жасағы жеті жүз ер болғанда,
Ол елдігінен айырылған халықты,
Қағанынан айырылған халықты,
Құл болған, күң болған халықты,
Түркі болмысынан айырылған халықты,
Менің ата-бабам орнатқан заңдылық бойынша
Оларды тәртіпке келтірді.
Қалыптасқан міндеттерді орындауды талап етті.
Ол Теліс, Тардуш бөлігі халықтарын
Қайта қалыптастырды, –

деп баяндайды. Осы жыр бөлігінде Елтеріс қағанның әр жаққа, көрші елдерге бытырай тарап, күң, құл болған түркілердің басын қосып, жеті жүз ер азаматтардан жасақ құрып, сосын елдігінен, қағанынан, түркі болмысынан айырылып, күшті мемлекеттің езгісіне ұшыраған халықты жинап, оларды ежелден бекем қалыптасқан көне түркі дәстүрі, заңы бойынша тәртіпке келтіріп, алға қойған нақты міндеттерді орындауды талап етіп, нәтижесінде, түркілерді өз алдына ел еткені түгел баяндалған» – деп, жырдың сюжеттік, композициялық құрылымына тоқталады да «Бұл жыр бөлігі келелі оқиғаны түгел қамтыған, басы, аяғы, нәтижесі бар, мағынасы түсінікті, түркі қағандығын орнатудағы атқарылған жұмыстарды мәлімдеген маңызы зор шағын көлемді шығарма деуге болады. Демек, осы жазба бөлігі жеке тұрып Елтерістің түркі қағандығын қалай орнатқанын тұтастықта жария етіп тұр.

Сонымен, осы жыр бөлігі қосымша түсіндіруді мүлде қажет етпейді, толымды жасалынған жыр циклы. Күлтегін ескерткішіндегі әрбір жазба циклы осылай жасалынып, бір-бірімен үзбей жалғасып, толымды жыр – эпопея болып қалыптасқан. Осы ерекшелік көне түркі руна жазба жырларының басым көбіне ортақ. Өмір шындығы арқау етілген шығарма мынадай шынайылығымен көрікті, құнды мұраға айналады» [34,б. 144-145] – дейді. Күлтегін жырының құрылысы мен баяндау тәсіліндегі осы ерекшелік жыраулық толғауларда, әсіресе арнауларда барынша кең өріс алады. Абылай ханның замандасы Үмбетей жыраудың «Бөгембай өліміне», «Бөгембай өлімін Абылай ханға естірту» жырларындағы Бөгембай батыр мен Абылай хан образдары олардың өмір жолы мен ерекше қабілеттерін рет-ретімен баяндау тәсілі арқылы жасалады. Жырау Бөгембайдай батырды жоқтай отырып:

Уа, Алатаудай Ақшадан
Асып тудың, Бөгембай!
Болмашыдай анадан
Болат тудың, Бөгембай!
...Құбыла көшкен байтақтың
Ордасындай Бөгембай!
Темір жұмсап, оқ атқан
Қорғасындай Бөгембай!
Қолтығы ала бұғының

Пәйкесіндей Бөгембай!
Жалаңқия жерлерден
Жазбай түсіп түлкі алған
Білегі жуан бүркіттің
Тегеурініндей Бөгембай –

деп, батырдың ерекше жаратылысы мен болмысын айтады да:

Баян Аула, Қызылтау,
Абыралы, Шыңғыстау,
Қозы Маңрақ, Қой Маңрақ,
Арасы толған көп қалмақ;
Қалмақты қуып қашырдың,
Қара Ертістен өткізіп,
Алтай тауға асырдың!
Ақ Шәуліге қос тігіп
Ауыр қол жидырып алдырдың;
Қалмаққа ойран салдырдың,
Қабанбай мен Бөгембай
Арғын менен найманға
Қоныс қылып қалдырдың! [26,б. 76] –

деп, Бөгембай батырдың тарихтағы ең басты ерлігін сөзге тиек етеді. Қол жинап, жасақ еткен, жауын ойран етіп, еліне қоныс тауып, басын біріктірген батырдың бейнесі көне түркілік жырдағы батыр-қағанның мың жылдан кейінгі қайта түлеген прообразының көшірмесі іспетті. Бұл шығармада бақилық болған батыр образы тікелей суреттелсе, «Бөгембай өлімін Абылай ханға естіртуінде» жырау Абылай ханның бейнесін сомдайды. Күлтегін жырындағы оқиға желісінің реттілігі, бас қаһарманның іс-әрекеті мен өмір деректері бірте-бірте дамып отыратыны, Үмбетей жырында Абылай ханның жас күнінен бастап тарихи тұлғаға айналғанға дейінгі өмірі, ханның өмірінде маңызды рөл ойнаған тарихи тұлғалар мен әйгілі оқиғалар санамалап берілетіні түркі поэзиясындағы әдеби дәстүрдің мыңдаған жылдар бойы негізгі жүйесінен ауытқымағанын көрсетеді.

Түркілік дүниетанымның асыл үлгісі саналатын «Құтты білікте» араздық, жаулық, өшпенділік туралы сан қырлы толғамдар бар. Мысалы:

Кім даңқты, асыл текті, жаны – нар:
Күллі жұрты жау боп талар, жабылар.

Жақсы адамның қарап тұрсаң, жауы көп,
Жаман – өлік, өліктердің жауы жоқ.

Қалың дұшпан кімге тиісіп, таласа –
Сол өнерлі, ер болғаны тамаша!

Ердің аты шығар жаумен тіресіп,

Жаусыз жанның аты естілмес, білесің! деген жыр жолдарыннақ өмірдің өзінен туған, шындық логикасымен жазылған толғаныс демеске лаж жоқ.

Түркі дүниесінің рухани асылына айналған ұлы туындыдағы осы толғаныстар араға бірнеше ғасыр салып жыраулар шығармашылығында қайта түлеп, түрленді.

Шалкиіз жыраудың «Би Темірге айтқан» толғауындағы:

Аспанды бұлт құрсайды –
Күн жауарға ұқсайды,
Көлдерде қулар шулайды–
Көкшәуліден ол айуан
Соққы жегенге ұқсайды,
Көп ішінде бір жалғыз
Көп мұңайып жылайды–
Күйбеңдескен көп жаман
Сөзі тигенге ұқсайды! – деген;

Ақтамберді жыраудың:

Мінезді болса алғаның,
Одан артық жар бар ма,
Екі жаман қосылса,
Күнде жанжал, күнде шу,
Ұяларлық ар бар ма.
Білімді туған жақсыға
Залал қылмас мың қарға,
Жаман туған жігітке
Рахатты күн бар ма.
Өз мінін білген жігіттің

Тәлімінде мін бар ма – деген сөздері мен жоғарыдағы көнетүркілік толғамдардың айтар ойы, берер тәлімі айнымастай егіз. «Өткен дәуірді ескерсек, Күлтегін, Тоныкөк ескерткіштеріндегі ескірмес, өршіл, өшпес, өнегелі көсем рух тарих тығырықтарында тұншығып қалмай, жыраулар поэзиясында буырқанып жанартаудай атылды, поэзиямыздың көркемдік тәжірибесін өлшеусіз молайтты, орта ғасырлардағы әлем поэзиясында таразыға тартып тексерер теңдесі жоқ қазынаға айналды, халықтың жігерін жанып, өмірге деген құштарлық отын жандырды, өзіне деген сенімі мен өзіне деген құрметін арттырды, әр адамның намысын оятып, қайратын еселеді, өз қадірі мен қасиетін білуге, байыптап бағалауға құштарландырды, қаншама арпалыста күйресе де, қайта қайраттанып өршуге, өлмей-өшпей, өмір үшін күрес отын үнемі тұтата беретін, ең қуатты, тарихи маңызы орасан зор ұлттық әлеуетке айналды» [35,б.156].

Әдебиеттің халықтық сипаты, ұлттық құнары мен елдік ерекшелігі осындай ұлы дәстүр, саналы салттардан жаралып, қалыптасады екен. Сонау есте жоқ ерте замандардағы Күлтегін, Тоныкөктер мен Құтты біліктер сияқты

рухани құндылықтардан бал жинап, нәр алған түркілік көркем ойлау дәстүрі кейін келе қазақтай тұтас ұлт әдебиетінің рухани, эстетикалық өзегіне айналды.

1.3 Қазіргі қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындар: жаңа ізденіс үлгілері

Қай қоғамда болмасын әдебиеттің көтерер жүгі ауыр. Өйткені ол – қоғам айнасы. Ал кез келген қоғам әлеуметтің, яғни сол қоғамда өмір сүруші адамдар тобының мүдделері мен қажеттіліктерінің жиынтығын құрайды. Адамзаттық өркениет дамыған сайын мүдде мен қажеттіліктің материалдық сипаттан гөрі рухани көрініс тапқаны белгілі. Бір замандарда өмірінің мәні мен мағынасы азық тауып жеудің қамымен өлшенген адам баласы келе-келе тіршілікте одан да өзге қызық, жан жадыратар, көңіл көншітер азық барын пайымдады. Рухани азықтың дәмін татты. Таңдайына жағып, жүрегіне сәуле болып құйылған бұл нұрдың құдіретін танып, енді өзі де сол құбылысты жасап, түрлендіруші қабілетіне ие болды. Дүлей табиғаттың тылсым күшін басыбайлы мойындап, одан тек рахым күтуді ғана білген пенденің бойында қарсы тұру рухы пайда болды. Көз қарықтырар Күнге тіке қарап, ағыстарға қарсы жүзуден ләззат алуға болатынын, Көктегі Тәңірінің алқауымен жердегі тіршілігін өз қалауынша сүре алатынын, табиғаттың құпиясын ашып, өзі тектес адам баласына құл болмай, тілекті тек жаратушыдан ғана тілеу керектігін аңдады.

Адам баласының бойындағы ерікке, бостандыққа деген ұмтылыс сезімі қашан, қайда пайда болғаны бір жаратушыға ғана аян. Алайда, біздің заманымызға дейін және біздің заманымыздан бері деп уақыт өлшемін енгізіп, бір кездердегі тайпалар мен тайпалық одақтардың, ұлттар мен ұлыстардың, одан кейінгі мемлекеттер мен алып империялардың тарихын жүйелеген жаңа заман іліміндегі басты тақырып – тәуелсіздік тақырыбы болды. Бұл тақырып әсіресе, ұлт әдебиетінде терең, әрі жан-жақты көтерілді. Себебі, тәуелсіздік ұғымы ұлт және мемлекет деген ұғымдармен астасып жатқан тарихи құбылыс дей аламыз. Саяси, философиялық термин ретінде ұлт пен мемлекеттің нақты анықтамасы бар. «Ұлт – қоғамды ұйымдастырудың анағұрлым кең тараған бірлігі. Негізінде ХХ-ХХІ ғасырлар ғаламдық деңгейдегі саяси ұйымдасудың негізгі бірлігі болып табылатын ұлттық мемлекетке сәйкес келуі керек. Ұлт мемлекетті қажетті заңдылықпен қамтамасыз етеді және тек ұлттық мемлекеттер халықаралық қатынастардың толыққанды субъектілері ретінде өмір сүре алады деген пікір қалыптасқан. Ұлттық емес мемлекеттер толыққанды болып есептелмейді. Олар не ұлттыққа айналуы керек, не өмір сүруін тоқтатуы керек», «Мемлекет – белгілі бір аумаққа иелік етіп, сол жердегі халықтың еркін дамуына мүмкіндік беретін, қоғам табиғатынан туындайтын ортақ істерді атқаруға қажетті басқарудың жоғарғы дәрежеде ұйымдасқан жүйесі, саяси билік ұйымы...» [36]. Ал әдеби мәселе ретінде бұл ұғымдар Тәуелсіздік тақырыбымен тікелей байланысты.

«Адамзат баласы жаралғалы бері өзінің бас еркіндігі, елінің тәуелсіздігі үшін жан аямай күресіп келеді. Қоғамдық санада орын алған құлдық қамытын үзіп шығуға ұмтылу, азаттықтың адам жанына, ақыл-санасына күш-жігер

беретін рухани құндылығын сезінуге талпыну үшін жасалған жанқияр күрестерден біз тәуелсіздіктің тәтті дәмі мен оның құнды бағасын білеміз» - деген ғалым С.Ержанованың пікірі: «Азаттық таңын аңсау мен оған жету жолындағы қоғамдық күрестер һәм олар туындатқан тарихи оқиғалар – бүгінгі егеменді еліміздің қара шаңырағының рухани уығының бір парасы болатын поэзиялық шығармалардың даму, қалыптасу, өрлеу жолдарына әсері бар ма және тәуелсіз ақындар шығармашылығына қандай өзгерістер мен ерекшеліктер алып келді...» [37,б. 4] деген сауалға, тәуелсіздіктің ұлттың рухани өміріндегі қайта жаңғыру құбылысы ретіндегі маңызын айқындау мақсатына ұласады.

Қазақ әдебиетінің жүздеген жылдарды қамтитын бай тарихының өне бойында тәуелсіздікті аңсаған рухты елдің асқақ арманы, жалынды жыры, отты сөздері бірде тасқа қашалған дастан, бірде ауыздан ауызға көшкен жыр, бірде ұрпақтан ұрпаққа қалған нақыл, толғау түрінде көрінеді. Қайсы бір кезең, қай дәуір, қандай заман болмасын оның өз жыршысы мен жаршысы болары сөзсіз. Академик С.Қасқабасов айтқандай: «...олар маңызды мемлекеттік мәселелермен қатарзаман мен қоғам, адам мен заман, тұлға мен тобыр, сондай-ақ имандылық, өмірдің өткіншілігі мен адамның опасыздығы, өлім мен өмір сияқты моральдық, этикалық, фелсафалық проблемаларды көтеріп,қоғаммен байланыстыра жырлап отырады» [38,б. 64]. Ғалым айтқан суреткерге тән осы белгілер қазақ әдебиетінің әр кезең авторларына ортақ қасиеттер деуімізге болады. Өзі өмір сүріп отырған замана тынысын, өз дәуіріндегі жақсылық пен жамандықты, ақ пен қараны, достық пен дұшпандықты, мейірім мен қатігездікті шендестіре талғап, адам мен қоғам, жаратылыс пен табиғаттың болмыстарын жан-жақты әрі терең тани отырып, оны бар шындығын аша жырлау тәуелсіздік кезең ақындарына да бұйырған бақыт. Сондай-ақ, бұл кезең суреткерлері кеңес дәуіріндегі алдыңғы толқын шығармашылық иелеріндей айтар сөзін абайлап, астарлап, немесе мүлде айта алмау сияқты қорқыныш, үрейден құтылған еді. Тұтас қоғамда әлеуметтік сипат алған жариялылық көркем әдебиеттің де еркін тыныстап, ашып айтып, жария жазуына ықпал етті. Шығармашылық әлеміне еркін ойлау құбылысы қайта оралды. Тәуелсіздік кезеңдегі қазақ поэзиясының теориялық, көркемдік қырларын жан-жақты зерттеген әдебиеттанушы ғалым С.Ержанова: «Алдыңғы толқын ағалар өздерінің бұрынғы жариялылық сипатындағы жарқын дауыстарын жалғастыра отырып, тәуелсіздік қуанышын қабылдаса, соңғы толқын інілер жаңалықтың жаршысы ретінде іліп алып, жанаша үлгідегі поэзиялық туындылар сыйлағанын көреміз» – деп, тәуелсіздіктің алғашқы уақытындағы әдеби өмірдегі, ұлттық поэзиядағы көркемдік бағыттар арнасын айқындай келіп: «Кейбіреулері негізгі айқындаушы стиль ретінде қалыптаса алмаса да поэзиялық шығармалардың даму барысында еркін ойлаудың шынымен-ақ шығармашылықта орын алғанын көруге болады: поэзиялық шығармаларда кеңестік дәуірдің соңғы жылдарында орын алған жариялылық сипат жалғасын тапты; нәзік лириканы бойына сіңірген жыраулық дәстүрдің жаңғыруы көрінді; көне түркілердің сарынын жеткізетін түркішіл желі дүниеге келді; ұлттық

танымын еуропалық үлгімен көмкере білген шығармашылық иелері әдебиет алаңына шықты.

Әрине аталған жіктеулер нақтылы ғылыми дәлдіктен алыстау болғанымен, жалпы алғанда тәуелсіздік жылдарындағы поэзияның сарапталу желілерін нақтылы талдап көрсетпегенмен, олардың даму салаларын бағдарлауға мүмкіндік береді» [37,б. 23] деген қорытынды жасайды. Шындығында, ғалым саралаған әдеби кезең мен шығармашылық даму ерекшеліктерінің тәуелсіздік кезеңінде ғана пайда болып, жаңа сипатты ұлттық әдеби үрдістің дамуына алғышарт болғаны тарихи шындық. Тәуелсіздіктің қазақ ұлтының рухани әлеміндегі орасан зор маңызы бар құбылыс екендігі қазақ әдебиетінде, әсіресе поэзияда басты тақырып ретінде жырланып, ерекше шабыт тудырғандығынан көрінеді. Ол социалистік реализм әдебиетіндегі бір жақты науқаншылыққа ұрынған жоқ. Рас, жалпылық сипат алғандығымен көркемдік жағынан талғап, таңдау ісінде қиындықтар болды. Үлкен де, кіші де, көсем де, шешен де бір соқпай кетпейтін тәуелсіздік тақырыбы әдеби құбылыс ретінде маңызы солғындамақ тұрмақ, күн өткен сайын жаңа түр, өзгеше мазмұн тауып құлпыра түсті. Бұл бағытта әдебиетіміздің аға буын өкілдері Ә.Тәжібаев, Х.Ерғали, Ғ.Қайырбеков, Қ.Мырзалиев, Т.Молдағалиев, Қ.Шаңғытбаев С.Иманасов, О.Асқар, А.Бақтыгереева, Ф.Оңғарсынова, М.Шаханов, Т.Медетбек, Н.Оразалин, К.Ахметова, Иран-Ғайып, И.Сапарбаев т.б. сынды ақындарымыз сабырлы да салиқалы жырларымен азаматтық лириканың үлгісін көрсетсе, азаттықтың ақ таңын армандай көрген Н.Айтұлы, С.Ақсұңқарұлы, Қ.Бегманов, Т.Әбдікәкімов, С.Нұржанов, Т.Медетбек, Ж.Әскербекқызысияқты орта және жас буын сөз зергерлері буырқанып, тасыған аса өршіл рухтағы жырларымен ұлттық поэзияның бітім-болмысына ерекше жаңалық енгізді.

Өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдары тәуелсіздік алған ширек ғасыр уақыттан бері ұлттық әдеби үрдіс түрлі ізденістерге иек арта отырып, өткеннің асылын талғап таңдай келе, өзіндік бағыт табуға ұмтылыстар жасады. Социалистік реализм шеңберіне әзер сыйып жүрген аға буын ақындарымыз шылбыр үзіп шығандамаса да рухани еркіндікте ғана туатын шынайы шығармашылыққа ден қойды. Ұлттың ұстыны болуға жарайтын кез келген құбылыс пен тұлға бейнесін жасауға деген құлшыныстан тарихи тақырыптың ауқымы кеңі түсті. Көзден кетіп көмескі тартқан көне заманның тарихи шындығын көркем жырға арқау ету дәстүрімен бүгінгі күннің ақиқат белгісін тануға талпынған суреткерлер тәуелсіздіктің ең алғашқы ұраншылары болды. Олар тәуелсіздік таңының нұр шапағын жан жүрегімен сезіне отырып, ел басына қонған бақтың баяндылығын, тұғырдың беріктігін, келер күннің сәулелі болуын бірде өршіл рухты асау жырмен жырласа, бірде неше алуан түстер палитрасына шомылған нәзік лиризммен берді. Өйткені: «Поэзия қай дәуірде де, қай заманда да адам көңіл-күйінің буырқанған, босаңсыған, қайрат шақырған, қамыққан, қайтадан рухтанған өмірлік мұраттарға ұмтылған сәттерінің бәрінің де көркем шежіресі, бейнелі суреті, мың құбылған әуені. Өлеңнің бір тармағында яки бір шумағында ел тағдырына қатысты қара сөзбен айтып жеткізе алмайтын қуатты сөз бас құрайтыны содан» [39,б. 13] екені

белгілі. Адамзат баласы қадым замандарда-ақ мойындаған поэзияның құдіретті дауысы қазақ халқының тәуелсіз рухымен қаншалықты үйлесе алды?! Қалам ұстап, сөз айтқан үлкен-кіші жаппай еркін елдің ерлігін жырлауға бет бұрғанда әдебиеттің көркемдік деңгейі қандай дәрежеде болды. Асқақ пафосқа құрылып, одалық сипаты басым арнау-алқаулар ұлттық поэзияны көркейтуге сеп бола алады ма?! Мұндай сауалдардың тууы заңды. Себебі, бар тіршілік қарекеті алдын ала кесіліп-пішіліп қойған қоғамдық қалыптан не істеп, не қойсаң да өзін білетін еркін өмірге бірден ауыса салу санаға салмақ болмай қоймайтыны белгілі. Айтар сөзін аңдатып, жүрер соқпағын сызып бергенге үйренген құлдық психологияның шектеулі шеңберден шыға алмай, бұйығы да қамсыз тірлігін аңсаған сәттері болғаны да рас. Қаймана халық күнкөрістің қамын күйттеп кеткенде, ел сөзін ұстап, қоғам айнасы болуды мақсат тұтқан сөз зергерлерінің жапанда жалғыз қалғандай жол таппай абдырауы да уақыт шындығы.

Дегенмен тыңнан түрен салып, соныдан жол іздеу талпынысы сол кезеңдегі ақындардың көпшілігінің кейінгі суреткерлік тұлғасын айқындағаны сөзсіз. Бүгінгі қазақ поэзиясының белді өкілі, ақын Тыныштықбек Әбдікәкімұлының тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы шығармашылық ізденісі қазақ поэзиясының тәуелсіз ел сөзін сөйлеуші мінбері функциясын қалай атқарғандығының да көрсеткіші бола алады. Оның жырларынан көркемдіктің әсем кестесімен үйлесім тапқан нәзік лирикамен қоса ұлт руханиятына сүбелі үлес болған терең танымдық табиғатты та тануға болады. Көркемдік бояуы қанық, образдары кесек ойлы, сөздері нақты әрі өткір келетін ақын жаңаша ойлаудың табалдырығын енді аттаған тәуелсіз әдебиетке екпіндей келіп, еңселі мінез танытты. Ақынның:

Сезетінді сезбейтіндей жылым іш,
Естіместей құр құлақ.
Басынамыз бірімізді біріміз,
Басымыздан ұрғылап.
Ұят құшқан үміт бар ма үкілі?
Сен де – таза, ол да – аппақ?...
Армандатқан әнімізге түкіріп,
Азамызды ардақтап,
Әбігерміз.
(Келешегім кеше гөр!...)
Кеудемізді соғамыз!
Жыртып алып, жат астына төсеген –
Өзіміздің жағамыз!...
Бұл тірліктің нендей ғана заңы бар?...
Қалдырар ма сезім із?
Жылап тұрып мұң шағамыз соңынан
Өзімізге өзіміз [40,б. 43] –

деген сөзі оның өз заманының шындығын жасырмай, ашып айтудан шыққан жан айқайы. «...Соңғы кездері әдебиетші қауым жиі сөз етіп жүрген

модернистік ойлау жүйесінің негізгі дәлелі болатын өлең. Бұл буында модернистік үлгі бар екенін Б.Майтанов та айтып өткен.

Негізінен алғанда модернизмді тәуелсіздік жылдарынан кейінгі әдебиет ағымынан табу үрдіске айналып барады. Себебі аталмыш ағым біздің әдеби арнамызды анықтауға мүмкіндік беріп, шығармашылық иесінің негізгі ой-орамын тануға жол ашады» деген С.Ержанова ақынның осы өлеңін талдай отырып: «Жоғарыдағы өлеңінде ақынның жауыздық пен адамдықтың арасындағы өмір күресін суреттеуі көрінеді. Ақынның лирикалық мені өз атынан сөйлегенмен жалпыадамзаттық мәселені айтуға тырысады. Өлеңнің алғашқы екі тармағы жеке түрде басталғанымен алғашқы шумақтың соңғы екі жолы көп адамдардың қимыл-әрекетіне «бірін-бірі ұрғылауына» ұласады. Үміті үзілген лирикалық кейіпкер ме, жоқ әлде адамзат атаулы ма, ол жағы белгісіздеу. Ақынның суреттеу объектісіне қатыстылығы жағынан алғанда қоғамда орын алған бассыздыққа деген ақынның шошына қарағаны байқалады. Келесі шумақтан жоғарыдағы «ұрғылаудан» туындаған істің салдары көрініс тапқан. Қоғамдағы пенделік қарым-қатынас философиясының негізгі орамы жыртықшылық инстинкті оятатынын көрсетеді. Алайда кінәліні қайдан іздейміз, себебі «сен де – таза, ол да – аппақ?...». Бұл жолда қоғамға тән психология бар – бәріне кінәліні алыстан іздеу.

Келесі шумақтың алғашқы тармағында ақын «келешегім кеше гөр!» деген сөзді айтады. Өзіне өзі айтады. Келешектің алдында күнәлі болған қоғам үшін кешірім сұраған ақынның азаматтық тұлғасы, өнердің қоғамды ізгілендіру мұраты айқын байқалады. Ол жолдардың жақшаға алынуы да келешектің көрінбейтінін меңзесе, әрбір адамның өз ішінен өз істеген ісіне ертең жауап беретінін білдіріп кетеді. Бірақ оны ешкімге мойындағысы келмейді, жай ішінен күбірлеп айтады» [37,б. 27-28] деген тың байлам жасайды. Өмір шындығы. Көркем шындық. Ақын өлең соңында лирикалық кейіпкерді тобырдан бөліп алмай, керісінше қалың дүрмекке қосып жібереді. Қоғамның шын келбетін танытатын «кеудемсоқтық» пен «жаға жыртысудың» кез келген пенде баласына жат еместігін, саналы адамға оның соңы өкіну мен опыну ғана екенін автор созбақтамай қысқа баяндайды.

Бір ақын заман келбетін айқындап, жақсы-жаманды саралауға ұмтылса, енді бірі ұлттық дүниетаным сырларына үңіліп, өткеннің сұлбасын тапқысы келеді. Табиғат-Ананың ыстық құшағына еніп, бүгінгі күнінің бұлдыр да болса өткен белгісі барын айтады. Қазақ поэзиясындағы романтизмді Мағжан дәстүрінде жалғастырудың озық үлгісін танытқан ақын Нұрлан Мәукенұлының:

Бақалы көлге түскенмін,
Балдырлы суын ішкенмін.
Бойлауығын жұлғанмын,
Балығына ау құрғанмын.
Тарғыл бір тауға шыққанмын,
Тасының сырын ұққанмын.
Қынасын жиып жүргенмін,
Сары даланы кезгенмін,

Жаңғырық болып күлгенмін.
Бөкен боп белде безгенмін.
Ерменнің дәмін алғанмын,
Елжіреп жүрек қалғанмын [41,б.121] –

деген өлең жолдары қиыннан қиыстырған немесе ырғақ қуалаған сөздердің жадағай ұйқасы емес, қайта оқырманды тұмса табиғаттың қойнауына сұғына еніп, ырыс-несібесін тамсана еміп, жүрек елжіретер күйге жетелейтін көркем сөз бен сұлу сезімнің үйлесімі. Туған даланың табиғат ерекшеліктерін соншалық сағынышпен суреттеген ақын бірде суға түсіп, балық ауласа, бірде тауға шығып, таспен сырласады. Сары даланы жаңғырта күліп, ерменді белдің бөкені кейпін сағынады. Дамыған заманның бір де бір белгісін араластырмай, еш қоспасыз көшпелі өмірдің бейнесін сөзбен де, сезіммен де суреттеген ақынның ішкі ойында өткенді сағыну, келмеске кеткен күндерді аңсау, өзін өзі іздеу аңсары жатқанын байқаймыз. Ежелде өткен Сыпыра мен Қазтуған жырауларша толғай жырлаған ақынның стилі мен идеясында көне түркілік әдебиеттегі романтизм жоққа тән. Әдеби дәстүрге адалдығы мен көркем ойлау үрдісіндегі сара жолды тап басып танитындығы ақынның өзіндік түр іздеудегі синкретті ойлау ерекшелігін танытса керек. «Дәстүр жалғастығы – әдебиет, соның ішінде поэзия үшін де, дамудың тамырдай магистральды арқауларының бірі» [42,б. 14].

Адамзат баласына тиесілі құндылық атаулының бір парасы уақыт талабына ілесе алмай көштен қалып жатса, енді бір парасы жаңаша түлеп, өзінше түр тауып құлпыра дамып отыратын заңдылық бар. Қоғам дамыған сайын, сол қоғамның өмірлік мәнін айқындайтын құндылықтар да дамиды. Қоғамды түзіп, заманды жасайтын адам болғандықтан, бұл үрдістер тікелей адам санасы мен дүниетанымының өзгеріп, өсіп отыруымен байланысты. Ал, бұл үдерістің әдебиетке тікелей қатысы бар. Ол қоғамның аяқ алысынан ешуақытта қалып көрген емес. Керісінше, кейде озық ойлы, дегдар суреткерлер танымынан туған көркем ойдың өз уақыт өлшемінен озып кететінін де білеміз. Әдебиеттің қоғамдық ой-санадан озық кетіп, алда келер болашақтың қалыбын айқындап, сәуегей, көріпкел міндетін атқаратыны да бар. Бұл суреткердің, яғни ақынның сана кеңістігінің ауқымдылығын көрсететін ерекше феномен десек те болады. Бұл – өткен заман мен бүгінгі күннің рухани әлемін жалғастырушы, бұрынғы мен келешектің арасын нәзік сәуле арқылы жалғастырушы функциясын атқаратын ерекше талайлы ақындар тағдыры. Яғни, уақыт пен ұрпақтар арасындағы сабақтастықты сақтаушы, жаратушының ерекше үйлесімдегі сұлу әлемінің желісінен қол үзбей, уақыт өткен сайын жаңаруға, түлеуге ұмтылу.

Осы айтып отырған жалпы үдерісті әдебиеттану ғылымында дәстүр мен жаңашылдық деп атайды. Әдеби дәстүр мен жаңашылдық мәселесі ұлттық әдебиеттануда айтарлықтай дәрежеде зерттеліп, бұл бағыттағы жетістіктер әдебиет тарихы мәселелері мен әдеби поэтиканың жаңа қағидаттарын пайымдауда мол мүмкіндіктер берді. Көркем әдебиеттің бірде тасы өрге домалай дамып, бірде тоқыраған көптеген ғасырлық тарихын зерттеуші

әдебиетші ғалымдар дәстүр мен жаңашылдықтың әдеби дамудағы басты фактор екендігін жан-жақты тұжырымдады. Кез келген тарихи дәуірдің, заманның өзіне тән тарихи ерекшелігі болатыны секілді, белгілі бір кезеңде өмір сүрген ақындардың өз дәуіріне, қоғамына сай өзіндік үні мен лирикалық, поэтикалық сазы болады. Яғни, шығармашылық субъектісі рухының зияткерлік туындылары тақырыптық, дүниетанымдық және идеялық жағынан өз уақытына сай, заманға лайық, сол қоғамдық үрдістердің талаптарына жауап береді. Міне, осы ерекшеліктері арқылы поэзияның құдіретті де киелі дауысы адамзат санасына өзінің барлық әсем сазын сіңіріп жатады.

Өзіне дейінгінің асылын саралап, өзінде бар өзгешелігімен көмкеріп, уақыт өте келе мүлде жаңа түр туғызу дарындарға тән құбылыс. «Алдына міндет қойып, үлкен идеяны нысана еткен ақынның таптауырын дәстүрді місе тұтпайтындығын, дәстүршілдіктің арнасында қалып қоймайтындығын айтуға болар еді. Себебі жаңа мазмұн өзімен жаңа түр ала келетіндігі мәлім. Ойдың жаңалығы көркемдік түрдің жаңалығын, оның құрамдас бөліктері ырғақтық, ұйқастық, өлең құрылымы, өлшем-өрнектерінің өзгешелігін дүниеге әкеледі» [43,б. 108]. Дәстүр мен жаңашылдық екі түрлі категория саналғанмен, олардың арасындағы байланыс өте берік, әрі желісі үзілмейтін тұтастық бар. Дәстүр мен жаңашылдық туралы ғылыми тұжырымдар дау-дамайсыз бір арнаға құйылады. «Дәстүр жалғастығы деп – тұтас идеялық-эстетикалық дәрежесінің көтеріліп, жанрлық, тақырыптық алқабының кеңеюін, шеберлігінің шыңдалуын айтамыз» [44,б. 9]. Дәстүр әрдайым жаңашылдыққа келіп тіреледі, жаңашылдық өзгеше формаға еніп, дәстүрдің қойнауынан шығады да, қайталай дәстүрге айналады» [44,б. 52], «Әр кезеңдегі жаңашыл қадамдар дәстүр сүрлеуін ұзарта түспек» [44, б.279]. Міне, дәстүр мен жаңашылдық туралы ғылыми пікірлер жүйесі осындай. Жалпы кез келген шығармашылық иесінің өзіне дейінгі қалыптасқан дәстүрге сүйенері белгілі. Ал дәстүрге сүйену дегеніміздің өзі бұрыннан қалыптасқан пішіндік, әдіс-тәсілдік ерекшеліктерді сақтай отырып, жаңа идеялық-көркемдік мазмұнға қол жеткізу болмақ. Бұл бұлжымас ақиқат. Шығармашылық иесінің дәстүрге адалдығы мен жаңашылдық қасиетін бағалағанда да біздер оның сол бұрыннан бар қалыпты дәстүрді қаншалықты дәрежеде жаңғыртып, дамыта алғандығына назар аударамыз. Суреткердің шеберлігі мен дарыны көбіне көп өз стилі мен бағытын тапқанға дейінгі әдеби дәстүрге үстей алған жаңа мазмұн сонылығымен танылады. Таптаурын болған ескі сүрлеуден шыға алмай, көне дәстүрге өз тарапынан қосар зәредей жаңашылдығы жоқ жазарман ағайынның қалам күші мен көркемдік қуаты дарынсыздықпен ғана өлшенбек. Ұлттық әдебиетімізде терең қалыптасып, өзінің көркемдік-эстетикалық қызметін мүлтіксіз атқарып келе жатқан «жыраулық дәстүр», «Абай дәстүрі», «Мағжан дәстүрі» сияқты мектептердің маңызы да сол әдебиет дамуына тигізген әсері мен ықпалында жатыр.

Қазақ әдебиетіндегі түркілік сарынның зерттелу тарихын саралағанда діни-сопылық ағымның ықпалы, дидактикалық сарын, діндегі адамгершілік сарын тұрғысында көптеген тұжырымдар бар екені көрінді. Сондай-ақ бұл үрдісті

дәстүр және жаңашылдық аясында қарастырудың да озық тәжірибесі қалыптасты.

Көнедегі сақтар мен ғұндардың, ер түріктің дабыралы, даңқты күндерін жырлап, бүгінгі күнге тәубе етудің алғышарты ретінде ұсынған жырлар тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы есеңгіреген аз ғана уақыттың орнын толтырар рухани азық қызметін атқарған сияқты. Қазақ лирикасын самғау көкке көтерген Қ.Мырзалиев, Т.Молдағалиев сынды саяси тақырыптан аулағырақ қоныстанған жыр саңлақтары да осы кезеңнің тарихи келбетін бір сөз етпей кетпепті. Қадыр ақын «Қайсыбірін айтайын, қайсыбірін?!» деген толғауында уақыт шындығы мен замана келбетінен көрген суретке бар жан тәнімен қарсылық танытып, бұрынғы өткен Асан қайғының зарлы күйін кешеді. «Батысқа талғаусыз еліктеуден туған тіршіліктегі сорақылықтарға ұлттық мүдде тұрғысынан жаны ауырып, ашындан ақын жаны бұрқак боп атқылайды. Ойлы жырдың сандалкері уақыттың түтіні түзелуден үміттен бастаған шақта да заманның тақсіретін алға тартып, Шортанбай, Мұраттардай күңіренеді. Суреттелетін өмір көріністерін өтірікке шығару қиын еді.

Ақын тарихи ретроспекция тәсілін пайдалана отырып, ата-бабамыз қолдың күші, найзаның ұшымен бүгінгіге мирас еткен, диқанның тері, батырдың қаны сіңген асыл топырақ – туған жерді ашкөзденген сыртқы алпауыттардан сақтау үшін шырқырайды» [45,б. 10]. Рас, тәңірдің сыйындай боп көктен түскендей болған тәуелсіздіктің қадірі мен қасиетін, мәні мен мазмұнын барша қазақ бір кісідей түсіне қалды дей алмаймыз. Тәуелсіздіктің тәтті үнімен бірге нарықтық қоғамның запырандай ащы дауысы да қатар шықты. Ел сең соққандай күй кешті. Қолдағы бардың қадірі кете бастады. Ата-бабасынан бері естіп, көрмеген түрлі құбылыстар мен әрекеттер келіп, жаңа заман осы екен деген тұрлаусыз ойдың жетегінде кеткен тобырдың тірлігінен шошынған күндер туды. Еркіндікті есерлікпен алмастырған үлкен-кішінің қалыбынан алғаш түңілген де осы жаны нәзік лириктер болды.

Жайдары өмір неліктен жүгін жиды?

Даладай кең даналық ренжиді.

Өктем-өктем сөйлейді өтірігің,

Кемеңгерлік міңгірлеп,

Күмілжиді [46] – деген ақын өз ойын іркілместен ашықайтады.

Өз сөзінің ел құлағына жетеріне зәредей күмәні жоқ ақжүрек лирик келер ұрпаққа тәуелсіздіктің алғашқы бедеріндегі қалың елдің күйінен айқын белгі қалдырғысы келгендей:

Жаңа заман тірлігі жаңа қызды,

Жаңа салтқа үйретті даламызды.

Іргесімен сенімді зәулім үйлер,

Түрмесімен «сенімді» қала біздің [46] –

деп толғайды.

Ал нәзік жырымен барша жұртын әлдилеген, өзін қоршаған орта мен адамдардан тек қана адалдық пен сұлулықты ғана танитын Тұманбай ақынның уақыт шындығын көргенде жаны алас ұрып, жүрегі қарс айырылғанын:

Арақ па екен терегінің жапырағын солдырған,
Әйбат бала еді ғой ол арман қуған, жол қуған.
Қалай, қайтіп қасиетін осы байғұс жоғалтқан,
Тағдыр неге шаңқай түсте арманына оқ атқан.
Жастық, мастық деп жүргенде масайрап бір өзінше,
Аштық деген, шынымен-ақ, шалды ма екен балақтан [47] –

деген әрі мұңды, әрі зарлы сөзімен жеткізеді. Бір қарағанда қоғамның күнделікті тіршілігінде еш елеусіз өтіп жатқан көрініс сияқты болғанымен, жаңа ғасыр басталар тұста өмірдегі орнын жоғалтып, немесе басындағы бақытын тепкен осындай бір бейшара кейіпті жастардың көше-көшенің бұлтарыс-қалтарысын көптеп жайлап кеткені көз алдымызда. Еңбек сауып, адал ас ішудің орнына, сауыс-сауыс боп көшеде қайыр тілеп, одан түскен аз ғана тиынға харам су алып ішкен азған адамның кейпінен жиіркенішті не болмақ. Ел тағдыры кімнің қолына түспек. Ертеңгі күннің қамын кім ойламақ?! Осы бір мұң мен күйзеліс, реніш сезімі бар ақынның шығармашылығын жайлап алды дей алмаймыз, әрине. Дегенмен, халық сөзін сөйлеуші қоғамның айнасы қызметін әлі де болса азаматтық адалдықпен сезінетін аға ұрпақ суреткерлерді аз ойландырмаған тақырып болды дей аламыз.

Ел тәуелсіздігінің баянды байсал тауып, ел іргесін жинап, етегін жабуға кіріскен жаңа ғасырдың алғашқы онжылдықтарында әдебиеттегі негізгі тақырыптардың да ауқымы кеңейіп, бір ұлт деңгейінен асып жалпыадамзаттық, тіпті ғаламдық мәселелер де тілге тиек бола бастады. Алайда, қанша дәрежеде ғаламдық мәселе дегенімізбен, оның барлығы қазақ елінің мүдде, мұраты аясындағы ойларға келіп тоқайласты. Солай болуы заңды да еді. Өйткені: «Тәуелсіздік дәуіріндегі қазақ поэзиясын толғандырған ең келелі мәселелердің бірі ұлт тарихы мен болашағы екені дау тудырмайды. Бұл тақырыпты арнайы жырлау шарт емес еді. Бәрі түсінікті сияқты жағдайда нәшіне келтіріп айтам деп жадағай қалыптан шыға алмай қалу қаупі әрдайым жойылмайды. Біз кім не туралы жазса да өлең болмысынан ұлттық рухтың қашанда сезіліп тұруына мегзейміз.

Соңғы жиырма жылдағы қазақ әдебиеті тәуелсіздік ауасымен тыныстағандықтан әрбір ақын, жазушы шығармашылығында ой бедерлеу, сезім ұштау түрлерінде бұрынғы уақытпен салыстыра алмастай өзгеше еркіндік қанат жайғаны анық. Бұл ұлттық сана мен рухтың ертеректегі жасырын ұясынан шығып, бой жазып, нағыз харекеттік күш-қуатқа ие болуы» [45,б. 16] деген әдебиеттанушы Б.Майтановтың пікірі сол уақыт кезеңіндегі поэзиядағы ұлттық рухтың сананы оятудағы маңызын ашып көрсетеді.

Қазіргі кезеңдегі поэзияның тақырып шеңберін, авторлық идея мен көркемдік шешімдердің ерекшеліктерін саралау нәтижесі ұлттық поэзияның бүгінгі үрдісін айқындауға мүмкіндік береді. Бұл үрдістің тұтас табиғатын пайымдау жан-жақты, әрі терең талдау жасауды қажет етеді. Дегенмен де, біз өз тарапымыздан қарастырған авторлар шығармашылығындағы ұлттық идеяның көрінісін тарихи кезеңдер аясында зерделеуді жөн көрдік. Жоғарыда айтқанымыздай тәуелсіздіктің баяндылығына көзі жетіп, өз сөздерінің ұлт

руханиятын дәріптеуде әлі де болса салмағы кемімегенін байыптаған сөз зергерлері түрлі көркемдік әдіс-тәсілдер қолдана отырып, уақыт пен әлеуметтік, тарихи кеңістіктегі тарихи шындық пен көркемдік шындықты шендестіре жырлауға ат басын бұрды. Мысалы, өзіндік стилімен ерекшеленетін ақын С.Иманасов өзінің «Қазақ» деген өлеңінде:

Қазақ дейтін халық бар піл еңселі,
Кілең батыр шетінен, кілең сері, –
Қарсы келіп қалғанда қас жауыңның
Қалтырайды қарадай тілерсегі.

Оны барып отыз қол түменді алған,
Болғандары баһадүр, кілең бағлан.
Үні жеткен жерлерге үкім айтып,
Жүріп өткен жерлерде...
Бір ел қалған! [48,б. 11] –

деп, жеке қаһарманды дәріптеу дәстүрін ұстанады. Бұл – түркі әдебиетінде ежелден қалыптасқан дәстүр. Басты поэтикалық нысанның ерекше тұлғасы асыра дәріптеліп, кейде тіпті қисынның ауылынан аулақ кетсе де, табиғи бейнелілігін бір сәтке де жоғалтпайтын көне дәстүр. Әйтпесе, қазақ халқы тап бір өлеңдегідей ерекше фантастикалық қасиет дарыған ертегінің өкілі емес екені оқырманға бәсенеден белгілі. Шығармада нақты уақыт айтылмайды. Бірақ, тарихи тұспал, уақыт кеңістігі әр сөзден, әр тіркестен сезіліп тұр. Қазақтың ерекше қасиеті де солардың астарында үндесіп келеді. Автордың өз еркінен тыс уақыт керуенінің сонау бағзы замандарына, сақтар мен ғұндардың, көне түріктердің ұлы даланы дүбірлетіп атой салған дәуірлеріне қарай аяқ басасың. Ұлттың ұстынын танытатын асыл қасиеттердің қалыптасып, өзіндік түр табуының уақтылы еншісін айғақтайсың. Бұның барлығынан ең артық ерекшелік, бұл өлеңде басынан талай зобаланды өткеріп, еңсесін әлі тіктей алмай тұрған жұртты қайрау, өзін өзі жану, кісілігі мен ірілігін жырлаудың көнеден келе жатқан эпикалық дәстүрі көрініс тапқан дей аламыз. Автордың мадақтау мен сынау тәсілін қатар қолдана отырып туған халқының өзіне тән мінез ерекшелігі мен қадір-қасиетін саралауы – өткен замандағы келмеске кеткен күндерді сарғая сағыну сезімінен де хабар береді.

Шығармашылық жолының бір иінінде элегиялық сарынға шым батып, күйреп түспесе де, күйзелгенін танытатын, енді бір иінінде жолайырықта сүрлеу таппай адасқаққа ұрынғандай жадау күй кешіп, езілетін, енді бірде ата-бабаның асыл тегіне иек артып, арқаланып, күші тасып, ерекше бір тылсым қуатқа ие болғандай жырлайтын ақын – Жанат Әскербекқызы. Ақын шығармаларымен жақын таныс оқырман оның көк түріктердің дүниетанымы мен ойлау ерекшелігін, тұрмыс-салты мен тіршілік-қарекетін әбден зерттеп, зерделеп алғандай сезімде болары сөзсіз. Өйткені, оның жырларындағы көк түріктердің бейнесі көз алдында менмұндалап, өздерінің тіршілік, ойлау әлеміне еріксіз тартып әкетеді. Ақын:

Көктүркінің ұланы неге болмадым,

Бөрілі туды көтеріп,
Бөрідей жауға тиетін
Шығыршығы торғай көз сауыт киетін.

Көк бөрі болып ұраным,
Көк көлді көктей өтер ем
Асау көк болып пырағым,
Балқан-тауға да жетер ем,
Төсегінен түңілген
Адам жүрер жерлерге
Көк байрақ тігіп кетер ем...
Көктүркінің аруы болып тумадым,
Ұмай – анаға сыйынып,
Ерлерге сәлем қылар ем
Басымды жерге жеткізе иіліп,
қажет те болса
қолыма садақ алмас па ем,
жауатын бұлттай түйіліп [49,б. 45] –

деп, бабалар заманын аңсай отырып асыл арманын айтады. Көктүркінің арда ұланы болып жауға бөріше тиетін, тым болмаса сол көктүріктің аруы болып туып, асқақ ерлерді ардақтап, қажет болса садақ алып жауға да шабар едім дейтін өлеңнің екінші бөлігінде ой қисынын сабақтай келіп басқа арнаға түседі де:

Көк байрақ қылып көтерер едім арымды,
«Көк бөрі тегім қолда» деп,
қамалмас едім
қайраттан ада сорға көп,
...Көк түсті дәуір сағым боп кеткен, қайтейін,
Күңіреніп тұрмын
көк бөрінің қаңқасы қалған орға кеп.
Күңіреніп атар Шығыстан,
көк бөрідейін таң ұлып,
киесі болып ұғысқан
адамнан көрді-ау қатыгездік пен тағылық...
Көңілім қалды...
көне ғасырға аттанам,
Көгілдір шәйі жамылып... [49,б. 46] –

деп, бүгінгі тірліктен баз кешіп, өткен күннің елесінен бақыт іздейді. Жанат Әскербекқызының осы өлеңінің табиғатын тануда лирикадағы хронотоп (Б.Майтанов «мекеншак» деп алады) мәселесі бой көтереді. Б.Майтановтың: «Лиризм – ақынның күнде айтыла бермейтін ішкі мұңын ашық талқыға ұсынуында. Драматизм осы тілек, көңілдің расымен де жүзеге асу мүмкіндігінің ақиқаттығы немесе сол сезімдік концептінің яки жорамал, яки шын, яки жорта күрделенуімен тамырлас. Адресат бұған әдеби ойын ретінде

карайды. Өйткені ақын өзінің материалдық мекеншағынан жылжымаған. Ал онейрикалық мекеншақ алыс қияндарға көшіп кетуге ынтызар субъектіні бедерлейді» [50,б. 288] деген ғылыми тұжырымына сүйенсек, автордың уақыт пен кеңістік аражігін нақты ажырата отырып, бүгінгінің ақиқат-шындығын өткеннің «болған-елесіне» айырбастағысы келетіні нақты айқындалады. Қазақ әдебиеттануында әлі де болса «мекеншақтық» ұғымнан «хронотоп» терминінде көбірек қолданылып жүрген бұл эстетикалық құбылысты алғаш психологияда А.А.Ухтомский енгізген де, әдебиеттанудағы өміршеңдігі М.М.Бахтиннің еңбектерінің арқасында іске асқан [51]. Уақыт пен мекен мәселесінің көркем шығармадағы маңызы автордың өзіндік «мені» мен лирикалық қаһарманның талап-тілегін айқындауда да көрінеді. Ал, онейрикалық хронотопқа келсек, ол: «...пространство сновидений, мечтаний, миражей, галлюцинированных картин, вызванных воображением или особым состоянием героя» [52,с. 376] – деген анықтамамен түсіндіріледі. Яғни, әдеби қаһарманның уақыт пен кеңістік аясындағы әрекетінің оның санасындағы белгілі бір өзгерістердің болуымен байланысы бар деген сөз. Онейрикалық хронотоптың бірнеше түрлері бар. Мысалы, түс көру, сағымға ілесу, армандау, көзге көріну немесе елестеу сияқты. Жанат Әскербекқызының лирикалық кейіпкері психологиялық ерекшеліктерімен көрінбей-ақ, арман жетегімен басқа уақытқа кеткісі келеді. Мүмкін армандаған ісі сол жақта іске асар.

Сонымен бірге бұл шығармада «бөрі» символы толық көрініс тапқан. Ежелгі түркілер қоғамының танымынан терең орын алған «бөрі» тотемінің қазақ әдебиетінің барлық тарихи кезеңдерінде белгі беруінің өзі көп нәрсені ұқтырғандай. Біріншіден, «бөрі», «көк бөрі» өздерін түркі жұртына жатқызатын барлық халықтар мен этностардың «түп атасы». Екіншіден, «бөрі» ерліктің, өрліктің символы болса, үшіншіден, түркілік бірліктің айқын белгісі. Арқалы ақын Сүйінбайдың:

Бөрілі байрақ астында –
Бөгеліп көрген жан емен!
Бөрідей жортып кеткенде,
Бөлініп қалған жан емен!
Бөрілі найза ұстаса,
Түйремей кеткен жан емен!
Бөрілі байрақ құласа,
Күйремей кеткен жан емен!

...Бөрі басы – ұраным,
Бөрілі менің байрағым.
Бөрілі байрақ көтерсе,
Қозып кетер қайдағым [53,б.35] –

деп жырлауының тарихи негізі осында жатыр. Қазақ ұғымындағы «көк бөрі» этнонимінің пайда болуы туралы әдебиеттанушы ғалым Б.Қанарбаева: «...Оның түпкі негізі жоғарыда айтқанымыздай көк тәңірінің көк бөрінің ішін жарып шығуынан ортақ атауға ие болған. Оның көк түріктермен байланыстыра

айтылатыны сол. Ал көне түріктердің өздерін неге «көк түрік» атағандары төңірегінде В.В.Радлов, П.М.Мелиоранский, В.Банг, А.Н.Бернштам, неміс ғалымы А.Фон Габен сынды ғалымдар пікір айтып, оны көк сөзімен байланыстырады. Олардың бірі оны «көк» сөзінің түр-түстік мағынасына сәйкестендірсе, енді бірі аспанның өзіне, көк тәңіріне қатысты «небесные тюрки», кейде этностар бірлігінің ерекшелігі мен тектілігіне, таза қандылығымен де байланыстырады. Енді біреулер «көк түрік этнонимі» еркін, ешкімге бағынбайтын түріктер десе, Ф.С.Фасеев көк сөзін «көк орай шалғын», «көк майса жайылым» деген ұғымнан шыққан дейді. Ал қайсы бірі «көк» сөзін бағыт-бағдар мағынасында қолданса, біреулері Түркі қағанатындағы тайпалардың жиынтығы деген пікірлер айтады» [54,б. 41] – дейді. Археологтардың қазба жұмыстары нәтижесінде тапқан деректері бойынша да көне ата-бабаларымыз жанды мақлұқат атаулыдан тек бөріні ғана жоғары санағаны дәлелденді. Түрік мемлекеттері тарих сахнасынан кеткеннен кейін бөрілі байрақ өз алдына дербес мемлекет құрып тұрған Түркия мемлекетінде ғана болған екен. Оның өзі кейінірек ислам дінінің ықпалымен бұл атрибуттан айырылып тынған. Осыдан келіп «бөрі» тотемінің мәні арта түсті. Өйткені, көк бөрілік ұғым күшін жойды. Ежелгі түркілердің бас біріктіру, ұжымдық психологиясы мен идеологиясын танытатын ежелгі ұғым тарих санасында ғана қала берді. Нелер қиын-қыстау кездерде бас біріктірудің ең озық үлгісін көк бөрілерден алған көне түркілік идеяның да астары осында жатыр еді. Ж.Әскербекқызының көне түркі әлемі циклымен жазылған поэмасының:

Бастыны жүгіндірдік,
Тізеліні шөктірдік.
Тоңғанды жылындырдық,
Өштіні – жоқ қылдық.

О, түрік-сір жұрты!
Басымнан бақ тайды ма,
...Өртенеді өзек,
Жақыным жаттай мына,
Ажал тұр оғын желкеме кезеп.

Күңіреніп, назаланды ма,
Төбемде Көк Тәңірі,
Құтқарар азадан мына

Құдіреттің жоқ па әмірі... [55,б. 193] – деп басталуында да символдық астар жатқандай. Туындының алғашқы жолдарынан-ақ ақынның көне түркілер сарынының сара соқпағынан айнымағаны танылады. Іргелі поэманың «Бұрынғы әуен» деп аталатын бөлімі «Білге қағанның бақұлдасуы», «Күлтегіннің қаһары», «Тоныкөктің толғауы», «Иоллығ-тегіннің аманаты» атты тараулардан тұрады. Білге қағанның ішкі жан толғанысын танытатын монолог тәсілімен жырланған «бақұлдасуда» автор көне түркілік заманның сөйлеу, ойлау стилінен хабар беретіндей өзгеше сарын желісін сақтаған. Шығармадағы

ырғақтық, құрылымдық ерекшеліктер де сақталған. Сөз қайталаулардың өзінен де ақынның қалыпты сарынды сақтап, ауытқымауға ұмтылғанын байқаймыз. Эпикалық дәстүр үлгісінде асқақтықты тамсана сауал қою арқылы дәріптейді.

Көк түркілердің
Дәуірі қандай,
Даңқын, айбарын,
Тау ұғынардай.
Кетеуі кетіп,
Мүжілер ме екен,
Мен ішкен удан,
Сауығып алмай.

Көк түркілердің
Арыны қандай,
Үнінде күдірет
Сарыны бардай,
Есінен танып,
Егілер ме екен,
Сұрқия дұшпан
Ұсынған зәрдің
Сарқыншағынан
Арылып алмай [55,б. 194-195].

Ақынның көркемдік ізденістерінің бірі поэманың құрылымындағы жыраулық поэзияның элементтерінің өте сәтті қолданылуы. Жыраулық әдебиеттің дәстүрі бойынша ағыл-тегіл екпінді сөз шумақтарын төгіп-төгіп, нақылдап кетеді. Ақын сарынды шумақтық қайырымдарға түсіре білген. Сол арқылы сарынға лирикалық саз қосуға деген ұмтылысын да көреміз.

Төбеңе тұтқан
Білгең едім ғой,
Қағанатыммен
Іргелі едім ғой,
Қолыңды бастап,
Жолыңды бастап
Жүрген едім ғой,
Жұртым!

Алтай асуын
Асқанмын талай,
Ертіс кешуін
Кешкенмін талай,
Ажалдан мынау
Жасқандым қалай,
Өмірден мынау
Сескендім қалай [55,б. 193].

Елім-жұртым деген перзенттің, халық мүддесін қорғаған қағанның жан тебіренісі көрінетін шығарманың құндылығы қашанда жоғары. Қаһарлы қағанның дүниенің өткіншілігін сезініп, жалғанның опасыздығын мойындап жатқан шағы. Өз дәуренінің өткеніне қиналмайды, артында қалар ел-жұрттың амандығын тілейді. «Жалпы көне түркілер жырларында – Күлтегіннің үлкен және кіші жазуларында, Тоныкөк жырында қағанның алатын орыны ерекше аталып көрсетіледі. Қаған Тәңірінің мейірі түсіп, күллі жұрт төбесіне көтерген адам. Оған халықтың құрметі де ерекше болуға тиіс. Ел, халық тағдыры білікті қағанның қолында. Күлтегін жырында айтылатын Білге қағанның мына сөздері арқылы оның ел үшін сіңірген еңбегін көруге болады:

Түркі халқы үшін,
Түн ұйықтамадым,
Күндіз отырмадым.
Інім Күлтегінмен бірге
Екі шадпен бірге
Өліп-тіріліп жерді ұлғайттым» [56,б. 46-47].

Көне түркі жазба жырларында авторлық баяндау тәсілі қолданылған. Ал ақын шығармаларында кейіпкерлер сөйлейді. Білге, Тоныкөк, Күлтегін өз ауыздарымен толғанып, өз сөздерімен күйін шертеді. Ақын жырлардың көркемдік ерекшелігін сақтай отырып, көркемдік қуаты зор шығарма тудыра білген. Поэманың сөз қолданысында көне жазбаларда берілген кейбір тіркестерді де ұтымды пайдаланған.

«Күлтегіннің қаһары» бөлімінде жырланатын батырдың ерлігіне назар салсақ, жырдағы аттардың, жерлердің атаулары да толық сақталған. Бұл бөлімнің жазылуында аздаған ерекшеліктер бар. Монолог түріндегі туынды қазақы қара өлең үлгісінде шумақтарға бөліне жазылған. Білге қағанның монологында берілетін жырлардың құрылымдық ерекшелігін біз Күлтегіннің ішкі сырынан байқай қоймаймыз. Алайда тастағы таңбалар сарынының толығымен сақталып қалғанын айтуға болады.

Алып шалшы атқа міндім,
Көк сүңгіні жарак қылдым.
Он жасымда толғаныспен,
Ұлы ерлікке талап қылдым [55,б. 196], –

деп басталатын поэма Күлтегіннің ерлігін дәріптеу сипатында жалғасын таба береді. Біз Күлтегін жырында да батырдың ерлігін дәріптеудің берілетінін байқаймыз. Мүмкін аталған шығарма кейіннен кейбір батырлар жырының туындауына себепші де болған шығар. Жырда Күлтегін бейнесі жоғары дәріптелген. Оның әрбір ерлігі егжей-тегжейлі суреттеліп, баяндалған.

Алып шалшы атқа мініп,
Шабуылға ұмтылды.
Екі ерін найзамен шанышты.
Қарлықтарды қырдық, алдық.

Жанат Әскербекқызының ақындық дүниетанымы ұлттық таныммен соның ішінде ұлттық әдебиетіміздің қайнары ауыз әдебиетімен, көне жазбалармен

тығыз байланысты екенін көреміз. Қазақ халқының ел болып қалыптасу идеясын көтерген поэманың бірінші тарауы көне жазбаларға арналса, келесі тарауында қазақ хандығы дәуіріндегі оқиға суреттелген. Ұлт-азаттық идеологияны көтерген туындының көркемдік құндылығы өте жоғары.

Тоныкөктің толғауы ретінде берілетін келесі бөлімде жыраулық үлгідегі сөз саптау бар. Жалпы Тоныкөк «қазақтың жыраулық дәстүріндегі Бұқар жырауды, Қорқыт атаны, «Оғыз қаған жырындағы» Ұлық түрікті еске түсіреді» [57,б. 21]. «Ол – Білге қаған кезінде төбе би болған, Білге қағанға қызын берген қайын атасы. Алтайдағы қара Ертісті жайлаған қарлықтардың Сәбек тайпасынан шыққан. Жасында Тауғаш елінде тәрбиеленген» [57,б. 46]. Жанат ақынның туындысында Тоныкөктің монологы былай берілген:

Кердең де кердең
басқан күн,
Кеудеміз жаудан
асқан күн,
Қағаным таққа
мінгенде
Қай дұшпанымнан
жасқандым?!
Қызыл да тілді
жебелеп,
Алқалы топтан
асқанмын.
Қылыштай сөзбен
қын тылып,
Тауды да бұзып,
тас жардым [55,б. 198].

Тоныкөк қағандарға ақыл беруші дана ретінде көрінеді. Қазақ тарихында ханға сөзін өткізген ақылман қаншама қария болған. Алма Қыраубайқызының пікірі бойынша Тоныкөк: «...сол кездегі түркі қағанатының саяси-әлеуметтік және әскери ісінің барлығын қолынан өткізген дана абыз» [57,б. 22]. Жанат ақын да оның осы ерекшелігін көрсету үшін жыраулық дәстүрде толғауын өрген. Толғауының соңында келтірілетін:

Жерімізге тыныштық,
Жерімізге ырыс-құт,
Тұрақтап қала ма деген
Тәңірге қояр сұрағымыз еді... [55,б. 200], –

деген жолдарда ақынның оның абыз ретіндегі бейнесін толық танып-түсінуінен туындаса керек.

Бұрынғы әуеннің соңғы бөлімі Иоллығ-тегіннің аманаты ретінде берілген. Шығарманың құрылымдық желісі бойынша жоғарыда келтірілген монологтардың барлығының авторы ретінде Иоллығ-тегіннің көрінуі байқалады. Бұл туралы жырда «Бұл жазуды жаздырғанның аты Иоллығ тегін» деп көрсетілсе, Жанат Әскербекқызының шығармасында:

Мәңгіліктің
Қағанаты – жыр,
Шықпасын деумен
Жаманат бір,
Шежіре шерттім
Тас кеудесіне,
... Иоллығ-тегіннің
Аманаты бұл[55,б. 203], –

деп айтылған.

Шығарманың өн-бойында Иоллығ-тегіннің ішкі тебіренісі көрініс алған. Келер ұрпаққа аманат ретінде бабалар сөзін қалдырған тұлғаның жан-дүниесін автор шығармасында түсіндіруге тырысқан. Жалпы алғанда Ж. Әскербекқызы өз туындысында бабалар сөзінің асыл қасиеттерін сақтай білген. Сол арқылы көркемдік қуаты зор, жаңа сипатты шығарма жазып шығарған. Осындай нышандардың лирикалық шығармалардағы сипатын жас ақын А.Темірбайдың «Көк бөрінің қайғысы немесе қазақ рухы» атты өлеңінен де байқаймыз. Көк бөріні символ ретінде ала отырып, мәнісін ұғуға талпынады. Тіпті, өзінше байлам жасайтыны да бар:

Көк Тәңірге сыйынып,
Көктен күткен тілегін,
Көк бөрінің ұрпағы,
Көк байрақты ұлы елім!...
Көк бөрінің мінезі қандарында бар ма әлі,
... Бұрын жерік анамыз жепті қасқыр жүрегін.
Жанарында жарқ еткен найзағайлы намысы,
Қазақи рух бейнесі- түздің текті тағысы!
Түсімде, сол Көк бөрі ұлиды жер тырмалап,
Жанында оның... көмусіз қалған Алаш арысы!...[58,б. 178]

Уақыт пен кеңістіктің әлеуметтік сипаты айқын көрініс тапқан жыр жолдары. Көк аспанның астын мекендеп, көк бөріден жаралып, көк байрақты ту еткен, көктегі Тәңіріне тәу еткен текті туған арда қазақтың рух бейнесі мен көмусіз қалған арысын жоқтаған азалы жыр. Тағы байқайтынымыз жоғарыдағы Жанат ақыннан көрінген онейрикалық хронотоптың түс көру-жорамал түрі менмұндалап тұр. Бүгінгі уақыт шындығын ұғынудың ауырлығы соншалық автор түсінде өткен өмірге қадам жасап, сол кезеңнің де тарихи шындығын ашып айтады.

Тәуелсіздік таңын салиқалы сабырмен қарсы алған аға буын ақын О.Асқардың «Ұлы кие» шығармасы да қазақтың бүгінгі ұрпағының асыл текті генофонды түркінің қанында, асыл қасиеті көк түріктің рухында деген идеямен беріледі.

«Қызыл қанымды төктім,
Қара терімді төктім»
Арасында жауған оқтың,
Ортасында қалың өрттің,

Қашаған қара тасқа

Дұғасындай бұл жыры

Күлтегін, Тоныкөктің [59,б. 62] –

деген отты жырдың әр жолында тарихи шындықтың бедері ашылады. Тасқа қашалған тарихи жырдан алынған өлең жолдары шығарманың негізгі мазмұны мен пішінін құрайтын лейтмотив қызметін атқарады да, реминисценция тәсілі сәтті қолданылады. Халыққа рух беріп, ұлттық идеяны айқындауда ең бір өрелі шара болған Күлтегін жырының көшірмесінің Елордаға әкеліну тарихына арналып жазылған бұл өлеңнің көркемдік-идеялық, қала берді қоғамдық-әлеуметтік құндылығы туралы: «...Интертекстегі ерлік рух, қаһармандық пафос – алыс дәуірлерді тұтастыратын этногенетикалық күш. Басым түрде 7-8 буынды жыр үлгісін сақтауға ұмтылыстың өзінде түпнұсқа салмағын арттыру бар. Алайда, шығармада 6,5,4,3 буынды тармақтар орын алған. Бұл өлеңдегі басты идеялық концепт бостандық аурасына сай құрылым еркіндігін таңдаумен тамырлас. Әрі көне мұрада мұндай ерекшеліктер мол. Мәтіннің шумақтарға бөлінбеуі сана тасқынын бедерлемек. Ұйқастар да әркелкі: қара өлең ұйқасы, шұбыртпалы ұйқас; жол, екі жол, үш жол, төрт жол аралатып келетін дыбыс үйлесімі ортақ екпін, ырғақ қуатын жоғалтпайды. Мәтін ескерткіштегі жазу тұрпатын елестететін симметриялық қатынас сақталған. Қаламгер көпшілік атынан бір дауыспен сөйлейді. Бәрібір полифония жыр құдіретін арттырады. Ежелгі қуатты түрік мемлекетінің тәуелсіздігі мен бүгінгі Қазақстанның егемендігін салыстыру, ұқсастық табу автор мекеншағында уақыт пен кеңістік аяларын тығыздастыру, кең көлемдегі жинақтау арқылы жүзеге асады» [45,б. 28] – деген ғалым тұжырымы дәл жасалған.

Тәуелсіздік тұсындағы қазақ поэзиясының дамуына ерекше үлес қосып келе жатқан ақындардың бірегейі – Темірхан Медетбеков. Ақынның «Көк түріктер сарыны» атты кітабы оқырман тарапынан жақсы бағасын алып, әдеби ортада өзіндік үнімен еленген дүние болды. Әрине, бес саусақ бірдей емес. Тың шешім, оқыс эксперимент деп қабылдай алмағандар да болды. «Өнердің қай саласында болмасын, ықылым заманнан бері дәстүрлі үлгіні бұзып, жаңашылдыққа ұмтылу, бетбұрыс жасау реформаторға өз кезінде абырой әкеле бермеген. Шын жаңалықтың оңай қабылданбайтыны» [60,б. 78] рас. Бұл кітаптың алғашқы бөлімі сонау ғасырлар қойнауында қалған көне түріктердің ер жүрек рухын тірілтумен бірге сол қуатты сарын арқылы бүгінгі күннің күрделі құбылыстарын жырлауды мақсат еткен. Ақынның өзі ашына жырлағандай:

Бастар жарылып, қарындар ақтарылып жатқан –

Дүниенің!

Өкпе-бауырын жеп құзғындар ұшып жатыр...

Қаңғыбас ит біткен сол дүниенің қанын жалап, ішіп
жатыр.

Тойынғаны соншама – лобылып – құсып жатыр...[61]

Намысыңды жанитын өткір ойларға толы жырларды оқи отырып, ақын жанының қайратты да қайсар екеніне көз жеткізесің.

Жалпы, қай қаламгердің де дүниеге көзқарасы, саяси-әлеуметтік бағыты оның шығармашылығының кілті, оның бұл көзқарасы болашақ шығармашылығы туралы идеясының да өлшеуіші. Оның идеясы, сол идеядан туған мазмұн творчествосы жазушының немесе ақынның қоғамдық идеалын, азаматтық келбетін білдірмей қала алмайды. Қазақ халқының ежелгі түркілік бірлестіктер мен Қазақ хандығы замандарынан бері қалыптасқан тарихи көзқарастарын лирикалық өлеңдерінің арқауы еткен ақындардың идеялық мақсаттары орынды еді. Қазақ ұлтының өзін-өзі тануын, рухани оянысын, мәдениеттің барлық салаларында өзін-өзі жетілдіре дамуын, ұлттық айқындалу, тұлғалану мәселелерін, әсіресе, жиырмасыншы ғасырдың басында жырлаған А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, М.Дулатов, С.Сейфуллин сияқты ақындардың бұл ойлары азаттық, бостандық туралы идеялармен ұштасып жатады. Олардың өлеңдеріндегі саяси-әлеуметтік сарын сол кезеңдегі қазақ жұртшылығына үлкен серпіліс әкелгені анық. Қоғамдық өмірдегі болып жатқан өзгерістерді, ең алдымен, саяси лирикадан іздеуіміз тегін емес. Өйткені идеялық, әлеуметтік тенденция лириканың басқа салаларына қарағанда саяси лирикада әлдеқайда ашық, айқын. Жалпы, аталған лириканың мақсаты – адамдардың қоғамдық дүниетанымына ықпал ету. Оның елдікті, ұлттық келбет-тұлғаны сақтауды жырлауы арқылы халықтың ұлттық намыс сезімдеріне қозғау салары ақиқат. Сондықтан бүгін өзіміз сөз етіп отырған Темірхан Медетбековтың саяси-әлеуметтік сарындағы жырларының идеясы да – өзі туып-өскен атамекенін, ата-бабаның дәстүрлерін, ана тілін, дінін сақтауды әрбір азаматтың ой-санасында қалыптастыруға ықпал ету, қазақтың ұлттық рухани тұрғыдан жетілуіне, ұлт ретіндегі намысының оянуына қозғау салу. Бұл «Көк түріктер сарыны» кітабының өн-бойынан айқын аңғарылып тұрады. Мұның бәрі – ақынның сөз саптауы, сөз қолдануы арқылы ашылып, айқындалып жататын әрекеттер.

Ақынның аласұрған жан дүниесіне қарап отырсақ, оның лирикалық қаһарманында тыныш өмірдің болуы мүмкін емес. Өйткені заманның объективті шындығы осындай. Соның арқасында ол тартымды, оның жүрегі бүкіл адамзат басынан өткен қиындықтардың бәріне ауырады, ішкі жан дүниесі ашу-ызаға толы, екіншіден, өз халқының жетістігіне балаша қуанады, олардың алдындағы жауапкершілікті жақсы сезеді, соған жүгінеді.

Аталған кітаптың әр шумағы қатігез уақыттың қатал шындығын қаз-қалпында жеткізуге тырысқан. Ақын жырлары бірде Махамбеттің, бірде Шалкиіз бен Доспамбеттің толғауларын, отты сөздерін елестетіп, ықтыра сөйлесе, енді бірде Орхон мен Енисей бойындағы қада тастардағы жазулардай намысыңды қарып, қазымырланып сөйлейді. Ақын халық көңіліне шемен боп қатқан шер мен ашу-ызаны өз жан сезімі, ақыл-парасат, ой-арманымен тұтастыра жырлайды. Автордың өзі айтқандай: «Халықтың көз жасы сіңген сөздер еш уақытта да боркемік, ез болмайды. Өйткені, қандай да бір халық та боркемік, ез емес! Халықтың қасіретті көз жасына иленген сөзде қаны қайнаған ыза мен намыс жаныған кек қана болады» [62,б. 82]. Мұндай азаматтық пафосқа толы жырларды тебіренбей, толқымай оқу мүмкін емес.

Менің кеше аяғыма қара тас байлап қойды.

Алшандап жүре алмадым.
Төбеге шығып туымды тіге алмадым
Менің кеше ауымды буып қойды,
Айтарымды айтқызбай, таспамен тігіп қойды.
Менің кеше көзімді таңып қойды.
Көрсен көзімді жоямын деп, қасыма табыт қойды.
Соның бәрін көрдім, соның бәріне көндім.

Бұл ретте лирикалық қаһарманның ой-мүддесі оның жан күйзелісінің, өзімен өзінің іштей күресуінің көркем көрінісі секілді әсер етеді. Жалпы көркем туынды ақынның көрген-білгенінің, естіген-жиғанының, оқыған-тоқығанының композициялық жүйеге түскен жиынтығы емес, өмір туралы философиялық ойының концепциясы болуға тиіс. Сондықтан да: «Жинақтау мен даралау, немесе кеңірек айтқанда, өмір шындығынан өнер шындығын жасау – аса күрделі творчестволық процесс» [63]. Ақынның бұл ерекшелігі, яғни лирикалық қаһарман характерін ішкі тартыс-тайталас барысында ашуы, ішкі драматизмнің байлығы өлең стилінде психологиялық иірімдердің басым болуына қолайлы жағдай жасап тұр.

Иә, мұндай бодан жылдардың олқылықтары мен озбырлықтары жайлы қан қайнатар толғаулар аталған кітапта жетіп артылады. Ә.Кекілбаевтың бұл кітап жайлы: «Қарсы алдымда – көкірегіңе тірілей қол сұғып, кірші еткізіп жұлып алып, аппақ қарға ауната лақтырып тастаған қан-қан жүректей күрең қошқыл кітап жатыр... Ақырғы бетті қайта-қайта қарағыштап, қинала жапқанмын. Күрең қошқыл кітап әлі де болса әлденелерді айрықша айтқысы келіп, әлде бір гәптерді баса ұқтырғысы кеп, өз-өзінен тыпыршып жатқандай. Тіпті қолды-аяққа тұрмай, тулап баққандай. Неткен өжет өлеңдер мен долы жырлар еді» [63] деуі көп нәрсені ұқтырса керек. Осындай үлкен көкейкесті тақырып пен проблеманы көркемдік тұрғыдан бейнелеу барысында әрбір қаламгердің өзіндік дара сапа-сипаты және оның шеберлігі мен талантының қыры айқын танылатыны анық. Көк түріктер сарыны Темірхан Медетбековтың ақындық шеберлігінің сан түрлі қырларын, қарым-қабілетін толық ашқан туынды деп айта аламыз.

Жоғарыда аталған ақындардың шығармаларына үңіле отырып, көктүріктер сарынының ғасырлар арасынан қалайша жетіп жатқанына құлақ түреміз. Көркемдік және рухани сабақтастық негізінен қарасақ, көктүріктер сарыны мен жыраулар толғауларының арасындағы байланысты көреміз. Ең бірінші байқалатын ерекшелік олардың спецификасы, яғни көшпенді елдің дәстүрлі поэзиясы болатындығында жатыр. Әдебиетіміздің екі түрлі саласы болып есептелетін көне түркі жазбалары мен жыраулар әдебиетінің ортақ идеялық негізі олардың азаттық сүйген, тәуелсіздік тілеген һәм ұлт тағдырын ойлаған ділінде жатыр.

Қазақ әдебиетінің бастау арналары тарихи деректер мен әдеби жәдігерліктер негізінде айқындалып, қазақтың көркем ой тарихының негіздері мен тамыры тым тереңде жатқаны ғылыми дәлелденді. Оның генезисі мен архетиптік негіздері адамзат тарихы мен өркениетіне орасан зор өзгерістер

әжелген орта ғасырларда (қайта өрлеу, ренессанс) ғана емес, көне түркілік дәуірде, тіпті біздің жыл санауымыздан да бұрынғы кезеңдерде жатқаны айқындалды.

Бүгінгі қазақтың төл әдеби нұсқаларына жататын көптеген туындылардың шыққан тегі, діні мен тілі бір түркі халықтарына ортақ рухани құндылықтар екендігіне сүйене отырып, қазақ поэзиясының нәр алар бастау бұлақтары айқындалды. Біздің жыл санауымызға дейін өмір сүрген ежелгі сақтар мен ғұндардың аңыз, әфсаналарының олардан кейін тарих сахнасына шыққан көк түріктердің көркем ойлау жүйесі мен рухани жадына тигізген әсері талданды. Түркі жұртына ортақ далалық, көшпенді өмір психологиясының, өнерге, оның ішінде сөз өнерінің дамуына ықпалы қарастырылды.

Бір замандарда Түрік қағанаты, Алтын Орда сияқты алып империялардың құрамында болып, кейін өз алдына дербес мемлекеттер құрған көптеген туыстас түркі халықтарына ортақ әдеби мұралардың қазақтың ұлттық әдебиетінің қалыптасуындағы маңызы мен мәні деректер арқылы дәйектелді. Ноғайлы дәуірінің эпикалық жырларындағы көне түркілік сарынның қалыптасуының әдеби, тарихи алғышарттары айқындалды. Тасқа жазылған көне ескерткіштердің құрылымдық, мазмұндық сипаттарының ноғайлы жырларында көрініс табуындағы әдеби дәстүрдің рөлі мен маңызы сараланды. Орхон-Енисей ескерткіштеріндегі көркемдік және айшықтау тәсілдерінің батырлар жырында, жыраулар поэзиясында қайта жаңғыра көрінуінің эпикалық дәстүрмен байланыстылығы да қарастырылды.

Ноғайлы жырларындағы көне түркілік сарындар негізінен жеке батырды, ел билеушісін дәріптеу, оның өзгеден артық туысы мен асыл қасиеттерін, батырлығын суреттеуге құрылады. «Қырымның қырық батырындағы» хронологиялық жүйемен өрбитін оқиғалар тізбегінің, сондай-ақ отбасылық иерархиялық дәстүр сипатының тасқа жазылған көне түркі жырларындағы баяндалған оқиғалар желісі мен билік ауысу үлгісімен үндестігі ғасырлар тізбегімен жалғасып жеткен дәстүр. Түркі халықтарына ортақ өмірлік салт-дәстүрлер мен жол-жоралғылардың да көне ескерткіштер мен ноғайлы жырларында ұқсас келуі тарихи сабақтастықтың дәлелі. Көнеден жеткен мұралардың барлығы дерлік ел қорғауға, халықтың басын біріктіруге, ерлікке үндейді. Сондықтан да түркі халықтарындағы жауынгерлік-қаһармандық жорықтарды жырлаудың дәстүрі көркемдік ойлау процесінің ең бір озық тәсілі ретінде бүгінгі күнге дейін еш өзгеріссіз жеткен деуге болады.

Келешек әдебиеттің көркемдік даму бағытын айқындап, бедерлеп кеткен ақын-жыраулар кімді үлгі тұтты? Әдебиет заңдылықтарын арнайы оқып-үйренбесе де, кімдердің мектебінесүйенді, қандай дәстүрлерді қолай көрді? Міне, осы мәселелер әдеби даму заңдылықтары аясында қарастырыла отырып, ХІҮ-ХҮІІІ ғасырлардағы ақын-жыраулар поэзиясындағы көне түркілік ықпалдастық негіздері айқындалды. Ақын-жыраулар поэзиясындағы түркілік идеялардың көркемдік дәстүр жалғастығымен сабақтастығын зерделеп, жыраулар толғауларындағы дәстүр жалғастығы поэзиялық нақты мысалдар арқылы саралап көрсетілді.

Сондықтан көне түркілік сарындардың қазақ әдебиетінің енді ғана туып, қалыптасу дәуірлеріндегі әдеби нұсқаларға тигізген ықпалы, батырлар жырлары мен жыраулар поэзиясындағы халықтық армандардың көне жазба жырлар мазмұнымен ұқсастығы талданып, сараланды.

XX-XXI ғасырлардағы ұлттық поэзияның дамып, өсіп-өну үдерісін саралай келе қазақ әдебиетінің осы дәуірлер поэзиясында бейнеленген түркілік дүниетаным мен образдардың әдеби-тарихи, танымдық мәндерін ашу көзделді. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындардың жаңаша сипат табуының әдеби-тарихи себептері айқындалып, бүгінгі қазақ поэзиясындағы көне түркілік әдеби дәстүрлерді жаңғыртқан жаңа ізденіс үлгілері сараланды.

Сонымен бірге бұл тарауда қазіргі қазақ поэзиясындағы түркілік сарын көріністерінің бейнелік, символдық сипаттары айқындалып, көркемдік дәстүр жалғастығы мен түркілік сарындардың әдеби-тағылымдық ерекшеліктері танылды.

2ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ КӨНЕ ТҮРКІЛІК САРЫНДАРДЫ ОҚЫТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

2.1 Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытудың философиялық негіздері

Қазіргі таңда жоғары мектепте қазақ әдебиетін оқытудың басты мақсаты – заманына лайықты, бәсекеге қабілетті, білікті де білімді, оқытудың жаңа технологияларымен жан-жақты қаруланған маман даярлау. Өйткені, ғасырлар тоғысында «білім беру» ұғымына деген көзқарас әлемдік деңгейде түбегейлі өзгерді. Сол себепті қазіргі кезге дейін тек педагогикалық категория ретінде танылған бұл ұғым өзінің кең мағынасында әлеуметтік қоғамда басты құбылыс ретінде қарастырылуда. Әдіскер-ғалым Б.Смановтың сөзімен айтар болсақ, «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі – қоғамдық-саяси ойдың, философия, әдебиеттану, тіл білімі, эстетика, педагогика, психология ғылымдарының дамуымен өзара сабақтаса байланысқан қолданбалы ғылым. Ал, қазіргі қоғамда кез келген ғылым саласының дербес өмір сүруі үшін мынадай үш түрлі шартқа жауап беруі қажет:

1. Басқа ғылым салаларынан ерекшеленетін өзіндік жеке-дара зерттеу нысаны болуы;

2. Аталған ғылымның зерттелуіне қоғамдық сұраныс пен қажеттіліктің болуы;

3. Тек осы ғылымның өзіне ғана тән ғылыми-әдістемелік жүйесі болуы тиіс» [64, б. 10]. Міне, осы тұрғыдан келгенде, қазіргі кезеңде әдебиетті оқыту әдістемесі әдебиеттану, психология, педагогика, философия, тіл білімі, тарих, т.б. ғылымдарымен сабақтаса, ұштаса отырып, олардың нәтижелері мен ой-тұжырымдарын арқау ету арқылы арнаулы ғылым саласы ретінде өз міндеттерін шешуде. Мұндай көзқарастар мен ұстанымдар қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінің зерттеу нысанын, әдіс-тәсілдерін, қызметін, мән-маңызын, мақсат-міндеттерін айқындауға түрткі болады. Яғни, әдебиетті оқыту әдістемесі тарихи-педагогикалық үрдіс ретінде өзінің қалыптасу, даму кезеңдерін бастан кешіреді. Сол себепті қазіргі таңда білім беру, тәрбиелеу мәселерімен тек педагогика ғылымы ғана айналыспайды, сонымен қатар философия, әлеуметтану, психология, экономика, мәдениеттану, тағы сол сияқты басқа да әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар аталған мәселені әр қырынан алып зерттеуде. «Ғылым тарихы мен философиясы» оқу құралының авторларының айтқанындай, «...білім – тарихи өзгермелі, ақиқат салыстырмалы құбылыс...», ал «білімді қорытып шығарудың әдіс-тәсілдері бір білімнің ақиқаттығынан екінші білімнің ақиқаттығын негіздеуді ғана қамтамасыз етпейді, сондай-ақ оларды бір-бірімен байланыстырып, бір жүйеге, системаға келтіреді» [65, б. 28]. Бұл әлемде байланыссыз дүние жоқ. Қоғамдағы бар ғылымдар бір-бірімен тығыз байланысты.

Білім мен тәрбиенің бүкіл даму тарихында оған белгілі бір философиялық ой-пікірлер мен тұжырымдар тікелей әсер етіп отырды. Философия пайда болғаннан бері дүниенің жаратылуы, ондағы адамның орны, оның әлемді

танып-білуі ең басты мәселе болды. Біздің ата-бабаларымыздан ұрпақтан-ұрпаққа шашаусыз жеткен асыл мұрамыз, яғни өмірлік тәжірибеде шындалып, мәдениет пен өркениетте сақталған терең білім мен тәрбиеміз соны дәлелдейді. Ал қазіргі білім берудің негізгі мақсаты – тек білім алушылардың бойында білім, білік дағдыларды ғана қалыптастыру емес, сонымен қатар жеке тұлғаның әлеуметтік қоғамда өз орнын белгілеу үшін оның өзіне және ортаға қажетті дербес қабілеттерін дамыту, өзін қоршаған ортамен үйлесімді түрде эмоционалды, ақыл-ой, адамгершілік, рухани-құндылық, еріктік, т.б. жағынан шыңдау.

Оқыту үдерісі барысында жеке тұлға ұлттық мәдени құндылықтарды, әдеби асыл мұраларды, терең теориялық білімдерді меңгереді. Соған сәйкес білім берудің әрбір даму кезеңіне тән заманауи үлгі ретінде танылатын өзіндік теориялық, әдіснамалық ерекшеліктері болады. Қазіргі білім беру философиясы да соған негізделеді. Өйткені білім беру философиясы әлеуметтік қоғамды толғандыратын көптеген сауалдарға жауап іздейді. Мәселен, қазіргі қоғамдағы жеке тұлғаның алатын орны қандай? Қазіргі қоғамдағы білім берудің әлеуметтік рөлінің мәні неде? Білім беру саласының болашақта бағыт-бағдары қандай болуы керек? т.б. Осындай сауалдарға жауап беруде ғылым ретінде философияның мәні ерекше. Себебі, философиялық тұжырымдар мен пікірлер әр ғылым саласының бастапқы кезеңінде-ақ өз жемісін береді.

Философия – ерте замандардан бері дамып, қалыптасқан, бағыт-бағдары айқындалған көне ғылымдардың бірі. «Философия» – грек тілінен аударғанда, «филео» - «жақсы көру», «софия» - «ақылдылық» деген мағынаны білдіреді. Ол адамзат қоғамы мен ойлау табиғаты дамуының ең негізгі заңдылықтарын анықтайтын ғылым ретінде қарастырылады. Оның негізгі заңдары мен заңдылықтары қоршаған ортадағы көптеген құбылыстарды зерттеуде, танып білуде, түсіндіруде қолданылады. Осыған байланысты қазіргі кезеңде білім беру саласындағы көптеген мәселелерді философиялық тұрғыдан түсіндіру, талдау және таразылау көзқарастары қалыптасқан. Педагогикада білім беру философиясын жан-жақты зерттеген ғалымдар В.В.Краевский, Б.Л.Вульфсон, В.В.Кумарин, Б.С. Гершунский т.б. өз зерттеулерінде оны негізінен үш қырынан алып қарастырады:

1. Қолданбалы философия ретінде, яғни білім беру саласының даму заңдылықтарын негіздеу үшін жалпы философиялық қағидаларды қолдану жеткілікті деп есептелінеді.

2. Білім беру философиясының мазмұны педагогика ғылымының теориялық-әдіснамалық мәселелерімен сәйкестендіріледі.

3. Дербес ғылыми білімдер саласы, оның негізін тек білім беруге қатысты жалпы философиялық ілімдер ғана емес, білім берудің барлық аспектілерінің қызметтерін қамтитын жеке шынайы даму заңдылықтары құрайды.

Б.С. Гершунский пікірінше, білім беру философиясын бірнеше тоғысқан ғылымдардың интеграциясында қарастыруды ұсынады. Ғалым былай дейді: «даже на уровне только одного (ценностного) блока, отражающего лишь один из существенных аспектов категории "образование", вполне очевидно

необходимость философско-образовательного синтеза знаний разных наук для наиболее полного понимания и обоснования роли и места образования, его прогрессивного развития в интересах государства, общества, человека» [66,б. 39]. Сондықтан ол өз еңбегінде аталған ұғымды 4 аспектіде қарастыруға болатынын атап көрсетеді:

- білім беру құндылық ретінде;
- білім беру жүйе ретінде;
- білім беру үдеріс ретінде;
- білім беру нәтиже ретінде.

Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды ЖОО-да оқыту үрдісін ұйымдастыруда арнайы оқу бағдарламасына (оқу-әдістемелік кешен, силлабус) негізделген оқу үдерісін ұлттық құндылық ретінде басшылыққа алу көзделуі керек. Себебі, ұлттық құндылықтар мен руханияттың негіздерінен сусындаған болашақ қазақ тілі мен әдебиеті мамандары білім беру жүйесіндегі жаңашыл идеялар мен тұжырымдарды ғылыми игеруде де басым нәтижелерге ие бола алады.

Ғалымның еңбегінің негізінде білім беру философиясын мемлекеттік құндылық, қоғамдық құндылық, жеке тұлғалық құндылық ретінде зерделеу оқыту мен тәрбиелеуде оң нәтижесін береді деп толық айтуға болады.

Әлеуметтік қоғамның сұранысы мен талабына сай Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңына жыл сайын өзгерістер мен түзетулер енгізіліп, жетілдіріліп отырады. Соған сай білім беру жүйесінің мақсат-міндеттері айқындалып, тұжырымдамалық идеясы анықталады. Мәселен, 2016 жылғы заңның 11-бабында білім беру жүйесінің басты міндеттері ретінде мынандай мәселелер аталады: ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіптік шыңдауға бағытталған сапалы білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау; жеке адамның шығармашылық, рухани және күш-қуат мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, даралықты дамыту үшін жағдай жасау арқылы ой-өрісін байыту; белсенді азаматтық ұстанымы бар жеке адамды тәрбиелеу, білімнің, ғылымның және өндірістің интеграциясы [67]. Сонымен қатар қазіргі білім беру үрдісінің жаңа парадигмасы да айқындалып, білімнің құндылығын арттыру да басты орынға қойылып отыр. Сол себепті қазіргі таңда әрбір оқу пәні білім алушыға тек қана теориялық білім беріп қоймай, сонымен бірге оның заман талабына сай әлеуеті жоғары тұлға болып қалыптасуына түрткі болуы қажет. Әсіресе, ұлттық құндылықтар мен рухани-мәдени қажеттіліктерге негізделген гуманитарлық пәндерді оқытуда осындай көзқарастарды ұстану қажет.

Жоғары мектепте «5B011700 – Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығында оқытылатын пәндердің ішінде міндетті компонент ретінде «Қазақ тілін оқыту әдістемесі» мен «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі» пәндері жетекші рөл атқарады. Аталған пәндер студенттің жеке тұлғалық қабілеттерінің шыңдалуына зор ықпал етеді. Көркем әдебиетті оқу арқылы білім алушының

көкжиегі кеңейеді, халқының әр кезеңдегі тұрмыс-тіршілігінен, дүниетанымынан ақпарат алады.

Қазақ философиясында әдебиеттің адамзат өміріндегі мәні туралы әртүрлі тұжырымдар бар. Ежелгі қазақ философтары мен би-шешендерінің ұлағатты нақылдарында сөз күдіреті туралы пікірлер қаншама. Бұл тұжырымдарда әдеби-философиялық ойлар мен оқу-тәрбие мәселелері тығыз байланысты болуы да осы себептен. Шығыстың атақты философы, Аристотельден кейінгі екінші ұстаз атанған ғұлама ғалым Әбу Насыр әл-Фарабидің ұлан-ғайыр еңбектері, Махмұд Қашқари, Жүсіп Баласағұн, Ибн Сина, Әбу-райхан әл-Бируни, Фирдауси, Низами, Қожа Ахмет Яссауи сынды көрнекті ойшылдарымыздың тәлімдік тағылымдары мен даналық ой-пікірлерінде пәлсафалық, әдеби-мәдени, тәлім-тәрбиелік, әлеуметтік-қоғамдық, психологиялық-педагогикалық идеялардың барлығы өз үйлесімін тапқан. Сан ғасырлар бойы қалыптасып дамыған қазақ поэзиясының көркемдік негізі түркі өркениетінен бастау алады. Түркі халықтарының көне дәуірдегі жазба ескерткіштеріндегі атамекенді, тілді, салт-дәстүрлерді ардақтау сияқты тарихи сананың көрінісі өз алдына мемлекет құрып, ұлт болып ұйысқан қазақтың да қоғамдық, әлеуметтік тұрмысында із қалдыра отырып, мәдени, рухани жадының өзіне ғана тән ерекшеліктерімен дамуына ықпал етті.

Тарихта белгілі болғанындай ежелгі сақ пен ғұн сынды тайпалар YI-YII ғасырларда Түрік қағанатын құрып, бүгінгі түркі халықтарына ортақ діл, тіл, дін сияқты рухани құндылықтармен қоса этнографиялық, фольклорлық мұралар қазынасын қалыптастырды. Бұл үрдіс уақыт өте келе бірегей түркілік дүниетанымның қалыптасуына негіз болды. Түркітанушы ғалым Л.Н.Гумилевтің: «Түрік мемлекеттігінің құрылуы бүкіл адамзат тарихында белгілі дәрежеде бетбұрыс кезең болды, өйткені сол кезге дейін орта теңіз мәдениеті мен қиыр шығыс мәдениеті бір бірінің дүниеде бар екенін білсе де, басы қосылмаған еді. Түріктердің қоғамдық тірлігі мен әлеуметтік институты тарихының күрделі түрлері қайран қалдырады: ...әскери тәртіп, елшілік үрдісі, сол сияқты көрші елдердің идеологиялық жүйелеріне қарсы қоятын, мұқият әзірленген дүниетанымның болғандығы таң қалдырады» [68,б. 41],- деген нақты деректерге негізделген пікірі осы тарихи-мәдени даму құбылысын толық дәйектей түседі.

Соңғы жылдардағы әдебиеттану ғылымындағы әдеби дәстүр жалғастығы, көркемдік ойлау тұтастығы тұрғысынан типологиялық, поэтикалық зерттеулер арнасын түркілік мұраларға бұрып, контексті-реконструктивтік әдістер мен семиотикалық тәсілдерге жүгіне отырып тұтастай талдаулар жасау үрдісі өз жемісін беруде. Әр түрлі тарихи зобалаңдар мен аласапыран дәуірлерді басынан өткеріп, салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрпы, дүниетанымы тамырлас түбі бір түркі халықтары бір бірінен айтарлықтай алыстап кеткенімен, олардың этностық қалыптасуының бір екендігіне айғақ, дәлел болатын ерекшеліктер бар. Оның біріншісі – ортақ тіл. Бұл әлі де жан-жақты зерттеуді талап ететін мәселе болғанымен, ғылыми дәлелденген тұжырым. Екіншісі, бүгінгі түркі халықтарының этникалық негізінің бірлігіне айғақ бола алатын әдеби,

фольклорлық мұралар. Сол себепті қазіргі қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытуда қазақ әдебиетінің шығу тарихын тереңірек қарастырып, ежелден қалыптасқан көркемдік ойдағы дәстүр жалғастығын жан-жақты талдаған жөн. Көненің асыл мұрасын талдап, тану арқылы біз тек бір халықтың ғана емес, ұлттық сөз өнері мен әлем өркениетіндегі мұралар арасындағы өзара сабақтастық, үндестікті зерделейміз және де жалпы адамзатқа ортақ көркемдік ойлау жүйесі жайлы мағлұмат аламыз.

Адамзат өркениетінің өн бойында алмасып келіп отырған қоғамдық формациялардың әрқайсысының өзіндік құндылықтары, өзіне ғана тән даму ерекшеліктері бар. Белгілі бір қоғамдық-әлеуметтік кезеңдегі әдебиеттің дамып, қалыптасуына әдеби дәстүр жалғастығы тікелей әсер етеді. Себебі, нақ сол кезеңге жататын көркем сөз өнерінің үлкенді, кішілі үлгілерінің өзінде таразыға салынып, сүзгіден өткен, әрі тарихи қалыптасқан салт пен дәстүр бар. Дегенмен, әдеби шығармалар, көркем сөз үлгілері заман талабына сай, оқырман сұранысы мен талабына орай, сондай-ақ, сөз зергерінің дүниетанымы мен шеберлік деңгейіне қарай сыртқы пішінін өзгертіп, құбылып отыруы мүмкін.

Бұл күнге дейінгі адамзаттың дүнияуи тіршілігінің тарихы сан қилы. Әлемдік геосаяси ахуалдар сан мәрте түбегейлі өзгерістерге ұшырап отырған. Бір замандарда жарты әлемді билеген алып мемлекеттердің бүгінде жұрнағы да қалмаған. Тұтас тайпалар мен ұрықты ұлыстар бытырай шашырап, қайсыбірі жаңа ұлт болып біріксе, кейбірі басқа халықтардың құрамына сіңісіп, байырғы атынан айырылды. Өзгеше қалыпты, өзіндік ғұрыпты жаңа елдер мен мемлекеттер пайда болды. Алайда, жаратылыстың ерекше құдіреті саналатын бірегей жад, гендік тұрғыдан сақталу қабілет феномені осылардың өткен тарихын, бұрынғы тіршілігінің түп негізін ұмыттырмады. Қайта, керісінше бұрыннан бар рухани байлықтарын қайта жаңғыртып, өзгеше рең, ерекше түрде дамып, қалыптасуына ұмтылыс жасады. Бұл – ғасырлар бойы үзіліссіз жүріп отырған тарихи-әлеуметтік үдеріс еді. Ал, ғылым мен білім аталған мәселелердің барлығын жинақтайтын, түйіндейтін құбылыс. В.В.Ильин айтқандай, «Ғылым дегеніміз ең алдымен, білім, білімдер жиынтығы. Екіншіден, ол білімдерді тұжырымдауға, «өндіруге» бағытталған іс-әрекет, яғни дүниедегі заттар мен құбылыстарды танып білу қызметі» [68, 10 б.].

Қазақ халқының рухани әлемі де бағзы замандардан бері үздіксіз дамып, толығып отырған құндылық. Белгілі бір халықтың туып, қалыптасу, өсіп-өркендеу тарихы, осы жолдағы жүріп өткен тар жол, тайғақ кешулері, басқа бір елдерді жаулап, үстемдік жасауы мен тіршілігінің кетеуі кетіліп, құлдырап, өзгелерге бодан болуы сияқты тарихи өмірінен берілетін мәліметтерді тек қана тарихи жылнамалар мен деректерден іздеу аздық етеді. Өйткені, әр түрлі өнер түрлерінің, әсіресе сөз өнері сияқты халықтың жады мен зердесін, етек жинап, ес тоқтатқан естиярлығын таразылайтын рухани қазыналардың да берер мәліметі ұшан- теңіз.

Көне тарихи ескерткіштер мен ақын-жыраулар шығармашылығын қазақтың дәстүрлі этномәдениетімен тығыз байланыста этнографиялық, эстетикалық, этнологиялық, философиялық, фольклорлық жағынан қарастыру

үрдісі кейінгі зерттеулердің нысанына айналуға. Өйткені, бұл жәдігерлер мен қазақ ақын-жырауларының шығармашылығы көптеген аспектілер бойынша вербалды-эстетикалық дәстүрлер аясынан асып, тарихи тұлға маңызына (жыраулардың көпшілігі белгілі бір ру, тайпаның көсемі болып келетін) ие болып, метафизикалық сакралды практика өкіліне (жырау – келешекті болжайтын әулие) және адамдар мен әруақ, рухтардың арасын жалғайтын медиаторлық, магиялық, емшілік қасиеті бар ерекше жанға айналды. Ал дауылпаз сөз зергерлері қазақ халқының эстетикалық танымын, дүниеге көзқарасын айна қатесіз қайталап, өздерінің философиялық толғамдарын осы даналық асыл ойлармен астарлап отырған. Сондықтан да ұлттық әдебиеттің асыл мұрасы халық даналығынан, халықтың төл философиясы мен эстетикалық қазынасынан нәр алғаны сөзсіз.

Асан Қайғының:

Ай, хан, мен айтпасам білмейсің,
Айтқаныма көнбейсің.
Шабылып жатқан халқың бар,
Аймағын көздеп көрмейсің.
Қымыз ішіп қызарып,
Мастанып, қызып терлейсің.
Өзіңнен басқа хан жоқтай
Елеуреп неге сөйлейсің?!

Немесе:

...Арғымаққа міндім деп,
Артқы топтан адаспа.
Күнінде өзім болдым деп,
Кең пейілге таласпа.
Артық үшін айтысып,
Достарыңмен санаспа.
Ғылымым жұрттан асты деп,
Кеңессіз сөз бастама.
Жеңемін деп біреуді
Өтірік сөзбен қостама.

Шалкиіз жыраудың:

...Атаның ұлы жақсыға
Малыңды бер де басың қос,
Бір күні болар керегі.
...Бар күшінді сынамай
Балуандармен күреспе.
Таң боларсың әлемге,
Сөз боларсың күлемге.

Немесе:

Алып, алып, ал сақын,

Андып жүрген дұспандан жүз сақын,
Күле кіріп, күңіреніп
Шыққан достан мың сақын! – деген сияқты
дидактикалық сарындағы нақылдар поэзиялық пішінге көшірілген халықтың өз
сөзі емес пе?! Сондай-ақ, бұл жолдардан көне түркілік заман тіршілігін
толғаған «Құтты біліктегі» адамгершілік философиясының сарынын
байқаймыз. Мысалы,
Жамандықты қусаң – азап шегесің,
Жамандыққа – жақсылық қыл: жеңесің!

Ұлық, бектік келсе, ұстанып жақсы атты,
Кісі алдында кішілікті мақсат қыл.

Тән семіртер нәр ауыздан сіңеді.
Жан семіртер сөз құлақтан кіреді...

– деген жыр жолдарын ұлы поэманың кез келген бетінен талғап, таңдамай-ақ
келтіріп отырмыз. Осы бәйіттердің түпқазық ойларының бәрі де халық
санасындағы түйінді тұжырымдардың, ел аузындағы қанатты сөз, ұшқыр
ойлардың өзегінен тамыр тартқандығы айқын танылып тұр. «Келтірген
мысалдардағы сабырлылық, қанағатшылдық, ішімдікке, зинақорлыққа
қарсылық, тағы басқалардың қай-қайсысы да халықтың ұзақ жылдар бойғы
тұрмыс философиясынан түзіліп, ортағасырлардың өзінде-ақ қағидаға айналған
қорытындылар» [69,б. 104]. Бұдан шығатын түйін, қазақ поэзиясындағы көне
түркілік сарындардың бастау-негізін оқытуда әлеуметтік қоғам дамуындағы сөз
өнерінің құдіретін, оның философиялық, психологиялық және педагогикалық
негіздерін басшылыққа алу өте маңызды. Бұл мәселенің шығу төркінін көне
жәдігерліктерден, ақын-жыраулар поэзиясынан, кейінгі ғасырда жырымен
сусындатқан ақындар шығармашылығынан тапқан абзал.

Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды студенттерге талдатқанда,
әр кезеңдегі тарихи жағдайлар мен философиялық ой-тұжырымдарды ескеру
өте қажет. Қазіргі ғылымдар интеграциясының тиімділігін саралаған философ-
ғалым С. Мырзалы өз зерттеуінде былай деп жазады: «XX ғасырдағы ғылым
мен техниканың дамуына байланысты философияның әдістемелік қызметінің
мәні де өсуде. Бір жағынан, жаңа ғылым салалары пайда болып жатса, екінші
жағынан, әртүрлі ғылым салаларын жақындататын «шекаралық пәндер»
дүниеге келіп жатыр. Қазір адамзаттың алдында неше түрлі экологиялық,
демографиялық, урбанизациялық, ғарыштық, т.с.с. мәселелер тұр. Оларды
шешу үшін әртүрлі жеке ғылымдардың басын біріктіріп, үлкен ғылыми
бағдарламаларды жасау керек. Ал мұның өзі белгілі философиялық
көзқарастың, әдістемелік принциптердің негізінде жүзеге аспақ» [70,б.38].

Негізінен философия ғылымдардың атасы ретінде барлық салалармен
тығыз байланысты. Ол адам мен табиғат арасындағы қатынасты, адамның
дүниетанымын қарастырса, педагогика ғылымы адамның тәрбие арқылы

коршаған ортаға бейімделуін зерттейді, ал әдебиет сөз өнерінің құдіретін зерделейді. Сондықтан аталған пәндердің интеграциясы білім беру үдерісіндегі ілімдер, идеялар арқылы аталған мәселені зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде нақтыланады. Қазақ әдебиетінің бұл ғылымдармен байланысы ең ұзақ мерзімді және ең нәтижелі байланыс деуге болады, себебі көптеген жағдайларда көркем әдебиетте айтылған ойлар тікелей философиялық идеялардың тууына, педагогикалық теориялар мен тұжырымдардың пайда болуына әсер етті, сол секілді педагогикалық ізденістердің даму бағыттарын айқындады.

Сабақ барысында студенттің ой-өрісін, ақыл-парасатын дамыту, сол секілді шығармашылық қабілетін шыңдау мақсатында оқытушы тарапынан көптеген оқу материалдары, тапсырмалар ұсынылады. Студент мәтін бойынша өзінің түйген ой-пікірін, дәрістен алған теориялық мағлұматтары мен мәліметтерін, түсінік-тұжырымдарын тапсырма орындау барысында белгілі бір жүйеге келтіріп, оны рет-ретімен орындайды. Тапсырманы орындау арқылы оны өмірлік тәжірибесінде пайдалана алатындай дағды қалыптасады, бойындағы қабілетін жан-жақты дамытады. Мәселен, А.Темірбайдың «Көк бөрінің қайғысы немесе қазақ рухы» атты өлеңдегі ақынның философиялық ой-түйіндерін талдату үшін студентке алдымен, әдебиеттегі символ туралы түсінігін сұрау арқылы аталған ұғымға ассоциаграмма құрғызып, кейін «көк бөріні» символ ретінде алуының мәнісі туралы символдық үлгі құратуға болады.

Ақын уақыт пен кеңістіктің әлеуметтік сипаты айқын көрініс тапқан жыр жолдарында былай байлам жасайтыны да бар:

Көк Тәңірге сыйынып,
Көктен күткен тілегін,
Көк бөрінің ұрпағы,
Көк байрақты ұлы елім!...
Көк бөрінің мінезі қандарында бар ма әлі,
... Бұрын жерік анамыз жепті қасқыр жүрегін.
Жанарында жарқ еткен найзағайлы намысы,
Қазақи рух бейнесі- түздің текті тағысы!
Түсімде, сол Көк бөрі ұлиды жер тырмалап,
Жанында оның... көмусіз қалған Алаш арысы!...[58, б.178].

Студент ақын жырынан кейін көк аспанның астын мекендеп, көк бөріден жаралып, көк байрақты ту еткен, көктегі Тәңіріне тәу еткен текті туған арда қазақтың рух бейнесін өзінің түсінігі бойынша топтастырады. Мұны оқытудың жаңа технологиясында «Топтастыру әдісі» яғни ойды жинақтау стратегиясы деп атайды.

Сурет 1 - Ақын шығармасы бойынша символдық үлгі

Әлемдегі басқа ұлттар мен ұлыстардың тарихи жолындағыдай қазақ халқының тарихи даму жолында әлемді танып-білудің, зерттеудің өзіндік ерекшеліктері, түркілік пәлсафа негіздерін танытатын ой-тұжырымдар жеткілікті. Мәселе, сол рухани-мәдени құндылықтарды танып-біліп, тәжірибеде жүзеге асыру болып табылады. Бұл қазіргі қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқытуда философиялық, психологиялық, педагогикалық негіздерін дұрыс бағдарлауға әкеледі.

Түйіндей келгенде, білім берудің мәнін әдіскер-ғалымдар өз еңбектерінде үш қырынан қарастырады. Соның бірі әлеуметтік, яғни философиялық жағынан қарастыру дегеніміз – білім алушының табиғат, қоғам, ойлау, іс-әрекет туралы білім мазмұнын игеру; екіншісі, педагогикалық қырынан қарастырылуы дегеніміз – білім алушының интеллектуалдық және тәжірибелік білік пен дағдыларды меңгеруі; ал үшіншісі, психологиялық – білім алушының өзін қоршаған әлемге деген, басқа адамдарға деген, адамзаттың шығармашылық қызметі нәтижесінде пайда болған тәжірибелерге деген эмоционалдық – еріктік қарым-қатынасты меңгеруі. Сондықтан жоғары мектепте студентті интеллектуалдық, икемділік, қатысымдық жағынан айналадағы дүниемен (табиғатпен, әлеуметтік қоғаммен, басқа адамдармен, өзімен-өзі, т.б.) белсенді қарым-қатынасқа түсуге дайындау, оқу арқылы оның әрі қарай дамуына жол ашу, ақыл-ойының дамуына қол жеткізу – оқытудың философиялық негіздерінің қағидасы. Осы айтылғандардың барлығы да білімнің студенттің рухани дүниесін дамытуға, түпкі нәтижесінде адамгершілік мәдениетін қалыптастыруға бағытталуы қажеттігін көрсетеді. Сол себепті ғылым салаларын үнемі тоғыстыра қарастыру көзделеді. Әдіскер-ғалым А.Сатбекова айтқандай, «метатеория ғылымның барлық саласында жетіліп келеді. Оның одан әрі жол сала алуы өзінің философиялық негіздемесінің нық, жүйелі болуына көптен-көп байланысты» болып отыр [71,25 б.]. Яғни, қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытудың философиялық негіздері арқылы студенттердің өзіндік ой қорытындылауына, шешен сөйлеу

дағдысының қалыптасуына, дүниетаным әдістерін тиімді пайдалана алуына тірек болады. Қазақ поэзиясындағы түркілік сарын элементтері мен ерекшеліктері және де қазақша болмыс-бітім туралы түсінік білім мазмұнының генезисімен байланысты екендігі анықталды, сол себепті философиялық ой-тұжырымдар студенттердің танымдық актілерінің шығармашылық конструктивтік күйде өтуіне, жаңа ой мазмұнының қалыптасуына бағыт беруге ықпалын тигізді.

Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытудың философиялық негіздерін қарастыру нәтижесінде:

- түркілік сарынды оқытуға байланысты туындаған философиялық қағидалар қазақ әдебиетінің тарихи кезеңдерін оқыту саласының ең қажетті, ең тиімді құрамдас бөлігіне айналды;

- әр кезеңнің шынайы болмыс-бітімін, халықтың таным-түсінігін сипаттайтын түркілік сарын элементтері негізгі теориялық өзекті құрайтындығы анықталды;

- білім адамзат жинақтаған рухани-әдеби құндылықтар жүйесі болғандықтан, философиялық ой-пікірлерді талдауға мүмкіндік туды. Нәтижесінде қазіргі қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды талдауда жеке әр студенттің көзқарасы, аталған мәселеге деген қатынасы айқындалды, өз бетімен білім жинай білу дағдылары қалыптасты, білім игерудің жаңаша жолдары арқылы оқыту жүйеленді.

2.2 Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытудың психологиялық негіздері

Адамзат баласының жай-күйін, сыр-сипатын зерттейтін ғылым саласы ретінде психологияның орны ерекше. Ғылым ретінде ол адамның жеке тұлғалық қасиеттерін, оның кісілік сипатын қарастырады. Сол себепті оқыту мен дамудың өзара қарым-қатынасы барлық кезеңде де ғылымдағы ең өзекті мәселелердің бірі болып келді. Оқытудың ғылыми негіздерін іздестіру Я.А.Коменскийдің еңбектерінен бастау алады. Соның негізінде әрбір білім алушының жеке мүмкіндіктері мен олардың жас ерекшеліктері мен даму үдерісіндегі өзгерістерді ескере отырып дамыта оқытудың ғылыми негізін іздестіру жолға қойылған. Бұл мәселеге орыс педагогикасының негізін салушы К.Д.Ушинский де назар аударған. Ол өзінің «Адам тәрбие пәні» атты еңбегінде, баланың түрлі жас ерекшелігі кезеңіндегі негізгі психологиялық даму ерекшеліктерін айта отырып, «баланы оқытудың ең күшті факторы оқыту мен тәрбиелеу», - деп жазды [72, б. 55]. Оқыту мен тәрбиелеудің арақатынасы жөніндегі мәселе одан бергі уақытта да өзектілігін жойған жоқ. Оны психология ғылымының көрнекті өкілдерінің бірі Л.С.Выготский да зерттей отырып, оқыту мен дамудың арақатынасы мәселесін шешудің өзіндік тәсілдерін ұсынды («оқыту мен даму бір-біріне тәуелсіз екі түрлі процесс; оқыту мен даму екі түрлі салыстырмалы процесс; оқыту дамудан кейін жүріп отыруы мүмкін, сонымен қатар дамуды алға жылжыта отырып, оның алдында болуы да мүмкін») [73]. Педагог-ғалым С.Ғаббасов оқыту мен тәрбиенің негізін құрайтын педагогика мен психология ғылымдарын бірлікте қарауды ұсынады.

Өз зерттеуінде ғалым мынандай түйінді ой айтады: «Адам тәрбиесінде осы уақытқа дейін жалғасып келе жатқан сәйкессіздіктің ең тұрпайысы, бүгінге дейін педагогика мен психологияны біртұтас бірлікте қарамай, керісінше екі бөлек байланыссыз ғылымдар тәрізді болып қолданылуы болып табылады. Екеуінің де шыққан тегі – адам баласынан пайда болғандықтан, ендігі жерде педагогика мен психологияның методологиясы, жүйелері, негіздері біреу-ақ екенін мойындамай болмайды [74,б.104]. Бұдан шығатын қорытынды адамның өмірінде жан мен тән қандай ажырағысыз болса, педагогика мен психология сондай тығыз байланыста.

Оқыту мен тәрбие беру мазмұны бойынша терең ұлттық, көпқырлы дәстүрі, ұлттық психологияны сипаттайды. Тәрбиеленетін, оқытылатын адам абстрактілі емес. Ол барлық уақытта әдетте ұлттық сана мен өзіндік санасының, ұлттық танымының, сезімінің және еркінің ерекшелігін адамдардың басқа бір адамдармен өзара қатынастары мен қарым-қатынастарындағы ұлттық келбетінің идеялық ерекшеліктері тән болатын қандай да бір ұлттың өкілі. Ұлттық психологиялық ерекшеліктер оқыту мен тәрбиенің мазмұнын тікелей байланыстырады, сондықтан олар белгілі бір ұстанымдарға негізделі отырып іске асырылады.

Адамның жас ерекшелігіне қарай даму сатылары бірнеше кезеңге бөлінетіні белгілі. Олардың әрқайсысының өзіне тән басты ерекшеліктері болады. Тәрбиелеу мен оқыту мәселелерінің нәтижелілігі осы жас кезеңдеріндегі адамның физиологиялық жай-күйі мен психологиялық негіздерін терең білумен байланысты шешіледі.

Жас кезеңдерінің ішінде балиғаттық шақтың (18-21 жас) маңызы ерекше. Бұл кезеңде субъект өз ойын еркін айтып, өзінің жеке тұлға болып қалыптасқандығын көрсетеді. Яғни, дәл осы шақта адам баласының даралық сезімдерінің көріне бастауы, өзін-өзі тани бастауы, үлкендердің қойған талаптары мен өз бағаларының арасындағы қайшылық жатады. Олардың намысқой, тез өкпелегіш болуы ерік-күштерінің жеткілікті дәрежеде қалыптасуынан болады. Сондықтан бұл жастағы білім алушыға оның намысына тиетін сөздер, ескертулер айтудан сақтану керек, керісінше, оның жеке «Менін» қолдап, сабақ үдерісінде жеке қабілетінің дамуына ықпал ету қажет. Әр студентке өз әрекеттерінің субъектісі деген тұрғыда қатынас жасау арқылы дәрісханадағы студенттердің білім сапасындағы да, қарым-қатынас жүйесіндегі де өзгешеліктері жеке басы қасиеттеріне қарай сипатталатынын тануға, олармен даралық ерекшеліктеріне сай жұмыстарды ұйымдастырудың жолдарын табуға көмектеседі. Соңғы жылдары психология ғылымында кең қанат жая бастаған саралап, даралап, деңгейлеп оқытудың негізінде әрбір жеке тұлғаның өзіндік табиғатын тану мәселесі жатыр. Оның басты мақсаты мынандай қағидаларға негізделеді:

- әр студентке бірдей көңіл аудару;
- әр студенттің жеке қабілетін, ерекшелігін қадірлеу;
- ұжымдық оқытудың тәрбиелік мүмкіндігін пайдалану;
- әр кезеңнің өзіндік ерекшелігіне жете көңіл бөлу;

- студенттердің жеке тұлғалық қасиеттерінің шындалуына мотивация тудыру. Себебі, жеке тұлғаның дербестігін ескеру мәселесі оның ақыл-ой, таным деңгейін өзіндік ой-пікірлерімен, білуге ұмытылысымен, қызығушылығымен бірлікте караудан басталады. Мұнда оқу әрекетінің нәтижесі емес, білім алушының әрекетіне қозғаушы болып отырған себептер мен түрткілерді ажырата білудің маңызы зор. Бұл туралы әдіскер-ғалым Ж.Дәулетбекова былай деп сөз қозғайды: «Ал, әрекеттің субъективтік мәнін түсіну оның психологиялық аспектілерін, атап айтқанда, әрекет етуге талпындыратын оқу мотивтерін, танымдық қабілеттерін терең зерттеуді қажет етеді. Себебі, оқытудың психологиялық негіздерін білу әр оқушының таным, білік деңгейлерін дұрыс саралауға да көмектеседі. Ал, оқушыны дұрыс “тану” – оның даму бағытын айқындаудың негізгі шарты. Сондықтан да қазіргі педагогикалық психологияның оқушының саналы әрекетіне ерекше мән бере бастауының бір себебі осында [75,б.41].

Қазақ психологы Қ.Жарықбаев айтқандай, «адам – белгілі бір қоғамның мүшесі, ол қандай болмасын бір іспен айналысады, оның азды көпті тәжірибесі, білімі, өзіне тән өзгешеліктері болады. Осы айтылғандардың жиынтығы оны «жеке адам» етеді. Жеке адамның өзіндік ерекшелігі дүниетанымынан, талғам, мұратынан, бағытынан, қабілет, қызығуынан жақсы байқалады» [76,б.46]. Сол секілді студент те – әлеуметтік қоғамның бір мүшесі ретінде өзіндік пікірі қалыптасқан, дара қабылдауы дамыған жеке тұлға.

Соңғы жылдары ғалымдар тарапынан студенттердің оқу-білім үдерісіне араласуы, қоғамдық-саяси тәжірибе барысында, тұрмыстық жағдайларда өзіндік ой қорытындылауларына байланысты әлеуметтік зерттеулер жүргізіліп, арнайы еңбектер жарық көрді. Б.Г. Ананьев т.б. психологтардың зерттеулеріне қарағанда, студенттік шақта адамның негізгі функциялары (сенсорлық-перцептивтік), мнимикалық (есте қалдыру), психомоторлық (қимыл-әрекеттері), әсіресе, сөйлеу-ойлау үдерістері айтарлықтай белсенді түрде дамиды. Мысалы, оперативтік ес, зейіннің аударылуы, есептер шығару т.б. психикалық үдерістердің қалыптасып дамуының шапшаңдығы артады [77,б.161]. Осы тұрғыдан алғанда, қазіргі кезеңде студенттің білім алуына көптеген факторлар әсер етеді:

- жас ерекшелігі;
- жоғары оқу орнына дейін алған білімінің деңгейі;
- өзіне лайықты мамандықты таңдауы;
- денсаулығы;
- өзіндік психологиялық ерекшелігі;
- даралық қабілеті; т.б.

Сол себепті оқу үдерісі барысында кейбір студенттер жан-тәнімен сабаққа көңіл бөлсе, ал бірсыпырасы сабаққа келгенде, енжарлық танытады. Психологтар мен педагогтар мұны студенттің жеке-психологиялық ерекшеліктерімен байланысты деп түйіндейді.

Қазіргі ақпараттандыру қоғамында оқу үдерісі де студент тұлғасының әлеуеттік мүмкіндіктері мен қабілеттеріне жоғары талап қойып отыр.

Әлеуметтік қоғамдағы ақпараттың көптігі жағдайында студентке болашақ кәсіби қызметін қалыптастыруда қажетті барлық ғылыми-теориялық мағлұматтарды қабылдау, қорыту және өзіндік ой-тұжырым жасау аса қиындық туғызады. Бұл бәсеке қоғамында өмір сүріп жатқан студенттен жоғары ойлау деңгейін, өзіндік интеллектіні талап етеді.

Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды меңгертуде, әсіресе, көркем мәтінмен жұмыс істеу, оны талдау, өзіндік ой қорытындыларын жасауға аса мән беріледі. Әдіскер-ғалым Б.Сманов айтқандай, «Бүгінгі күн талабы, елімізде кең қанат жайған әлеуметтік-саяси жаңарулар әдебиетші-ұстаздан сабақ сапасы мен тиімділігін арттырып, оқушылардың әдебиеттанушылық білім, білік, дағдыларын, жан-жақты жарасымды жеке тұлғаны тәрбиелеуді талап етеді. Ал, әдеби білім көркем шығарманы оқу, талдау арқылы келеді [78, б.348].

Көркем мәтінді талдау мен біріктіру, салыстыру тәрізді ой тәсілдері қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды меңгертуде де өте жиі қолданылды. Берілген мәтіндерден негізгі ойды табу, сол ойлардың шығуына түрткі болған тірек сөздерді анықтау, автордың негізгі идеясын айқындау, басқа авторлармен салыстыру, ой тұтастығын қарастыру, т.б. немесе айтылған ойларды өзара салыстыру, айырмашылықтарын таныту, т.б. жұмыс түрлері күнделікті сабақ үстінде орындалатын тапсырмалар.

Мәселен, қазақ әдебиетінің әр даму кезеңінде адамзат бойындағы жақсы-жаман қасиеттер туралы әртүрлі толғамдар бар. Адам бойындағы осы қасиеттерді талдауға байланысты студенттерге салыстырмалы кесте беруге болады.

Кесте 1 - Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарда кездесетін адамның қасиетіне байланысты өлең үзінділерін талдау үлгісі

Шығарманың атауы	Шығармадан үзінді	Шығармадағы әлеуметтік-психологиялық мәселелер	Студенттің өзіндік ой қорытындысы
Ж.Баласағұн «Құтты білік» дастаны	Кім даңқты, асыл текті, жаны – нар: Күллі жұрты жау боп талар, жабылар. Жақсы адамның қарап тұрсаң, жауы көп, Жаман – өлік, өліктердің жауы жоқ.	Әлеуметтік қоғамда қашан да жақсы адамның жауы көптігін, керісінше жаман адамның мүлдем жауы жоқтығын сипаттайды.	Өзіндік бағыт-бағдары айқындалған, ой-пікірі қалыптасқан жақсы адамға әрқашан бәсекелес адам табылады.
Шалкиіз жыраудың «Би Темірге айтқан» толғауы	Көп ішінде бір жалғыз Көп мұңайып жылайды– Күйбеңдескен көп жаман Сөзі тигенге ұқсайды!	Жаман адамның кемшілігіне қарамастан, шашар уының көптігін айтады.	Жақсының жол табуы қиын екендігін көрсетеді.
Ақтамберді	Мінезді болса алғаның,	Жаман жүрген жер	Білімі мен білігі

жырау	Одан артық жар бар ма, Екі жаман қосылса, Күнде жанжал, күнде шу, Ұяларлық ар бар ма. Білімді туған жақсыға Залал қылмас мың қарға, Жаман туған жігітке Рахатты күн бар ма. Өз мінін білген жігіттің Тәлімінде мін бар ма?	әрқашан арамдық араздыққа екендігін білдіреді.	шу, пен толы	болса, жақсылықтың түбінде жеңе- тіндігін дә- лелдейді. Адам мінезіндегі жамандыққа қарсы білімді қояды.
-------	---	---	--------------------	--

Жеке тұлғаның логикалық ой әрекеті әр түрлі мәселелерді бір-бірімен салыстыра қарастыруда анық байқалады. Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқытуда бұл студенттің ақын-жыраулар шығармаларын салыстыру мен өзіндік ой-пікірлерді анықтауда байқалады. Адамзат баласының ойлауы өте жүйрік. Кей кездерде студентте пән бойынша теориялық білімі жеткіліксіз болса да, оның логикалық ойлау қабілеті жоғары деңгейде болуы мүмкін. Ол студенттің жеке ойлау қабілетінің дамуымен анықталады. Ал, ойлау үдерісі қабылдаумен тығыз байланысты. Түйсік пен қабылдау психологияда танымның бірінші баспалдағы болып саналатындықтан, олардан сырт ойлау болмайды деп есептеледі. Белгілі педагог-ғалым С.Ғаббасов студенттік кезеңдегі ойлау қабілетін былайша атап өтеді: «Табиғат шебер осылайша, балалық шақтың бейнелі түсініктерінен есейтіп, абстрактылы ойлау қабілеттеріне жетелейді. Осы шақта бозбала атанған жігіттер де, бойжеткен делінетін қыздар да, айналасындағы барлық құбылыстарды, ішкі жан дүниелерінің тебіреністерімен салыстыра бағалайтын болады. Тіпті олардың көрген кинолары да, оқыған кітаптары да ішкі болмыстарына соқпай кете алмайды... [74, 375 б.]. Сол себепті студенттің ойының дамуы оның атқаратын іс-әрекеттері, ішкі жан-дүниесімен тығыз байланысты болғандықтан, қазақ поэзиясындағы түркілік сарындарды талдауда логикалық тапсырмаларды көптеп қолдануға болады.

Тапсырманың мақсаты:

- студенттерді поэзиялық шығарманы мәнерлеп оқуға төселдіру;
- студенттердің есте сақтау қабілетін шыңдау;
- студенттердің логикалық ойлау дағдысын қалыптастыру;
- өзіндік ой қортындыларын жасауға төселдіру.

Мәселен, студенттерге ақын-жазушылардың шығармалары беріліп, олардың ішінен кейбір сөздер мен сөз тіркестері алынып тасталып, шығарманы толықтыру тапсырылды:

..., айбатыма кім шыдар?

..., маған қарсы кім тұрар?

Көкте – бұлт, жерде – ... гулеген,

... – желдің жөнін кім сұрар?

Көкте – ..., көпке нұрым шашамын,

Көңілге алсам, қазір ғарышқа асамын,

Шеті, түбі жоқ ... қаракөк,

Ерігемін – толқып, шалқып, тасамын.

...мен, келме жақын – жанарсың,
...мен, шаңыма ермей қаларсың.

Күл болсын көк, жемірілсін жер, уайым жоқ,
(М.Жұмабаев. «Мен кім?» өлеңі) [79,б.45].

Қажетті сөздер: арыстанмын, жер еркесі, теңізбін, желмін, жалынмын, жолбарыспын, жер еркесі, тұлпармын.

Логикалық тапсырманы орындау арқылы студент:

- көркем мәтінді талдауға бейімделеді;
- пікір алмасу дағдысы қалыптасады.

Нәтижесінде берілген логикалық тапсырма топтық немесе ұжымдық жұмыстар арқылы орындалып, студенттерді өзара пікір алмасуға жетелейді. Тақырыпқа деген қызығушылығын туғызады, логикалық ойлауын дамытады, өзіндік ой қалыптастырады. Студенттер өз нұсқаларын қойғаннан кейін, үйге өздік жұмыс ретінде ақын өлеңдеріндегі ұлттың генетикалық негіздерін көрсету ерекшеліктерін саралау тапсырылады. Студенттер М.Жұмабаевтың өлеңдері мен поэмаларын талдау арқылы түркілік сарынның қалыптасуына не түрткі болғандығын анықтайды.

Психологияда адамның жаны қиналып, санасы ойға толып, қиналған сәтінде немесе туындаған мәселеге жауап іздеуде оның көңіл-күйі толығымен өзгеретіні айтылады. Біреуде ол ашу-кек, біреуде ол ішкі күйзеліске әкелсе, енді біреуде рухты сөзге негізделеді. Бұл психологиялық көріністер адамның ақыл-парасаты, әлеуеті, туа біткен мінез ерекшелігімен сипатталады. М.Жұмабаев поэзиясында түркілік сарын элементтері осындай сипатта көрініс тапқан. Жалпы ақынның өлеңдері психологиялық толғаныстарға толы. Мысалы ол күн дидарлы асыл тегіне сүйеніп, пайғамбар болып келіп, бар әлемге жарық күн сыйламақ ниетін танытады:

Қап-қара түн. Уақыт ауыр өтеді,
Ой артынан ойлар келіп кетеді.
Түн баласы көр көзінен жас төгіп,
Күншығыстан бір пайғамбар күтеді...

Қайғыланба, соқыр сорлы, шекпе зар,
Мен – Күн ұлы, көзімде Күн нұры бар.
Мен келемін, мен келемін, мен келем,
Күннен туған, Гүннен туған пайғамбар.

Күншығыстан таң келеді – мен келем,
Көк күңіренеді: мен де көктей күңіренем.
Жердің жүзін қараңғылық қаптаған,
Жер жүзіне нұр беремін, Күн берем! [79,б.23].

Осы өлеңде ақынның дәстүрлі ислам дініндегі «пайғамбар» ұғымына мүлде басқа қырынан, яғни түркілік таным тұрғысынан келуін байқаймыз. Бұл – жаратылыстағы барлық асыл, қасиетті нәрселер мен құбылыстардың барлығы Күннен жаралған деген көне түркілік мифтік ойлау сарынының Мағжан поэзиясында соншалықты ұтымды, әрі көркем қолданыс тапқанының дәлелі.

Ешкімге ұқсамайтын өршіл поэзиясында лирикалық толғаныстарының өзін ұлт тағдырымен, туған елінің келешегімен байланыстыра жырлаған Мағжан шын мәнінде «түрікшіл» болды. Оның қоғамдық-саяси қызметтегі ұлтшылдық ұстанымдары шығармашылық ғұмырнамасында да айна қатесіз қайталанған. Мызғымас азаматтық позициясынан еш айнымаған Алаш арысы саяси өмірде қол жеткізе алмаған арманын поэзиядан іздеді. Сұлу сөзді шумақтардан елінің бақытын іздей отырып, кей сәттерде шарасыздың күйін кешеді. Ақын поэзиясындағы көне түркілік сарынды талдатуда студенттерге концептуалдық талдау жасатуға болады. Ол үшін студенттерге ақын поэзиясындағы негізгі тірек сөздерді тапқызып, осы тірек сөздердің ассоциативтік өрісін таратуға тапсырма беру қажет. Мәселен, шығарманы талдау үшін студенттерге ақынның «Орал» өлеңі ұсынылады. Өлеңді талдамастан бұрын студенттерге славян тектес теріскейдегі көршілермен арадағы бірнеше ғасырлық алыс-жұлыс пен ақыр соңындағы толықтай бодан болу үрдісінің нәтижесін ерекше психологиялық күй арқылы бергендігі айтылады. Зерттеушілердің осы өлеңге қатысты көзқарастары келтіріледі. Әдебиетші-ғалым Б.Қанарбаеваның осы өлеңге қатысты пікірі баяндалады: «Осы өлеңдегі солтүстікті – түн, шығысты – күн деп образды бейнелеуіне зороастризм ілімі тұғысынан қарағанымыз да жөн. Осы ілім бойынша әлемдегі нәрсенің бәрі бір-біріне қарама-қарсы тұрған екі топқа бөлінеді [80,б. 217]. Яғни, адамның психологиялық қасиеті ретінде қайырымдылық пен зұлымдық, қайғы мен қуаныш, ашу мен ыза талданады.

Ұзын Орал – күн мен түн шекарасы,
Өлім – түн, өмір – гүлді Гун даласы.
Өмір менен өлімнің шекарасын
Ұйықтап озбақ ежелден жер баласы.

Екі дүние: күн мен түн, өмір – өлім,
Бірі – бесік, біреуі – даяр көрің.
Бала болып жата бер бесігінде,
Сар даланың еркесі – қазақ елім

Кесте 2 – Ақын поэзиясындағы тірек сөздерді талдау үлгісі

Ақын поэзиясындағы тірек сөздер	Тірек сөздердің мағынасы	Талдау	Теория элементі	Жазба жұмыс түрі
Күн мен түн	Күн – қуаныш пен үміттің, сәуле мен жарықтың белгісі. Түн	Ақынның аталған тірек	Үзіндіде кездесетін өлең, көркем	Үзіндінің негізінде астарлы ой

	– қайғы мен мұнның, түнек пен тамұқтың белгісі.	сөздерді негіз етіп алудағы идеясы.	қара сөз, ұлттық қа-сиет, мінез, машық ұғымдарына талдау жасау.	арқылы күн мен түнге қатысты өз көзқарасын білдіруі.
Өмір мен өлім	Өлім қара түнек түн секілді, өмір гүлге оранған, сәулемен нұрланған сар даласы секілді.	Ақынның аталған тірек сөздерді негіз етіп алудағы идеясы.	Үзіндіде кездесетін өлең, көркем қара сөз, ұлттық қа-сиет, мінез, машық ұғымдарына талдау жасау.	Үзіндінің негізінде өлім мен өмірдің мәні туралы эссе жазу.

Тақырып бойынша мұндай өзіндік ой қорытындысын жасау, өз пікірімен бөлісу студенттің логикалық ойлау қабілетін дамытады. Бұл туралы да әдіскер-ғалымдар мен психологтардың ойлары әртүрлі.

Ғалымдар білім алушының оқыту мен дамытудың арақатынасы мәселесінің шешімін түрлі жолдар арқылы қарастырады:

- Н.А.Менчинская, Д.И.Богрявленская, Е.А.Кабанова-Миллер білімді, іскерлікті және дағдыны меңгеру тиімділігін ақыл-ой іс-әрекеттерінің тәсілдерін жетілдірудің көмегімен арттыруға болады деп дәлелдеді;

- Б.Г.Ананьев, А.А.Люблинская оқытудың түрлі әдістерінің арту жағдайын зерттеуге мән береді;

- П.Я.Гальперин, Н.Ф.Талызина баланың ой-өрісінің дамуына ақыл-ой әрекеттерінің кезеңді қалыптастырудың әсерін зерттеді;

- Т.В.Кудрявцев, А.М.Матюшкин оқытудың дамытушылық әсері педагогикалық әрекеттер мазмұнында проблемалы оқытудың рөлін арттырғанда ғана артатынын дәлелдейді[81].

Психологиялық және педагогикалық теорияларды қортындылау негізінде, осы ұғымдардың әрқайсысы жөніндегі түсінік нақтылана түсті. Жалпы қолданысқа төмендегі ұғымдар енгізілді:

- даму – бұл организмнің жүйке жүйесінің, психикасының, тұлғаның сандық және сапалық өзгерісінің көрінісі;

- оқыту – қоғамдық-тарихи тәжірибені мақсатты жеткізу, білімді, іскерлікті және дағдыны меңгеруді ұйымдастыру үдерісі.

Сондықтан қазіргі оқыту үдерісі психологиялық тұжырымдамаларға негізделеді.

Шығарманы талдау барысында студент өзін-өзі саналы түрде ізденуге жетелейді. Ішкі танымдық қажеттілік туындайды. Студент талдауға құрылған тапсырмаларды орындау арқылы ойлауға, пайымдай білуге, ой қорытындысын шығаруға төселеді. Психолог-ғалым М.Мұқанов айтқандай, «Ойлау – табиғат пен қоғамдағы объективті күштердің мәнін ашатын психологиялық үдеріс, адамның шығармашылық қабілетінің ең жоғарғы түрі [82,б.32]. Оқытушы әрдайым студенттің ойлау қабілетін дамыту үшін оны өзінің пәніне деген қызығушылығын оятуы қажет. Қызығушылықтың өзі білім алушының

игерілетін тақырып пен пәніне деген психологиялық жай-күйінен, оқытушыға деген эмоционалдық көңіл-күйінен туындайды. Ол студенттің берілген тапсырмаларды орындауынан, тақырыпқа қатысты келелі мәселелерге мән беруінен, өзіндік тұжырым шығаруға белсенділігінен деген байқалады. Дәрісханадағы студенттердің пәнге деген қызығушылығы әр түрлі болуы мүмкін.

Студенттердің пәнге деген қызығушылығы түрлі деңгейде болуы ықтимал. Кейбір білім алушылар тақырыпқа қатысты қарапайым фактілер мен мәліметтерге назар аударса, екіншілері тақырып бойынша толық дәлелденбеген, ізденуді қажет мағлұматтарға көңіл аударуы мүмкін. Осыған орай, қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқытуда студенттердің қызығушылығын арттыру үшін төмендегідей жұмыстарды жасатуға болады:

- студенттердің тақырыпқа қатысты мағлұматын қалыптастыру мақсатында бейнебаяндарды пайдалану;
- жеке психологиялық қабілеттерін дамыту мақсатында логикалық, танымдық тапсырмаларды ұсыну;
- әрдайым білім алуға еңбекқорлығын, белсенділігін, ізденушілігін, т.б. атап өту.

Студент өзіндік ой-пікірі қалыптасқан, бағыт-бағдары айқын жеке тұлға болғандықтан, оның қызығушылығын тудыру оңай шаруа емес. Сондықтан тапсырма бергенде оның деңгейіне сай жұмыстарды орындату қажет. Студентті қызықтыратын мәселе төңірегінде ой қозғап, оны зерттеу жұмыстарына баулыған жөн. Яғни, оқытушы тек нұсқаушы, бағыт-бағдар көрсетуші рөлінде болу керек, ал студент берілген тапсырманы орындаушы, пікір қалыптастырушы ретінде көрінуі қажет.

Студенттің тақырыпқа деген танымдық қызығушылығын дамытып, ойлау қабілетін жетілдіру үшін оқытушы өзінің әр сабағын түрлендіріп өтуге бейімделуі тиіс. Үнемі бір формада, бір қалыпта өтілетін сабақтар кез келген студентті тез жалықтырып жібереді. Сондықтан студенттің пәнге деген қызығушылығын арттыру оқытушыдан үлкен ізденісті, қажырлы еңбекті талап етеді. Студенттің қызығушылығын ояту оның зейінін аударумен тікелей байланысты. Мәселен, білім алушының тақырыпқа деген назарын аудару үшін қазақ поэзиясындағы түркілік сарынды оқытуда оқытушы технологиялық карта формасын қолдануына болады. Педагогикада технологиялық карта білімді қолдану, тақырыпты меңгерту, қызығушылықты ояту үшін қолданылады.

Кесте 3- Тақырып бойынша технологиялық карта үлгісі (А.Әлімовтің үлгісі негізінде)

Технологиялық кезеңдер	Ұстаздың әрекеттері	Студенттің әрекеттері
1	2	3

<p>Индукция – әр студенттің талқыланатын мәселеге деген көзқарасын анықтау</p>	<p>- Берілген үзінділер бойынша қазақ халқының қазіргі бейнесін сипаттаңыз. А) С.Иманасов «Қазақ» өлеңі: Қазақ дейтін халық бар піл еңселі, Кілең батыр шетінен, кілең сері, – Қарсы келіп қалғанда қас жауыңның Қалтырайды карадай тілерсегі. Б)Жанат Әскербекқызы: Көктүркінің ұланы неге болмадым, Берілі туды көтеріп,</p>	<p>Қазіргі қазақ халқының бейнесін сипаттайды. Туындаған ойларын, ассоциацияларын жазады, сұрақтар құрастырады.</p>
--	--	---

3 – кестенің жалғасы

1	2	3
	Бөрідей жауға тиетін	
	Шығыршығы торғай көз сауыт киетін. - Үзінділер бойынша туындаған сұрақтарыңыз, ассоциацияларыңызды, т.б. жазыңыздар.	
Өзін-өзі конструкциялау	-Қазіргі қазақ поэзиясындағы қазақ халқының қазіргі кескін-келбеті жайлы бар білгендеріңізді жазыңыздар.	Студенттер тақырып бойынша алған барлық ақпараттарын, өз білгендерін жазады.
Әлеуметтік конструкция	Жұптық жұмысты ұйымдастырады: -жазғандарыңызбен алмасыңыздар. -қандай нәтиже шыққанына назар аударыңыздар. -өз білетіндеріңізбен жұбыңызбен бөлісеңіздер.	Тапсырманың шарты бойынша жұптасып жұмыс жасайды.
Әлеуметтендіру	-Төрт адамдық топқа бөлініп, алынған нәтижелермен бөлісіңіздер. -Қосымша пікір білдіріңіздер.	Топ құрамында жұмыс істейді. Пікірлерді талдайды.
Жариялау	Топтық жұмыс нәтижелерін жариялауды ұйымдастырады. Қажетті түсініктерді береді.	Топтық жұмыс нәтижелерін жариялайды. Бір-біріне сұрақтар қояды.

Әр тақырыпты өткенде студенттің ойлауына түрткі болатын проблемалық сұрақтарды қою да орынды. Проблемалық сұрақтар білім алушының психологиялық даралық ерекшеліктері таным-түсінігінің деңгейін көрсетеді. Ойлауды талап ететін проблемалық жағдаят студенттің эмоциялық көңіл-күйіне де әсер етеді. Әдіскер-ғалым М.Махмудов атап көрсеткендей, «Әрі таныс, әрі бейтаныс мәселелерді қатар қамтитын проблемалық мәселе оқушы зейінін тез аударумен бірге баланың ынтасын, ерік-жігерін бір бағытқа жұмылдырады. Бұл баланың қиындықты түсініп, одан шығудың жолдарын іздестіруге, табуға итермелейді. Ол тапсырманы өз жолдастарынан бұрын шешуге мүдделі болады [83,б.112]. Дұрыс ұйымдастырылған проблемалық оқу нәтижесінде студенттің талдау, салыстыру, жинақтау, қорыту секілді қабілеттері қалыптасады. Дидактикалық тұрғыда танымдық белсенділік сұрақ, тапсырма, көрнекілік, ой қорытындысын жасату, т.б. арқылы туындайды. Мәселен, қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытуда әр кезеңдегі проблемалық мәселелерді салыстыру арқылы студенттің өзіндік пікірін қалыптастыруға болады. Бұл студенттің пәнге деген қызығушылығын оятумен қатар, өзінің ойын ашық

айтуға төселдіреді және де кез келген проблеманы шешуге бейімделеді. Осындай ықпал етудің негізінде студент білімді даяр үлгілер бойынша қабылдамайды, керісінше өзіндік қорытынды жасауға дағдыланады, дербес танымдық әрекеті қалыптасады, өздігінен жұмыс жүргізуге үйренеді, талдау, салыстыру, жалпылау, нақтылау арқылы тың ақпарат ала алады. Студенттің қабылдау мен зейіні дамиды, шығармашылық ойлау қабілеті шыңдалады.

Педагог зерттеуші З.И.Калмыкованың тұжырымдамасы бойынша, тиімді өнімді және шығармашылықты ойды қалыптастыратын оқыту дамытуы болып есептеледі. Тиімді ойды оқып білім алудың негізі деп қарастыра отырып З.И.Калмыкова тиімді ойлаудың ерекшеліктерінің сырттайғы көрінісі – жаңа білімді өз бетінше игеру және оны іс-әрекетте қолдана білу деп біледі. Мұндай ойдың негізгі көрсеткіштері:

- ойдың жеке даралығы, әдеттегіден тыс жауапты таба білуі;
- ассоциациялық байланыстардың пайда болуының жылдамдығы және дамуы;
- мәселенің ұғымдылығы, оның әдеттегіден тыс шешімі;
- ойдың жүйріктігі – кейбір талаптарға сәйкес уақыт бірлігінде пайда болатын ассоциациялық идеялардың саны [84,б.43].

Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытудың психологиялық негіздерін анықтауда психолог-ғалымдардың ақыл-ой дамуы туралы көзқарастары мен пікірлері басшылыққа алынды. Ақыл-ой дамуының кезеңдік теориясын басшылыққа ала отырып, жаңа әрі тиімді оқыту жүйесін жасаудың нәтижесін сипаттауда студент бойында қалыптастырылған дағдылар мен жағымды әсерлерден анық байқауға болатындығы анықталды. Жоғары мектепте студенттерге пән бойынша дайын фактілер мен ақпараттарды жаттанды түрде оқытып, қажетті іскерлік-дағдыларды үстірт қалыптастырумен шектелмей, сол білімді студенттердің өз беттерімен саналы түрде игеруіне жол көрсетіп, шығармашылықпен ізденуіне бағыт берудің маңызы зор. Ол Қазақстанның болашағы, жастардың бойында белсенді өмірлік позицияларды қалыптастырады, өз ісіне, алға қойған мақсат-міндетіне деген биік жауапкершілікті, білімге деген сапалы көрсеткішті қалыптастырудың жолдарын айқындап, саралап береді. Бұл пәннің әлеуметтік дамудағы рөлін, студенттің жан-жақты дамыған жеке тұлға етіп қалыптастырудағы орнын белгілей отырып, оқытудың негізгі міндеттері мен басты бағыттары, оларды жүзеге асыру тенденциялары ғылыми тұрғыда нақтылай түсуді қажет етеді. Сол себепті тәуелсіз еліміздің білім беру жүйесі білім алушыларды оқыту мен тәрбиелеуде халықтық педагогикаға қарай бағытталуда және де ата-бабаларымыз қалдырған ұлттық құндылықтар мен әдеби-мәдени мұраларды қадірлеуге негізделуде.

Жоғары мектепте қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі жаңа технологиялар мен парадигмаларды талдау арқылы оқытылады. Студент – өзіндік даралық қабілеті қалыптасқан, жеке пікір білдіруші ақыл-ой иесі. Ол – дамудың жоғарғы сатысына көтерілген дербес субъект. Сондықтан оның жеке психологиялық

ерекшеліктері міндетті түрде ескерілуі тиіс. Әлеуеті жоғары, ой-өрісі кең, танымдық қабілеттері жете дамыған студент тақырыпты тез игере алады.

Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқытудың психологиялық негіздерін зерделеуде, ондағы психологиялық қасиеттердің әлеуметтік қоғамды сипаттаудағы іс-әрекеттерін былайша топтастыруға болады:

-біріншіден, қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын элементтері адамзаттық рухани құндылықтарға негізделеді, адам бойындағы жақсы/жаман қасиеттерін бейнелеу арқылы дұрыс тәрбиелеуге бағыттау;

-екіншіден, тәлім-тәрбиені дұрыс, жүйелі қалыптастыра отырып, ата-бабаларымыз аңсаған әділетті, тәуелсіз ел болуға үндеу;

-үшіншіден, қазақ елінің болашағы жастардың бойында адамгершілік, имандылық қасиеттердің қалыптасуы;

- төртіншіден, рухани құндылықтарға негізделген «Мәңгілік ел» тұжырымдамасының жүзеге асуы.

Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқытуда рухани құндылықтардың жүзеге асуы барынша кемеңгер ой мен парасаттылыққа құрылған. Олардың мән-маңызын ашып, зерттеп-зерделеу арқылы халқымыздың терең психологиялық таным-түсінігінен хабар аламыз.

2.3 Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытудың педагогикалық-дидактикалық негіздері

Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінің қалыптасу және даму тарихын анықтау мәселесі педагогика ғылымының маңызды бір міндеті болып есептеледі.

«Әдебиет әдістемесі, - дейді көрнекті әдіскер-ғалым, педагогика ғылымдарының докторы, профессор А.Көшімбаев, - педагогикалық ғылымдардың саласына жататын ғылыми пән. Мұның қамтитын объектісі, қарастыратын мәселелері мектепте әдебиетті оқыту сабақтары кезінде мұғалім мен оқушылардың өзара қарым-қатынасы болып табылады, ол педагогика ғылымының, оның теориясының жалпы қағида, ережелеріне сүйенеді. Бірақ әдебиет әдістемесі педагогика сияқты мектеп, оқу-тәрбие мәселелерін тұтас алып қарастырмай, тек көркем әдебиетті оқып-үйрену негізінде оқушыларға берілетін білім мен тәрбие мәселелерін өз шеңберінде ғана алып баяндайды» [85,б. 5]. Мұнда ғалым әдебиет әдістемесі ғылымның жалпы педагогика ғылымымен өзара байланысты болатынын айтып отыр. Әдістеменің қолданбалы ғылым екендігін және ол жалпы дидактиканы негізге ала отырып, сан алуан дәрежеде түрлене алатынын көрнекті педагог Ж.Аймауытұлы да айтып кеткен. Ол жалпы дидактика – барлық пәндерге тиісті оқытудың жалпы заңдары, жолдары, оқыту жайындағы мәселелер жөнінде, ал жеке әдістеме дидактиканың жалпы ережелерін тек пәндерді оқытқанда қалай орайластыру, қалай пайдалану, қандай әдіс қолдану керектігі туралы баяндайтынын ескертеді [86].

Ана тілі мен әдебиетімізді оқытудың әдістемесі жөніндегі ғылым тарихында Ахмет Байтұрсынұлының көшбасы болғаны баршаға аян.

А.Байтұрсынұлының оқудың негізі білімді өз бетінше меңгеру екенін айтқан құнды пікірлері әлі күнге дейін педагогиканың өзекті мәселесі болып отыр. Бұл оқушының оқу әрекетіндегі субъектілік қызметін арттыру міндетімен үйлесімде болатынын көрсетеді. Оның «Тіл жұмсар» атты әдістемелік еңбегіндегі тұжырымды ойлары бүгінгі қазақ әдебиеті әдістемесінің де негізгі аяқ тірер бағалы пікірлеріне жатады. Өйткені, баланың білімді өздігінен алу жолдарын анықтау – әдістеме ғылымының басты қызметі мен міндеті. Бұл мәселелер А.Байтұрсынұлының «Баяншы», «Әлифба астары» сияқты әдістемелік еңбектерінде де молынан айтылған. А.Байтұрсынұлының әдіскерлік пікірлері Мағжан Жұмабаев еңбектерінде жалғасын тапты. Ол баланы көркем әдебиетпен таныстыруға ерекше назар аударды. Ұлы ақын әрі ағартушы әдеби шығармамен жүргізілетін жұмыстардың жүзеге асырылуын мектептен бастап мұқият дайындау керектігін айтып, өзінің «Бастауыш мектептегі ана тілі» атты әдістемелік еңбегін жазды. Онда ол төрт жылдық бастауыш мектептің әр жылына сәйкес ана тілі бойынша бала тілін дамыту үшін жаттығулар жүйесін ұсынды. М.Жұмабаев сол кездегі жасаған жүйесі қазіргі әдебиеттік оқу курсына да негіз бола алатынын анық байқауға болады.

Әдіскер-ғалым Б.Сманов өз зерттеуінде қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі ғылымының іргетасын қалап, негізін салуда өзіндік ой-пікір, ғылыми тұжырымдарымен әдістеме тарихынан орын алған А.Байтұрсынұлы, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытұлы, Б.Майлин, Т.Шонанов, М.Әуезов, С.Мұқанов, І.Жансүгіров, Ғ.Мүсірепов, С.Сейфуллин, С.Сейітов, т.б. және 1940-2010 жылдар аралығындағы әдебиетті оқыту әдістемесінің кемелденген шағында оқулықтар мен бағдарламалар жасауда А.Көшімбаев, Ә.Қоңыратбаев, Ш.Кәрібаев, Қ.Жұмалиев, М.Қаратаев, Ш.Аманов, Т.Әбдірахманов, Е.Ысмайылов, М.Базарбаев, С.Қирабаев, З.Қабдолов, Х.Әдібаев, Н.Ғабдуллин, Т.Ақшолақов, М.Мырзахметов, Ә.Дайырова, Р.Нұрғалиева, А.Қыраубаева, К.Назарғалиева, А.Нұрқатов, Б.Сахариев, Ә.Шәріпов, Қ.Тасболатов, С.Қалиев, Ә.Дербісалин, М.Қараев, Т.Жұмажанова, С.Мақпырұлы, Қ.Мырзағалиев, Е.Жұматаева, Г.Құрманбаева, Б.Әрінова, Қ.Жаманбаева, А.Тамаев, Б.Жұмақаева, Д.Ансабаев, Н.Дөкенова сынды т.б. ғалымдардың еңбектері қазақ әдебиетін оқытудың пән ретінде зерттелу тарихында өз орындарын алғандығын атап көрсетеді. Олар ұстанған әдістемелік ой-пікірлердің әдебиетті оқыту әдістемесіндегі маңызы мен мәнділігін ғылыми тұрғыда дәйектеу, зерттеу олардың жұмысының өзектілігін танытты. Қазақ әдебиеті пәнінің орта мектепте оқытылу тарихын зерттеу оның әр түрлі кезеңдер арасындағы заңды байланыстарын ашып, әдістемелік ойдың бірте-бірте кемелдене түскенін байқатады.

Қазіргі кезде республикамыздың егемендігі мен бейбітшілігін сақтауда жеке тұлғаның бойында ұлттық құндылықтар мен қасиеттерді дамыту арқылы Қазақстандық отансүйгіштік сезімді қалыптастыруға үлкен мән беріліп отырғандығы Қазақстан Республикасы Конституциясында, Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңында, Қазақстан Республикасында білім беру ісін дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік «Білім»

бағдарламасында, Қазақстан Республикасы Президентінің жыл сайынғы халыққа жолдауларында, білім стандарттары мен тұжырымдамаларында т.б. нормативтік құжаттардан айқын аңғарылады. Қазақ халқының әдеби-рухани тәрбиесінің тамыры тереңде жатыр. Халқымыздың тарихында дәстүр жалғастығы арқылы қалыптасқан отансүйгіштік пен патриотизмнің үлгілері мол. Ол қазақ поэзиясындағы түркілік сарын элементтері арқылы да көрініс тапқан. Президентіміз Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан–2050» Стратегиялық даму бағдарламасында: «Біз Қазақстанның барлық азаматтарының отаншылдық сезімі мен өз еліне деген сүйіспеншілігін дамытуға тиіспіз» – деп көрсетті [87]. Яғни, қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінің алдында тұрған басты міндет – білім алушылардың бойында ғасырлар бойы қалыптасқан рухани дүниені, әдеби мұраны сіңіру. Отанына, жеріне, қазақ еліне, халқымыздың дүниетанымына, өзіндік ой-пікірлеріне деген патриоттық көзқарасты қалыптастыру, білімді де білікті маман даярлау. Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев айтқандай, «Қазақстанның отаншылдық сезімін тәрбиелеу білім берудің мектепке дейінгі жүйесінен жоғарғы оқу орындарына дейінгі орталықтарда барлық ұйымдарда көкейкесті болып табылады. Балаларды Отанды, туған жерді, өзінің халқын сүйуге тәрбиелеу – мұғалімнің аса маңызды, аса жауапты да қадірменді парызы» – деген еді [88,б. 4]. Сол себепті жоғары мектепте қазақ поэзиясындағы тәуелсіздік рухын оятатын түркілік сарынды оқытудың мәні ерекше. Себебі, «Әдебиеттегі шығармалар ойды да, сезімді де тәрбиелейді, мінез–құлықты қалыптастырады. Оқырман жағымды кейіпкерлерге еліктейді, одан үлгі алады. [89,б.6].

Тәуелсіз еліміздің ғылыми-әдеби, рухани-мәдени дамуының негізгі қозғаушы күші – болашақ тіл мен әдебиеттің кәсіби мамандары. Қазіргі білім алушылар, ертеңгі кәсіби мамандардың мемлекет білімі мен ғылымының дамуына белсенді араласуы олардың сапалы да нәтижелі білім алуына тікелей байланысты. Сапалы және нәтижелі, әлеуметтік қоғам сұранысына сай жоғары білім беру белгілі бір қалыптасқан жүйе, заңдылықтар және ұстанымдардың көмегі арқылы жүзеге асады.

Қазақстан Республикасы бірыңғай еуропалық білім кеңістігіне ену мақсатында Болон Декларациясына қосылғалы бері мемлекетіміздің жоғары білім беру жүйесін сол үдеріске қатысушы елдердің білім беру жүйесіне сәйкестендіру бағытында іс-шаралар атқарылып жатыр.

Жоғары білімді жетілдіру әрбір жеке тұлғаның сапалы білім алуына алғышарттар жасауға негізделеді. Яғни, білім алушының жеке даралық қасиеттері мен құндылықтарын ескере отырып, жалпыадамзаттық құндылықтар мен заңдылықтарды игеруге бағытталған мазмұндағы білім беруге әкеледі.

Жоғары кәсіби білімді жаңа технологиялар арқылы меңгерту студент игерген, қалыптастырған білік-дағдыларын адамзат игілігіне қолдану үшін сол ақпаратқа қол жеткізуге кең мүмкіншіліктер ашуды мақсат етеді. Білім беруді жаңа технологияларға негіздеп жүргізу дегеніміз – жеке тұлғаның танымдық және шығармашылық қабілеті мен мүмкіншіліктерін дамытуға бағытталған оқыту жүйелерін жасау. Ондай білім беру жүйелері психо-педагогикалық және

дидактикалық тұрғыдан терең талданып, тексерілген жаңа технологиялар жүйесімен оқыту арқылы іске асады. Жаңа заман талаптары мен қажеттіліктеріне, әлеуметтік қоғам сұранысына сай, дидактикалық ұстанымдарға негізделген оқыту жүйесінің жасалуы білім алушының алған білімін тиімді пайдалануда, сол секілді әдебиет сабағын оқып-үйренуде өзіндік бағыт-бағдар беріп, қалыптастырған білім, білік, дағдыларын тиімді пайдалануда маңызды рөл атқарады.

Қазіргі таңда әлеуметтік қоғамда болып жатқан жаңа технологиялар мен түрлі технократиялық құбылыстар жеке тұлғаның дамып, қалыптасуына тікелей әсер етуде. Әлемдік халықаралық үдерістермен қатар жаңа ақпараттық іс-әрекеттерге негізделген білім мен ғылым жүйесі де барлық салаларды жаңаша ұйымдастыруға, оны басқа қырынан танып-білуге, зерттеп-зерделеуге бағытталған. Сол себепті тұлға әрекетінің маңызды бөлігі болып табылатын білім жүйесі де заман талабына қарай өзгерістерге ұшырауда.

Қазіргі ақпараттандыру қоғамына сай әлеуеті жоғары, мәдени-рухани, әлеуметтік және ғылыми-техникалық негізі қалыптасқан жеке тұлғаны тәрбиелеу, оны оқытуда жоғары білім сапасына қол жеткізу – жоғары мектептің басты мүддесі. Себебі, жоғары білім – әлемдік білім кеңістігіне толығымен кіруді қамтамасыз ете отырып, еліміздің экономикалық, әлеуметтік жағынан дамуының шешуші факторы болып саналады. Сондықтан білім беру жүйесіндегі оқыту ұстанымдары білім алушының рухани-танымдық қажеттілігін өтей отырып, оның шығармашылық қабілетін дамытады, белгілі бір салада кәсіби әрекет етуге дайындайды, жеке тұлға ретінде қалыптасуына көмектеседі.

Негізінен оқыту ұстанымдары – оқытушы мен білім алушының сабақ үдерісіндегі бүкіл іс-әрекетін реттеп, оны дұрыс жолға бағыттайтын, сабақтың сапалылығына кепіл болатын ережелер мен заңдылықтардың жиынтығы. Оқыту ұстанымдарына сәйкес оқыту мен тәрбиелеуге қатысты қойылатын басты талаптар тұжырымдалады. Оларды сапалы орындаған, тиімді жүзеге асырған кез келген оқытушы жемісті табыстарға қол жеткізеді.

Дидактикада оқыту ұстанымдарын алғаш ұсынған, ғылыми негіздеген және бір жүйеге түсірген атақты педагог – Ян Амос Каменский. Ол адамзат баласы табиғаттың бір бөлшегі болғандықтан, оқыту да табиғат пен адам тәуелді болатын заңдарға байланысты екенін дәлелдеп берген. Сол себепті ол оқытудың ең басты ұстанымы бұл – табиғатқа сай болу принципі деп көрсеткен. Ал И.Г.Песталоцци оқытудың ұстанымдарының ішінде көрнекілік принципін ерекше бағалап, оны логикалық ойлауды дамытатын маңызды құрал деп санаған. К.Д.Ушинский оқытудың халықтық сипатына баса назар аударып, оған психологиялық тұрғыдан қараған. Оқыту ұстанымдары туралы М.А.Данилов, М.Н.Скаткин, А.П.Пинкевич, И.П.Подласый, Н.Медынский, Т.Сабыров, т.б. секілді педагог-ғалымдар өз еңбектері мен ғылыми зерттеулерінде негізгі көзқарастарды қалыптастырып, пікірлерін білдірген.

Қазіргі кезде оқыту үдерісінде *саналылық, белсенділік, көрнекілік, жүйелілік, бірізділік, беріктік, түсініктілік, ғылымилық, теория мен тәжірибе*

бірлігі секілді бұрыннан қалыптасқан ұстанымдар кеңінен қолданылады. Бұл ұстанымдардың талаптары оқытушылардың түрлі ережелерді қолдануы арқылы жүзеге асады. Себебі, оқыту ұстанымдары – педагогикалық үдерісті тікелей реттеп отыратын құбылыс.

Ұстанымдарды тиімді қолдану оқыту үдерісін дұрыс ұйымдастыруға, оның мақсат-міндетін айқындауға, оқытудың тиімді әдіс-тәсілдері мен амалдарын дұрыс қолдануға әкеледі. Профессор Т.Сабыров өз еңбегінде: «Оқыту принциптері оқу процесінің барлық бөліктеріне (мазмұны, оқыту әдістері мен ұйымдастыру формаларына, т.б.) қатысы бар, солардың бәріне жалпы бағыт-бағдар белгілейтін негізгі талаптар екенін білу керек... Оқытудың кең түрде қолданатын негізгі принциптері мыналар: *оқытудың ғылымилығы, жүйелілігі мен бірізділігі, оқытудағы оқушылардың саналылығы мен белсенділігі, оқытудағы көрнекілік, білімнің берік болу принциптері*. Бұлардан басқа мына жаңа принциптерді қосқан жөн деп ойлаймыз: *мотивация принципі, проблемалық принцип, интеграциялау принципі*. Осы принциптерді ұсыну қазіргі қоғамда болып жатқан әлеуметтік, рухани өзгерістерге сондай-ақ халыққа білім беру саласы мен мектепті оқу-тәрбие жұмыстарындағы қайта құру процестеріне байланысты» [90,б. 23] – дейді. Ғалым соңғы жылдары әдіскерлер қазақ әдебиетін оқытуда мынадай жалпы ұстанымдарды басшылыққа алатындығын атап көрсетеді: *«ғылымилық ұстаным; жүйелілік және жоспарлылық ұстанымы; оқушылардың саналылық пен белсенділік ұстанымы; қолжетімділік ұстаным; пәнаралық байланысы ұстанымы; көрнекілік ұстанымы; инновациялық ұстанымы; оқытудың тәрбиелік ұстанымы*. Бұл жалпыдидактикалық ұстанымдар – тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиетін мектепте, жоғары оқу орындарында, т.б. оқу орындарында оқыту үдерісінің басты қағидалары ретінде танылады» [91,б. 9]. Біз өз зерттеуімізде қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқытуда мынадай негізгі ұстанымдарды басшылыққа алдық: *теорияны практикамен байланыстыру ұстанымы; студенттердің жеке қабілеттерін ескеру ұстанымы; ғылымилық ұстанымы; көрнекілік ұстанымы; жүйелілік және бірізділік ұстанымы; саналылық пен белсенділік ұстанымы; ақпараттық ұстаным*. Бұл дидактикалық ұстанымдарды таңдап алуға зерттеу нысанының өзіндік ерекшеліктері әсер етті.

Оқытушы сабақ барысында үнемі теория мен практиканы байланыстырып отыруы қажет. Себебі, *теорияны практикамен байланыстыру ұстанымы* классикалық философияның өмір, тәжірибе таным көзімен үйлестіруіне негізделген. Жалпы теорияны практикамен ұштастыру студенттерге дұрыс бағыт-бағдар береді, оларды белсенді іс-әрекетке әзірлейді. Ол арқылы жеке тұлға қалыптасады. Оқытудың өмірмен, теорияның тәжірибемен байланысының жақсы болуы білім мазмұнына, оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыруға әсер етеді. Әр тақырыпқа студенттің назарын аударту оларға берілетін білімді саналы игеруіне көмектесумен қатар, танымдық қабілеттерін де дамытады. Ол үшін студенттерге өздік жұмысы ретінде мынадай тапсырмалар беруге болады: қазақ поэзиясындағы әр кезеңдегі көне түркілік

сарынды сипаттайтын элементтерге қатысты диаграмма құрастырыңыз, болмаса салыстырмалы кесте дайындаңыз. Мұндай тапсырмалар студенттердің алған теориялық білімдерін іс жүзінде ұштастыруға көмегін тигізеді. Яғни, студенттердің тың ақпараттармен жұмыс жасай білу қабілеті артады, кез келген қажетті ақпаратты талдай алады, өзіндік көзқарасы қалыптасады. Себебі, әдебиетті жете түсінудің негізі білім алушының көркем шығарманың эстетикалық әсерін сезіне білуінде. Яғни, Қ.Мырзағалиевтің еңбегінде сипатталғандай, «мұғалімнің оқыту тәжірибесіндегі ой жібере оқу, эвристикалық әңгіме жүргізу, зерттеу және репродуктивті әдістер мен оның әртүрлі амалдарын қолданудың бәрі де көркем шығарманы, әдеби-теориялық ұғымдарды жете меңгертуді көздейді» [92,б.4].

Көркем шығарманы талдау барысында студенттер тек оның мазмұнымен ғана танысып қоймайды, сонымен бірге теориялық алған білімін тәжірибе жүзінде талдай алады. Ол туралы жыраулар поэзиясының табиғатын талдап, зерттеген әдіскер-ғалым Б.Д.Жұмақаева былай дейді: «Жоғары оқу орындарында да, мектепте де әдебиеттен көркем шығарманы талдау – аса маңызды процесс болып саналады. Көркем шығарманың көркем әлемін тану оны оқудан басталады. Көркем дүниенің көркем бейнесін көзбен көріп, ой түйсігінен өткізу, адам миының терең «айнасында» оның бейнесін жасау маңызды процесс екендігінде дау жоқ» [93,б. 3]. Сол себепті студенттер көркем шығарманы тек оқып қана қоймай, сонымен бірге алған теориялық білімдері мен біліктерін практикада жетілдіріп, көркем шығарманы жан- жақты талдай білуі қажет. Мұндай талдаулар барысында сабақта салыстырмалы кестелерді пайдалану өте тиімді.

Кесте 4- Салыстырмалы кесте үлгісі

Ә.Тәжібаев (60-80 жылдар)	Темірхан Медетбек (Тәуелсіздік кезең поэзиясы)
Құл Қожахмет, өлерінді біле көргіл, Ақыреттің әрекетін қыла көргіл...	Ұлдарымыз Алшаң-алшаң жүретін, Балпаң-балпаң басатын Ханшалардың шымылдығын, Найзасының ұшымен ашатын...

Оқытудың ғылымилық ұстанымы бойынша қазақ поэзиясындағы әр кезеңдегі көне түркілік сарынды сипаттауда негізгі теориялық мәселелер мен ұғымдар негізге алынуы тиіс. Яғни, студенттерге тақырып мазмұны бойынша берілетін нақты білім әдебиеттегі өзекті мәселелерге, ғылыми ақпараттарға байланысты оқытылуы қажет. Тек белгілі ғылыми ұстанымдарға сүйенген ұстаз болашақ маманның білімі мен білігін жетілдіріп, теориялық білімін қалыптастыра алады. Мәселен, қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын туралы алғаш мағлұмат берілгенде, оның дамуы мен қалыптасуы жайлы, қазіргі қазақ поэзиясындағы толғау, мінажат жанрлары туралы толық ақпарат беру керек. Студенттерге қазақ әдебиетіндегі көне түркілік сарынның ақын

жыраулар поэзиясынан бастау алатындығын, кейін бұл әдеби үрдістің дәстүр жалғастығы XIX ғасырдағы жазба әдебиетте көрініс тапқандығын, XX ғасырдағы жаңа сипаттағы қазақ поэзиясында бейнеленгендігі жайлы толық ақпарат беруі қажет. Сол кезде ғана студенттің білімі тек тақырып деңгейінде қалып қоймайды. Яғни, аталған тақырып бойынша студенттерге терең мағлұмат беру арқылы олардың пәнге деген қызығушылығын арттырады. Осы ретте оқытудың ғылыми ұстанымының маңызы өте зор. Сонымен қатар ғылыми ұстаным негізінде тақырыпты меңгертуде пәнаралық байланыстарды да қолдану жөн. Әр кезеңдегі дәстүр жалғастығын сипаттау барысында тарихи оқиғалардан мысал келтіріп, студенттерді қызықтыра білу керек, пәнаралық байланыс ретінде «Қазақстан тарихынан» алған білімдерін негізге алу ұтымды болар еді.

Оқытудың жүйелілік және бірізділік ұстанымының басты ережесі: студенттің білімі берік болу үшін оның санасында қоршаған дүние жақсы бейнеленуі қажет. Ол үшін ғылыми білімдер жүйелі, бірізді және студенттердің танымдық мүмкіндіктеріне қарай беріледі. Мұнда түрлі жаттығулар мен тапсырмалар, ақыл-ой өрісін дамыту үшін логикалық жұмыстар жүргізіледі. Сол секілді тақырыпты меңгертуде түрлі сызбалар қолданып, оқу материалдарын бөліктерге бөліп, оларды рет-ретімен түсіндіру қажет. Мәселен, ежелгі және қазіргі поэзиядағы мадақ жанрының ерекшелігін сипаттауда «Пирамида құру» тәсілін қолдануға болады. Бұл тәсіл «жеке-жұп-топ-аудитория» жүйесі бойынша жүзеге асады.

1. Студенттерге аталған кезең бойынша мәтін беріледі. Мәтінмен танысып болғаннан кейін, өзіндік пікір қалыптастырады.

2. Студенттер жұпқа бірігіп, өздерінің ойларын, түсініктерін айтады.

3. Студенттер төрт адамдық шағын топқа бірігеді, туындаған мәселелерді талқылайды.

4. Соңында студенттер бүкіл аудитория болып, ортақ шешімдерді келтіреді, ең ұтымдыларын тақтаға, өздік дәптерлеріне жазады.

Саналылық пен белсенділік ұстанымы студенттерге қазіргі поэзиядағы көне түркілік сарынға қатысты мағлұмат беру барысында олардың аталған тақырыпты саналы түсінуіне әсер етеді. Аталған тақырыпты студенттер жаттанды ойлау түрінде емес, саналы түрде, яғни өзіндік тұжырымдар мен пайымдаулар арқылы меңгеруі қажет. Демек, пән оқытушысы да берілген материалдарды дәл, анық түсіндіріп, студенттерге өздерінің ой қорытындылауына, тақырыпты өз бетімен меңгеруіне жағдай жасауы керек. Себебі, өз бетімен меңгерілген білім санаға жақсы сіңеді. Мәселен, ХҮ-ХҮІІІ ғасырлардағы ақын жыраулар поэзиясындағы толғау жанрының қазіргі поэзиядағы көрінісін өткенде, әртүрлі дереккөздерден ақпарат алу арқылы мынадай кестені пайдалануға болады. Ол үшін студент аталған тақырып бойынша қандай жауап беретіндігін, ақпаратты қайдан алатынын, қандай дереккөздерге сілтеме жасайтынын, қай әдебиетшілерден сұхбат алуға болатындығын, кімнен сауалнама алатындығын анықтайды, кейін соған сай кестені толтырады.

Кесте 5 - Тың ақпарат алу кестесінің үлгісі

Сұрақтар	Оқулықтар мен ғылыми әдебиеттер	Ғаламтор	Сұхбат	Сауалнама
Толғаудың ішкі шарты қандай болу керек?	А.Байтұрсынов : «Толғау жалпы сырлы болу керек. Ақын толғауы да өз көңілінің күйін айтады...».	«Поэтика kz»сайтына н ақпарат алу.	Ғалым фольклортанушы С.Сәкеннен сұхбат алу.	Топ студенттеріне н сауалнама алу.

Көрнекілік ұстанымы – оқу үдерісінде ертеден қолданылып келе жатқан негізгі ұстанымдардың бірі. Оның негізіне мынадай ғылыми заңдылық жатады: сезім мүшелері сыртқы тітіркендіргіштерді түрліше қабылдайды. Ең сезімталы – көру мүшелері. Олар арқылы миға енетін қажетті ақпараттар адамның есінде жақсы сақталады. Сондықтан кейбір заттарды есте сақтау, оны жадыда қорыту көрнекіліксіз мүмкін емес. Өйткені, көрнекілік – оқыту және ақыл-ойды дамытудың басты құралы. Көрнекіліктер тақырып жайлы нақты, анық және дұрыс мағлұмат алуға, терең түсінік қалыптастыруға көмектеседі. «Жүз рет естігеннен бір рет көрген артық» немесе «Көз айнасынан өткен көңіл айнасында бекиді», – деген қазақтың халық даналықтары осыны білдіреді. Қазіргі кезде оқытушы түрлі ақпараттық технологияларды тиімді қолдануына болады. Көрнекілікті қолдану арқылы оқытушы студенттің пәнге деген қызығушылығын арттырады. В.Ф.Шаталовтың тірек сигналдары секілді көрнекілік түрі ретінде технологиялық картаны да пайдалануға болады.

Сабақ барысында кейбір көрнекілік түрлерін студенттердің өзіне де жасатуға болады. Мәселен, көркем мәтінді талдау бойынша мынадай кесте үлгісін ұсынуға болады.

Кесте 6 - Көркем мәтінді жүйелі талдауға арналған кесте үлгісі

Ақын Серік Ақсұңқарұлы	Мәтінді оқу	Талдау	Теория элементі	Жазба жұмыс түрі
1	2	3	4	5

Төбемнен жауһар жауып тұр Елу бес ел асырып өмір мені, Көрпеге отырғызды төріндегі. Аспанда – Көк Тәңірі, Жерде – Халық, Көзіме басқа түк те көрінбеді.	Ақынның берілген үзіндідегі суреттеу, бейнелеу тәсілін түсініп оқу, сипаттама беру.	Ақынның «Төбемнен жауһар жауып тұр» атты жыр кітабының мифопоэти -калық өрісі Аспан	Үзіндіде кездесетін құбылту мен айшықтау түрлеріне талдау жасау.	Үзіндінің негізінде қазіргі Аспан кеңістігі мен жерде тіршілік еткен халық арасындағы байланысты сипаттайтын
--	---	--	--	---

6 – кестенің жалғасы

1	2	3	4	5
Бұлдырап артта қалып бұлаң жас та, Айықпай тұрып алды тұман – баста. Аспанда – Көк Тәңірі, Жерде – Халық, Дүниеден түк сезбедім - бұдан басқа,		кеңістігі мен жерде тіршілік еткен халықты бейнелеуде гі даралық тәсілдерін табу.		шағын эссе жазу.

Студенттердің жеке қабілеттерін ескеру ұстанымы – сабақ үдерісіндегі ең маңызды ұстанымдардың бірі. Себебі, әр студенттің ойлау қабілеті, ақыл-ой мүмкіндігі бірдей емес. Сондықтан білікті ұстаз ретінде әр оқытушы әрдайым сабағында студенттерінің жеке қабілеттерін үнемі ескеріп отыруы қажет. Көрнекті әдіскер-ғалым Т.Ақшолақов айтқандай, «Оқыту – екі жақты процесс. Оның бір басқышында мұғалім, екінші жақ басқышында оқушы тұрады» [94,б. 25]. Сондықтан оқытушының білімі мен білігі, сол білімді түсіндірудегі шеберлігі, әдіс ұтымдылығы, әр студентінің қабілеті мен дарынын шыңдауы оны түпкілікті нәтижеге әкеледі. Студент жеке тілдік тұлға ретінде өзіндік пікірі, көзқарасы қалыптасқан. Сондықтан оқытушы оның ақыл-ой қабілетін одан әрі қалай дамытып, дүниетанымын тереңдетуге бағытталған тапсырмаларды жиі беруі қажет. Ол үшін интербелсенді әдістерді қолдану өте тиімді. Мәселен, «Ойлан. Жұптас. Пікірлес», «Болжау», т.б. секілді жаңа стратегияларды қолдану сабақтың сапасын арттырады.

Негізінен оқыту ұстанымдарын жүйелі, кешенді түрде қолдану өте пайдалы. Себебі, барлық ұстанымдардың талаптары бір мезетте орындалады және де бәрі бір-бірімен тығыз байланысты. Бұл ұстанымдар сабақ үдерісін оңтайлы ұйымдастыруға бағыт-бағдар береді және де оқытуда жақсы нәтижелерге қол жеткізу жолдарын көрсетеді.

ЗҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ КӨНЕ ТҮРКІЛІК САРЫНДАРДЫ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖҮЙЕСІ

3.1 Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытудың білім мазмұны

Жоғарыда келтірілген тұжырымдардан жоғары мектептегі қазақ әдебиеті пәні – жеке тұлғаның үйлесімді дамуына қажетті білім, білік, дағдыларды қалыптастыратын рухани адамгершіліктің пәні деген қорытынды жасауға болады. Пәнге байланысты мақсат-міндеттер оған арналған тұжырымдамада, оқу бағдарламаларында, оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдарда айқындалған. Оны оқыту жолдарын пәндік әдістеме жан-жақты қарастырады.

Бүгінгі таңда егемен еліміздің оқу-тәрбие ісіне, жалпы білім беру саласының жұмысына байланысты ресми құжаттарында (Білім туралы заң, Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы, пәнге қатысты әртүрлі нормативтік құжаттар, оқу жоспарлары мен пәндік оқу бағдарламалары т.б.) білім жүйесін жетілдірудің сан салалы жолдары көрсетіліп жүр. Бұл, әсіресе жоғары мектепте пәнді сапалы жүргізуде жүргізіліп жатқан іс-шараларда ерекше ескеріліп, алда тұрған айқын міндеттер белгіленіп келеді.

Студенттерге сапалы білім, саналы тәрбие беруде осы құжаттардың атқаратын маңызы зор. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында білім беру жүйесі ретінде өзара бірлесе іс-әрекет ететін мынандай бөліктерді атап көрсетеді:

1. Білім берудің деңгейлерінің сабақтастығын қамтамасыз ететін мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттар мен оқу бағдарламаларының жиынтығы;
2. Білім беру бағдарламаларын типтеріне, түрлеріне, меншіктік формаларына қарамастан іске асыратын білім беру ұйымдарының жиынтығы;
3. Білім беру сапасының мониторингін жүргізетін ғылыми ұйымдар мен оқу-әдістемелік қамтамасыздандыратын білім беруді басқару органдарының және оған сәйкес инфрақұрылымының жиынтығы.

Білім беру бағдарламаларының жетілдірілуі өткен ғасырдың 80-жылдарында мықтап қолға алынды. 1981-1985 жылдары «Қазақ әдебиеті методикасының мәселелері» (1983), «Қазақ әдебиетін оқытудың методикалық мәселелері» (1985), «Қазақ әдебиетінен білім мазмұны мен әдістерін жетілдіру мәселелері» (1985), «М.Әуезовтің педагогикалық, психологиялық көзқарасы және оның творчествосын орта мектепте оқытудың методикасы» (1987) атты т.б. ғылыми еңбектерде қазақ әдебиетін оқытудың ғылыми негіздері, теориялық әрі практикалық мәселелері тұтас жүйеде жинақталды. Бұл жылдарда әдеби білімнің негізгі және тереңдетілген деңгейлері нақтыланып, «Қазақ әдебиетінің V-XII кластарда қазақ әдебиетін теориялық, әрі практикалық тереңдетіп оқу бағдарламалары» (1989, Ә.Дайырова, С.Тілешева, Р.Құтхожина, Т.Ақшолақов), «V-XII кластарда қазақ әдебиетін теориялық, әрі практикалық тереңдетіп оқу бағдарламалары» (1989, С.Тілешева, Р.Құтхожина, Қ.Жаманбаева, Ә. Қанафин), «Қазақ әдебиетінің факультативтік курстары бағдарламалары» (1989,

Ә.Дайырова) шықты. Алаш зиялылары М.Жұмабаев, А.Байтұрсынұлы, Ш.Құдайбердіұлы, Ж.Аймауытұлы, М.Дулатұлы шығармалары қарастырылып, әдеби білім мазмұнынан орын алды.

1991 жылдан бастап ғылыми-зерттеу жұмыстары болашақ мектептің оқу-әдістемелік негіздерін қалауға бағыттала бастады. Білім мазмұны мен құрылымын жаңартудың ұстанымдарын, тұжырымдамалық бағыттары мен жолдарын, шарттарын ғылыми негіздеп берген «Әдеби білім тұжырымдамасы» (Ә.Дайырова, Т.Ақшолақов, Қ.Жаманбаева, Г.Құрманбаева) жасалды.

Білім жүйесі дамуының жаңа кезеңінде білім мазмұнын қайта қарау, бағдарлы және жаңа үлгідегі мектептер үшін көп нұсқалы бағдарламалар жасау, пәннің бүкіл оқу-әдістемелік жүйесін қайта құру сияқты түбегейлі мәселелер бойынша зерттеулер жүргізілді. Қазақ әдебиеті бойынша Қазақстан Республикасы орта білім мемлекеттік стандарты жасалынды [95] авторлар тобы: С.Қирабаев, Х.Әдібаев, Ә.Дайырова, Т.Ақшолақов, С.Мақырұлы, Г.Құрманбаева, С.Дүйсебаев, Б.Әрінова, З.Бейсембаева.

Ы.Алтынсарин атындағы Қазақ білім академиясында орындалып, жарық көрген оқу бағдарламалар, оқулықтар, құқықтық-тұжырымдамалық құжаттар, әдістемелік еңбектер қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінің қалыптасуы мен дамуына орасан зор ықпал етті.

Қазіргі кезде білім саласын негіздеуге құрылған кез келген құжат тұлғаға бағытталған білім мазмұнын жеке адамның жалпы мәдениетін қалыптастыруға, жеке адамды қоғамдағы өмірге бейімдеудің міндеттерін шешуге, кәсіпті, мамандықты саналы түрде таңдау мен меңгеру үшін негіз жасауға сүйенеді. Бұл туралы 2016 жылғы толықтырулар мен түзетулер енгізілген Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңының 21-бабында былай делінген: «Жоғары білім берудің кәсіптік оқу бағдарламалары біліктілікті және (немесе) “бакалавр” академиялық дәрежесін бере отырып мамандар даярлауға, олардың кәсіптік даярлығының деңгейін дәйектілікпен арттыруға бағытталған. Жоғары білім берудің кәсіптік оқу бағдарламаларының мазмұны жалпы білім беретін пәндер циклін, базалық пәндердің циклін, бейіндеуші пәндердің циклін зерделеуді, сондай-ақ тиісті мамандықтар бойынша кәсіптік практикадан өтуді көздейді. Пәндердің әрбір циклі міндетті құрамдас бөлікті пәндерден және таңдау бойынша құрамдас бөлікті пәндерден тұрады. Білім алушылардың таңдауы бойынша құрамдас бөліктен тұратын пәндер әрбір циклде міндетті құрамдас бөлікті пәндерді мазмұндық толықтыруы тиіс. Университеттер конкурстық негізде оқытудың жаңа сапалық жетілдірілген технологиялары, әдістері мен нысандары бар инновациялық білім беру бағдарламаларын әзірлеуге және енгізуге құқылы» [96]. Осыған орай, біздің зерттеу еңбегімізде жұмысымыздың нәтижесі ретінде жоғары мектепте «5B011700- Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының 2-курс студенттері үшін қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытуда берілетін білім мазмұнын белгілеу міндетіне сәйкес «Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын» элективті курсының мазмұны және оны оқыту әдістемесі ұсынылып отыр. «Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын» атты элективті курс бағдарламасы ақпараттық-танымдық

материалдардың теориялық мазмұнына, көлеміне қарай 135 сағатқа (3 кредит) арналып жасалды. Оның 15 сағаты – дәріс, 30 сағаты – семинар, 45 сағаты – СООЖ және 45 сағаты - СӨЖ жұмыстарын құрайды.

Элективті курстың қысқаша сипаттамасы: «Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын» курсы – ұлттық поэзиядағы көне түркілік сарын көріністерін сипаттайтын пән. Пәннің мазмұнында қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын элементтерінің дамып, қалыптасуы, көркемдігі, тарихи дәстүр жалғастығы, Тәуелсіздік кезеңіндегі соны ізденістер, т.б. сынды мәселелер ғылыми-теориялық тұрғыдан түсіндіріледі.

Элективті курстың негізгі мақсаты – студенттердің қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын әдебиетіне қатысты білімдерін әдебиет тарихының курсына оқып үйренуге бейімдеу.

Элективті курстың міндеттері:

- көне түркілік дәуір әдебиетіндегі ортақ сарындарды жүйелеп, қазақ әдебиетіне қатысын зерделеуге даярлау;
- қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын әдебиетіндегі дүниетаным мен тәрбиенің мәнін ұғынуға ұйытқы болу және осы пәнді зерттеу саласында әдебиеттану ғылымының жеткен табыстарын оқып үйренуге машықтандыру;
- көне түркі әдебиеті, жыраулар кезеңіндегі әдебиет, ХІХ ғасырдағы әдебиеті, ХХ ғасыр басындағы әдебиет, Тәуелсіздік кезеңіндегі әдебиеті мен әлемдік әдебиеттегі ортақ сарындарды бағамдауға бейімдеу;
- студенттерге көне түркілік дәуірдегі әдебиеттен осы дәуір кезеңіндегі әдебиетінің өзіндік ерекшеліктерін меңгерту;
- қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын әдебиетіне қатысты соңғы басылымдармен аудиторияны таныстырып, тереңдей оқуға ұйытқы болу;
- пән материалдарын қазақ әдебиеті мұраларымен біртұтас, табиғи сабақтастығын ғылыми-теориялық тұрғыда негіздей оқыту;
- қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқытуда дәстүр жалғастығын (тақырып, идея, композиция, сюжет, стиль, тіл), жаңашылдығын тереңдете игерту.

Элективті курстың пререквизиттері: «Қазақ халық ауыз әдебиеті», «Ежелгі дәуір және түркі халықтарының әдебиеті», «Хандық дәуір әдебиеті», «ХІХ ғасыр басындағы қазақ әдебиеті», «ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиеті» пәндері.

Элективті курстың постреквизиттері: «Қазақ әдебиетінің тарихы» курсы, «Алаштану», «Қазақ әдебиеті сынының тарихы», «Әдебиет теориясы» пәндері.

Ұсынылған элективті курс бойынша дәріс және семинар сабақтарын жүргізу барысында:

- студенттердің пәнге деген мотивациясын оятуға;
- дәрісханада өз ойын еркін жеткізе алуына,
- креативті ойлауына;
- ұлттық болмыс-бітімді, құндылықтарды дәріптей білуіне,
- шығармашылық қабілетінің шыңдалуына назар аударылды.

Кесте 7 – «Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын»элективті курсының бағдарламасы

Апта-лар	Тақырыптың атауы	Саға ттар	СӨЖ тақырыптары	СОӨЖ орындау талаптары	Құзіреттіліктер	
1	2	3	4	5	6	
	I Модуль. Ежелгі дәуір әдебиетіндегі көне түркілік сарын					
1	Дәріс (Д) Тәңірлік дәуір әдебиеті туралы түсінік.	2		Тақырып таңдау.	D 6.1.2	
	Практикалық сабақтар (ПР) Тәңірлік дәуір әдебиеті жәдігерліктері.	1			D 6.1.1	
2	Дәріс (Д) Көне түркі әдеби ескерткіштерінің зерттелу тарихы.	2	СӨЖ-1 Көне түркі әдеби ескерткіштері -нің зерттелуі бойынша хронологиялық кесте түзу.	Тақырып бойынша зерттеушілік жоба дайындау.	D 6.1.1	D 6.1.4
	Практикалық сабақтар (ПР) Орхон ескерткіштерінің жанрлық және көркемдік ерекшеліктері.	1			D 6.1.3	
3	Дәріс (Д) Орта ғасыр әдебиетіндегі түркілік сарынның берілу жолдары	2		Зерттеушілік жоба жоспарын құру.	D 6.1.1	
	Практикалық сабақтар (ПР) Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік», Ахмет Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» еңбектеріндегі түркілік сарын элементтері	1			D 6.1.2	
	2-модуль. Жыраулар поэзиясындағы түркілік сарын.					
4	Дәріс (Д) Ақын-жыраулар поэзиясындағы түркілік идеялар	2		SMART мақсатты анықтау.	D 6.1.1	
	Практикалық сабақтар (ПР) Асан Қайғы, Қазтуған жырау, Бұқар жырау шығармашылықтары	1			D 6.1.3	
5	Дәріс (Д) Жыраулар шығармашылығының негізгі тақырыбы	2	СӨЖ-2 Ақын-жыраулар шығармаларында -ғы түркілік идеялар негізінде салыстырмалы кесте жасау.	Жобаның мазмұндық-құрылымдық жүйесін түзу.	D 6.1.2	D 6.1.5
	Практикалық сабақтар (ПР) Шалкиіз жырау шығармашылығы	1			D 6.1.3	

7 – кестенің жалғасы

1	2	3	4	5	6	
6	Дәріс (Д) Жыраулар поэзиясында түркілік сарынның берілу жолдары	2		Жоба тақырыбына сәйкес хронологиялық кесте құрау.	D 6.1.1	
	Практикалық сабақтар (ПР) Доспамбет жырау шығармашылығы	1			D 6.1.3	
	3-модуль. XIX ғасырдағы қазақ поэзиясындағы ағартушылық бағыттағы ұлттық ұстанымдар.					
7	Дәріс (Д) XIX ғасырдағы қазақ поэзиясында ұлттық мұраттар мен ағартушылық бағыттар	2		Ғылыми еңбектер бойынша картотека құрастыру.	D 6.1.1	
	Практикалық сабақтар (ПР) XIX ғасырдағы жаңа дәуір әдебиетінің қалыптасу негіздері	1			D 6.1.2	
8	Дәріс (Д) Зар заман әдебиетіндегі түркілік сарындар көрінісі	2	СӨЖ-3 XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті-нің өзіндік ерекшелігі бойынша кластер құрау.	Ғылыми еңбектер негізінде конспект дайындау.	D 6.1.2	D 6.1.6
	Практикалық сабақтар (ПР) Д.Бабатайұлы, М.Мөңкеұлы, Ш.Қанайұлы шығармашылығы	1			D 6.1.3	
9	Дәріс (Д) Ағартушы-демократтар шығармашылығындағы әдеби дәстүр мен жаңашылдық көріністері	2		Белгілі бір зерттеу еңбек бойынша пікір мәтінін дайындау.	D 6.1.1	
	Практикалық сабақтар (ПР) Ш.Уәлиханов, А.Құнанбаев, Ы.Алтынсарин шығармашылығы	1			D 6.1.3	
	4-модуль. XX-XXI ғ.ғ. қазақ әдебиетіндегі түркілік сарын					
10	Дәріс (Д) XX ғасыр басындағы қазақ поэзиясындағы түрікшілдік бағыттар	2		Белгілі бір зерттеу еңбек бойынша аннотация жасау.	D 6.1.1	
	Практикалық сабақтар (ПР) XX ғасыр басындағы қазақ поэзиясындағы түрікшілдік бағыттар	1			D 6.1.2	
11	Дәріс (Д) Алаш әдебиеті: М.Жұмабаев шығармаларындағы көне түркілік ұстанымдар	2		Тұсаукесер дайындау.	D 6.1.1	D 6.1.4
	Практикалық сабақтар (ПР) М.Жұмабаевтың «Пайғамбар»	1				

7 – кестенің жалғасы

1	2	3	4	5	6	
	өлеңі				D 6.1.3	
12	Дәріс (Д) ХХ ғасырдың 40-80 жылдар аралығындағы қазақ поэзиясындағы көркемдік ізденістердегі түрікшілдік мәселелер	2		Тұсаукесерді көпшілік назарына ұсыну.	D 6.1.2	
	Практикалық сабақтар (ПР) Қ.Аманжолов, Ж.Молдағалиев, Ә.Тәжібаев шығармашылығы	1			D 6.3.6	
	5-модуль. Тәуелсіздік тұсындағы қазақ әдебиеті және қазіргі әдеби үрдіс					
13	Дәріс (Д) Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындар: жаңа ізденіс үлгілері (1990-2015 ж.ж.)	2		Тұсаукесерді көпшілік назарына ұсыну.	D 6.1.1	
	Практикалық сабақтар (ПР) Қазіргі қазақ поэзиясындағы көркемдік ізденістер	1			D 1.6.3	
14	Дәріс (Д) Ж.Әскербекқызы поэзиясындағы түркілік сарындар	2	СӨЖ-4 Тәуелсіздік тұсындағы қазақ әдебиетіндегі көне түркілік сарындағы дәстүр жалғастығы (эссе дайындау).	Портфолио тапсыру.	D 6.1.1	D 6.1.6
	Практикалық сабақтар (ПР) Ж.Әскербекқызының шығармаларындағы әдеби дәстүр жалғастығы	1			D 6.1.2	
15	Дәріс (Д) Т.Медетбеков шығармашылығындағы жаңа ізденіс үлгілері	2		Үздік портфолионы анықтау.	D 6.1.1	
	Практикалық сабақтар (ПР) Темірхан Медетбеков «Көк түріктер сарыны»	1			D 6.1.3	

Элективті курстың қысқаша мазмұнына тоқталып кетуді жөн санадық.

Аталған пәннің оқу бағдарламасы модульге негізделіп жасалынды. Негізінен «модуль» деген ұғымның өзі белгілі бір оқу материалының логикалық аяқталған бөлігі дегенді білдіреді. Пәннің өзіндік ерекшелігіне, ақпараттық материалдың ауқымына қарай тақырыптар бес модульге топтастырылды. Ең алдымен, дәріс сабақтарының тақырыбы, қаралатын мәселелер туралы қысқаша түсінік берілді.

1-тақырып. Тәңірлік дәуір әдебиеті туралы түсінік. Тәңірлік дәуір әдебиеті туралы түсініктерін кеңейту. «Алып Ер Тоңға», «Томирис»

дастандарының көркемдік сипатын айқындау. Сақтардың қаһармандық дастандары. Аңызға айналған тарихи тұлғалар: Тұмар, Шырақ батыр. Ғұндардың батырлық жырлары.

2-тақырып. Көне түркі әдеби ескерткіштерінің зерттелу тарихы. Көне түркі әдеби ескерткіштерінің зерттелу тарихына тоқталу. Көне түркілік әдебиет жәдігерліктерінің әлем әдебиетіндегі орнын зерделеу. Күлтегін, Тоныкөк жырларының көркемдік ерекшелігін саралау. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі түркілік сарын көріністеріне сипаттама беру.

3-тақырып. Орта ғасыр әдебиетіндегі түркілік сарынның берілу жолдары. Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанының зерттелуі. «Құтты білік» дастанының көркемдік ерекшелігі, түркілік сарын элементтері. Ахмет Иүгінеки «Ақиқат сыйы» дастанының зерттелуі. Дастанның көркемдік ерекшеліктері мен идеялық мазмұнын айқындау. Ахмет Иүгінекидің «Ақиқат сыйы» еңбектеріндегі түркілік сарын элементтерін саралау.

4-тақырып. Ақын-жыраулар поэзиясындағы түркілік идеялар. Ақын-жыраулар поэзиясындағы тарихи мәніне сипаттама беру. Асан Қайғы, Қазтуған жырау, Бұқар жырау шығармашылықтарындағы ел, жер мәселесін талдау.

5-тақырып. Жыраулар шығармашылығының негізгі тақырыбы. Жыраулар шығармашылығына сипаттама берген ғалымдар пікірлеріне тоқталу. Жыраулар поэзиясындағы келелі мәселелерге тоқталу.

6-тақырып. Жыраулар поэзиясында түркілік сарынның берілу жолдары. Шалкиіз, Доспамбет, Шал Құлекеұлы шығармашылығындағы ел тағдырына қатысты ойларын талдау.

7-тақырып. XIX ғасырдағы қазақ поэзиясында ұлттық мұраттар мен ағартушылық бағыттар. XIX ғасырдағы жаңа дәуір әдебиетінің қалыптасу негіздерін саралау. XIX ғасырдағы қазақ поэзиясындағы көркемдік ойлардың берілу жолдары.

8-тақырып. Зар заман әдебиетіндегі түркілік сарындар көрінісі. Зар заман поэзиясының көркемдік ерекшелігін саралау. Д.Бабатайұлы, М.Мөңкеұлы, Ш.Қанайұлы шығармашылығындағы ел, жер тағдыры, ұлттық мұрат-мүдде туралы көзқарастарын талдау.

9-тақырып. Ағартушы-демократтар шығармашылығындағы әдеби дәстүр мен жаңашылдық көріністері. Ш.Уәлиханов, А.Құнанбаев, Ы.Алтынсарин шығармашылығындағы ұлт мәселесі жайлы ой-толғамдарын талдау.

10-тақырып. XX ғасыр басындағы қазақ поэзиясындағы түрікшілдік бағыттар. XX ғасыр басындағы қазақ поэзиясының тақырыбы мен мазмұнына мән беру, жазылу мақсаты мен тарихи сипатын ашу. Демократ ақындар тұлғасының асқақтығын, шығармаларының мазмұнының тереңдігін, өміршеңдігін талдау.

11-тақырып. Алаш әдебиеті: М.Жұмабаев шығармаларындағы көне түркілік ұстанымдар. М.Жұмабаев поэзиясындағы түркілік элементтерді талдау. Мағжан поэзиясының асқақтығын саралау.

12-тақырып. XX ғасырдың 40-80 жылдар аралығындағы қазақ поэзиясындағы көркемдік ізденістердегі түркішілдік мәселелер. Қ.Аманжолов, Ж.Молдағалиев, Ә.Тәжібаев шығармашылығындағы түркілік сарын көріністерін сипаттау.

13-тақырып. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындар: жаңа ізденіс үлгілері (1990-2015 ж.ж.). Қазіргі қазақ поэзиясындағы көркемдік ізденістерді талдау. Түркішілдік сарын элементтері туралы ғалымдардың пікірлерін сараптау.

14-тақырып. Ж.Әскербекқызы поэзиясындағы түркілік сарындар. Ақын өлеңдерінің көркемдік ерекшелігіне, жанрлық сипатына тоқталу. Поэзиясындағы түркілік сарын элементтерін сипаттау.

15-тақырып. Т.Медетбеков шығармашылығындағы жаңа ізденіс үлгілері. Ақын өлеңдерінің көркемдік ерекшелігіне, жанрлық сипатына тоқталу. Поэзиясындағы түркілік сарын элементтерін сипаттау.

Дәріс сабақтарын ұйымдастыру әдістемесі

Дәріс – теориялық білімді жеткізудің формасы. Қазіргі кезде сабақ үдерісінде интербелсенді дәріс түрлері жиі қолданылуда. А.Әлімов интербелсенді дәрістің өзіндік ерекшелігі жайлы былай деп сөз қозғайды: «Интербелсенді лекцияның мәтіні ауызша оқылмай, жазбаша үлестірмелі материал түрінде таратылып беріледі. Оқытушы лекцияны ауызша түрде студенттер тарапынан туындаған сұрақтарға жауап бергенде, лекция тақырыбын толықтырғанда ғана келтіруі мүмкін. Сол арқылы уақыт та үнемделіп, студенттер де оқу материалын өздік тұрғыдан игеру әрекеттеріне белсене араласады» [97,б.78]. Сол себепті интербелсенді дәрістер өзінің құрылымы, баяндалатын оқу материалының дәлдігі және сабақтың өн бойында тыңдаушыларының ойлау қабілетін белсенді етуімен ерекшеленеді.

Интербелсенді дәрісте оқытушы студенттерге тек теориялық білім беріп қана қоймай, сонымен бірге оларға теориялық мәселелерге қатысты ойын ашық айтуға жағдай жасайды. Өйткені дәріс сабағында теориялық білімді игерту мен жаңғырту және жаңа жағдайға іс жүзінде лайықтап қолдануға үйреткенде ғана студенттердің алған білімі мен біліктілігі шынайы да нақтылы қалыптасады. Осындай жолмен қалыптасқан білімнің берері де мол әрі ғылыми тұрғыдан маңызы да зор деген ойдамыз.

Интербелсенді дәрісте көп жағдайда 3 жақты қарым-қатынас орнайды. Олар: ақпараттық (ақпараттың берілу және сақталуы), интерактивті (біріккен іс-әрекетте өзара әсердің ұйымдастырылуы), перцентивті оқыту (адамның басқа адамды қабылдауы және түсінуі). «Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын» пәнінен дәрістерді жүргізу барысында біз көбіне осы үш жақты қарым-қатынасты негізге алдық. Ең алдымен, дәрістің басында студенттерге оның тақырыбы, мақсаты, жоспары баяндалды. Дәрісханада ынтымақтастық атмосферасын орнату үшін «Екі жұлдыз, бір тілек», «Қарама-қарсы саптар», «Шеңбер ішіндегі кездесу» секілді тәсілдер мен стратегиялар пайдаланылды. Студенттердің қызығушылығын ояту үшін бейнелі көрнекіліктер, үлестірмелі

материалдар қолданылды немесе «Ой түрткі», «Ой қозғау» секілді әдіс-тәсілдердің көмегімен студенттердің тақырыпқа қатысты аялық білімі анықталды. Кей дәрістерде студенттерге алдын-ала өтілетін дәріс жайлы ақпарат жинау жұмыстары тапсырылды. Мұндай тапсырмалар, әсіресе, дәстүрлі емес түрде өтетін дәрістерге қатысты берілді. Студенттердің дәріс тақырыбы және жоспарымен алдын-ала танысуы келесі сабақта оның мазмұнын баяндауда оқытушының ойын жақсы ұғынуға көмектесті. Студент дәріс барысында аталған мәселеге қатысты өз пікірін білдіріп, сабақтың нәтижелі өтілуіне көп көмегін тигізді.

Оқытушы дәріске дайындалу барысында оның мазмұнына, амал-тәсілдеріне және құрылымына баса назар аударады. Негізінен лектор дәрістің мазмұнын пән бойынша жасалған оқу бағдарламасы, оқулық және оқу құралдарына байланысты анықтайды. Теориялық жағынан жақсы қаруланған лектор оқу бағдарламасында көрсетілген барлық мәселелердің ішінен студенттерді қызықтыратын, ойын ашық айтуына түрткі болатын түйінді мәселелерді ажыратып, соңғы ғылыми зерттеулер мен соны жаңалықтарға сүйене отырып баяндайды. Тақырып бойынша материалдың белгілі бір бөлігін студенттердің өз бетімен ізденуіне, басқа әдебиеттерден өздігінен игеруіне тапсырмалар береді. Себебі, дәрістің мазмұны, баяндалу формасы, оқытушының шеберлігі – оның тиімділігі мен нәтижелігін арттырудың басты кепілі. Өзіміздің зерттеу жұмысымызда бір дәріс сабағы бойынша дайындалған жоспар үлгісін ұсынып отырмыз.

Сабақтың тақырыбы: XX ғасыр басындағы қазақ поэзиясындағы түрікшілдік бағыттар.

Сабақтың мақсаты: Студенттерге XX ғасыр басындағы қазақ поэзиясындағы түрікшілдік бағыттар, олардың ерекшелігі жайында мағлұмат беру.

Сабақтың міндеттері

- білімділік: Теориялық тақырыпқа қатысты студенттердің білімін жүйелеу.

- дамытушылық: Студенттердің шығармашылық қабілетін дамытып, ой-өрісін кеңейту, іскерліктерін арттыру. Өз беттерімен жұмыс жасауға дағдыландыру, оларды іздену, ғылыми-зерттеу жұмысына баулу, ой қорыту арқылы танымдық қабілетін арттыру.

- тәрбиелілік:

- білімге деген құштарлыққа тәрбиелеу;

- рухани құндылықтарды қастерлеуге тәрбиелеу.

Қолданылатын стратегиялар мен әдіс-тәсілдер: «сұрақ-жауап-талдау», «Қос жазба күнделігі» тәсілі, «INSERT» стратегиясы.

Сабақтың көрнекіліктері: интерактивті тақта, дәрісхана материалдары, портфолио, БАҚ материалдары, маркер, А4 парағы.

Сабақтың барысы:

I кезең. Ұйымдастыру кезеңінде студенттердің қатысымы тексеріледі. Интерактивті тақтадан сабақтың тақырыбы, мақсаты жайлы дайындалған слайд

көрсетіледі, түпкі нәтиженің қандай болу керектігі хабарланады. Дәрістің алдында студенттерге «INSERT» стратегиясы бойынша дайындалған кесте таратылып береді. Студенттер тақырып бойынша білетін ақпараттарын кестеге толтырады.

II кезең. Оқытушы аталған тақырып туралы мағлұмат береді. Яғни қызығушылықты туғызу мақсатында тың ақпараттар блогі беріледі. Студенттер дәріс барысында оқытушының айтқан мағлұматтарын мұқият тыңдап, «Қос жазба күнделігін» толтырады.

Кесте 8- «Қос жазба күнделігінің» үлгісі

Үзінді	Түсіндірме
<p>XX ғ. басындағы әдебиет – өз уақытына сай өте жедел дамыған, жаңғыру үрдісі кең, мазмұны барынша бай әдебиет. Осы уақытта қазақ әдебиеті жанрлық, түрлік тұрғыдан, мазмұн мен халықтық мұрат жағынан жедел өсіп өркендеді. Әдебиеттің поэтикасы байыды, тәжірибесі молықты. Қоғам мен әдебиет арасындағы байланыс барынша айқындық сипат алды.</p> <p>XX ғ. басындағы қазақ әдебиеті – ел тарихындағы, қоғамдық өмірдегі, жалпы ұлт руханиятындағы өзіндік ерекшелігі басым кезең. Өйткені, дәл осы уақыт аралығындағы қазақ қоғамы әр түрлі шиеленісті қоғамдық-саяси оқиғаларға толы болды да, мәдени-рухани дүниеде күрделі де шешуші құбылыстарды тудырды. Бар саналы ғұмырын ұлттың тағдыры мен келешегіне арнаған Алаш зиялылары-ның әдеби мұрасы қазақтың азаттық идеясын, бүкіл түркі әлемінің бірігу мақсатын танытатын ұлы мақсат, даңғыл жол болды.</p>	<p>XX ғ. басындағы тарих сахнасына Алашорда үкіметі мен Алаш қайраткерлері шықты. Кез келген тарихи дәуірдің ішкі-сыртқы құбылыстары мен өмірлік шындығын белгілі бір тұлғалар анықтап береді. Осы тұрғыдан алғанда, Алаш зиялылары аталған кезеңде қазақ әдебиетіне ғана емес, бүкіл қазақ ғылымына серпіліс әкелді. Жаңа әдеби бағыттар мен ағымдарды қалыптастырды, әдебиеттің жанрлық сипаты байыды...</p>

III кезең. «Ой толғау» кезеңі. Әр студент өздерінің толтырған «Қос жазба күнделігіндегі» жазбаларын талдап, ойларын ортаға салады. Қалған студенттер жазбаға қатысты ойларын білдіреді.

IV кезең. Қорытынды. Сабақты қорытындылау үшін дәрістің соңында «INSERT» стратегиясы бойынша дайындалған кесте қайта таратылып береді. Студенттер дәрістен кейінгі алған әсерлерін, мағлұматтарын кестеге толтырады.

V. Үй тапсырмасы. Өтілген тақырыпқа қатысты көркем әдебиеттен мысалдар келтіріп, сабақ тақырыбына қатысты тест құрастыру.

Студенттерге дәріс барысында тақырыпқа қатысты тың ақпараттар беру өте ұнайды. Әсіресе, интербелсенді әдіс-тәсілдерді қолдану арқылы өтілген дәрістер оң нәтижесін береді.

Семинар сабағын ұйымдастыру әдістемесі

Семинар сабақтары – көбінесе оқытушы мен студент арасында өткізілетін, дәрісте оқылған тақырыпқа қатысты өзекті мәселелерді талқылауға, білім алушылардың танымдық ойлау қабілеттерін дамытуға, шығармашылық қабілеттерін шыңдауға арналған сабақ формасы. Бұл сабақ формасында оқытушы өзінің дәрісте берген теориялық білімін студенттермен пікір алмасу, сұхбаттасу арқылы жүзеге асырады. Студенттер тақырып бойынша өз көзқарастарын дәлелдеуге және де оқытушыға өзінің оқу материалын қаншалықты дәрежеде меңгергенін көрсетуге тырысады. Соған сәйкес студенттің білім деңгейі анықталып, бағаланады. Жақсы нәтижеге жету үшін студенттер семинар сабағына әзірлену кезінде тақырып бойынша арнайы тезистер мен баяндамалар жазып, қосымша әдебиеттерді пайдаланады. Ұсынылған тақырыптарға қатысты конспект жасайды. Қазіргі кезде әдебиетші ғалымдар әдебиеттен семинар сабағына әзірлену формалары ретінде келесі жазба жұмыс түрлерін ұсынады: қарапайым және ашық жоспар, көшірмелер, тезистер, аннотациялар, реферат, конспектілер, эссе.

Жазбаның кез келген түрінде де студент ең алдымен, пайдаланылатын оқу құралы не оқулық жайлы толық мәлімет (кітаптың аты, авторы туралы мәлімет, көлемі, шығарылу орны мен жылы) береді.

Қарапайым жоспар берілген деректерде баяндалған нақты және жүйелі сұрақтар тізімінен тұрса, ал ашық жоспарда білім алушы әрбір талданатын сұраққа нақтыланған қысқаша мазмұнын береді. Көшірме – бұл мәтіннен алынатын нақты мәлімет. Сондықтан мұндай жазба жұмысын жазу барысында беттерге сілтеме жасап отырады.

Тезис – оқылған материалдың қысқартылып, түйінделген түрі. Ал белгілер – өзінің оқығанынан шығатын ой қорытындысы.

Студенттер семинар сабағына әзірлену барысында әдетте конспектілерді көп қолданады. Конспект – сабақтың тақырыбы жайлы студенттің өз сөзімен баяндалатын, қорытындыланған мәтіннің маңызды бөлігі. Конспектіге аталған жазба жұмыстарының барлығы кіреді. Сол себепті студенттер көбіне конспектіні құрастыруда көп қиналады. Алайда, студенттің өз бетімен конспектілеген материалы жадыда тез сақталады, қажет уақытта бірден еске түседі.

Студенттер семинар сабағына әзірленуде дайындайтын жазба жұмыстардың бірі – реферат. Ол бірнеше бөліктерден тұрады. Оның жалпыланған құрылымы көбіне мынадай түрде беріледі:

- I. Кіріспе
- II. Негізгі бөлім.
- III. Қорытынды.
- IV. Әдебиеттер тізімі.

Кіріспеде зерттеудің міндеттері және әдістері, берілген тақырып бойынша қысқаша әдебиеттерді талдау беріледі. Негізгі бөлімде әдебиет талдау және берілген жұмыстар негізінде қойылған мақсаты ашылады. Қорытынды бөлімінде жұмыс қорытындысында қысқаша негізделген жиын

келтіріледі. Рефераттың көлемін оқытушы анықтайды. Семинар сабақтарда мұндай жұмыс түрлерін қолдану жақсы. Алайда, қазіргі кезде интербелсенді әдістеменің дамып, қалыптасуына байланысты семинар сабақтарын белсенді түрде өткізу өте тиімді. Себебі, белсенді әрекет барысында студент тақырып бойынша барынша мол мәлімет алады.

Жоғары мектепте интербелсенді семинар сабағын өтуде оқыту әдістерінің интерактивті түрлерін тиімді пайдалануға болады. Қазіргі таңда семинар сабақтарында тиімді әрі жиі қолданылатын интербелсенді әдіс-тәсілдерге мыналар жатады. Интерактивті оқыту әдістерінің түрлері: топтық жұмыс, пікірталас, «Сократтық ойындар», жобалау әдісі; пресс-конференция, аукцион сабақтар, т.б. Интербелсенді семинарда интерактивті оқыту әдістерін қолданудың негізгі мақсаты – студенттердің тақырып бойынша өз пікірін білдіруге, өзіндік ой қорытындыларын жасауға, тұжырымдауға, өзекті мәселелерді талдауға, өзіндік пікір айтуға, іздене білу қабілеттерін шыңдауға негізделеді.

Студенттерге оқу курсы жүргізуде біз негізінен семинар сабағын мынадай форматта жүргіздік:

1. Қазақ поэзиясының әр кезеңінде түркілік сарынға қатысты жазылған ақын-жыраулардың шығармашылығы бойынша шыққан *сүбелі зерттеулер мен ғылыми еңбектерге, мақалаларға талдау жүргізу*. Студенттер оқытушы ұсынған материалдарды іздеп тауып, талдап, оның нәтижесінде белгілі бір шығармашылық жұмыс (концептуалдық кесте, аннотация, матрица, кластер, т.б.) дайындады. Олар жазылған еңбектің қазіргі кездегі оқыту мен тәрбиелеудің өзекті мәселелерін шешуге тигізетін пайдасын, ғылымның дамуына қосатын үлесі, пәннің теориясы мен практикасына тигізетін септігін сараптады. Сонымен қатар өзінің пікірінше, ғылыми жұмыстың жаңалығы мен аталған жұмыста кездесетін кемшіліктерді де атап өтті. Мұндай жұмыстар студенттің тәжірибе жүзінде теориялық білімді меңгеруіне көп көмегін тиігізді. Ең бастысы студент өзіндік ізденісі арқылы ғылыми еңбекке толық баға бере білуді үйренді.

2. Семинар сабағында студенттер қазіргі қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынға қатысты жазылған ақындардың шығармалары бойынша *тұсаукесер* жасап, аталған мәселе жөнінде *ғылыми жоба* дайындады. Олар тақырыпқа қатысты өзінің жинаған оқу материалдарының негізінде слайд жасап, тақырыпқа қатысты үлкен жобаның тұсауын кесті. Жобаның мақсаты – зерттеу нысаны жайлы толық ақпарат беру, ғылыми әдебиеттерге шолу жасау, өз пікірін де білдіру.

3. *«Дөңгелек үстел» форматындағы семинар сабағы* – соңғы кезде кеңінен тараған сабақ формаларының бірі. Мұндай сабақ түрін келелі мәселелерді талдауда тиімді қолдануға болады. Мұнда белгілі бір топ құрамындағы қатысушылар өзекті мәселеге арналған тақырып төңірегінде алдын-ала әзірленген мәтін бойынша өз пікірлерін білдіреді, осы мәселе төңірегінде пікірталас ұйымдастырады, өз көзқарастарын дәлелдейді. Біз бұл семинар түрін көне түркі заманындағы түркілік сарындарды өту барысында пайдаландық.

4. *Баспасөз-конференциясы сабағы.* Аталған сабақ формасын «Қазіргі қазақ поэзиясындағы көркемдік ізденістер» деген семинар сабағын өтуде негізге алдық. Алдымен топты екіге бөлдік. 1-топтағы студенттер бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдері, яғни тілші рөлін атқарды. Екінші топтағы студенттер белгілі әдебиеттанушы-ғалымдарды сомдады. *Баспасөз-конференцияны* жүргізуші-модератор, жалпы сабақ үдерісін реттеуші-нұсқаушы рөлін оқытушы атқарды. Тілшілер қауымы тақырыпқа қатысты сауалдар дайындады, ал әдебиетші-ғалымдар сол сауалдарға нақты жауап берді. Қатысушыларға қойылатын талап мынадай болды: белсенділік, нақты сұрақтар қою (тілшілер қауымы), өз пікірін мәдениетті түрде дәлелдеу және пікірін нақты дәлелдермен дәйектеп отыру (әдебиетші-ғалымдар).

Нәтижесінде студенттер сабақты дәстүрлі семинар үлгісінен гөрі, осындай форматта сабақ өткізу тиімді екендігін айтты. Мұндай сабақ барысында барлық студенттер қамтылады. Әр студент өзінің көкейінде жүрген сауалға жауап ала алады және де өз ойын еркін айта алады әрі сабақ қызықты, нәтижелі өтеді. Жұмысымызда семинар сабағының бір үлгісін ұсынып отырмыз.

Сабақтың тақырыбы: XIX ғасырдағы жаңа дәуір әдебиетінің қалыптасу негіздері

Сабақтың мақсаты: XIX ғасырдағы жаңа дәуір әдебиетінің қалыптасу тарихына шолу жасау, ғылыми еңбектерді талдау.

Сабақтың міндеттері:

- білімділік: XIX ғасырдағы жаңа дәуір әдебиетінің қалыптасу негіздері бойынша студенттердің білімін жүйелеу.

- дамытушылық: Студенттерді өз беттерімен жұмыс жасауға дағдыландыру.

- тәрбиелілік: пәнге деген қызығушылығын арттыру.

Қолданылатын стратегиялар мен әдіс-тәсілдер: сұрақ-жауап, диагностика, топты бағалау кестесі, «Дербес пікір жазу» тәсілі.

Сабақтың көрнекіліктері: дәрісхана материалдары, кітап көрмесі, БАҚ материалдары, ғылыми мәтіндер.

Сабақтың барысы:

I кезең. Ұйымдастыру кезеңінде студенттердің қатысымы тексеріледі. Сабақтың тақырыбы, мақсаты хабарланады.

II кезең. Диагностика кезеңінде ой шақыру мақсатымен студенттердің аталған кезеңге қатысты алған теориялық білімдеріне шолу жасалады, сондай-ақ қызығушылықты туғызу мақсатында тың ақпараттар блогі беріледі. Ол үшін студенттерді топқа бөліп, ғылыми мәтіндер таратылады.

III кезең. «Ой толғау» кезеңі. Әр топ өздеріне берілген ғылыми мәтінді талдап, пікірталас ұйымдастырады.

IV кезең. Қорытынды. «Дербес пікір жазу» тәсілі арқылы сабақ қорытындыланады.

«Дербес пікір» жазу тәсілі

1. Өзіндік пікір (ой, идея) – бір сөйлем

2. Дәлел – екі сөйлем
3. Өз пікірін айғақтайтын тәсіл – екі сөйлем
4. Өз пікіріне қарсы дәлел – бір сөйлем
5. Қарсы дәлелді жоққа шығаратын мысал – бір сөйлем
6. Қорытынды– екі сөйлем

Ү кезең. Бағалау. Оқытушы студенттерді бағалау үшін топты бағалау кестесін таратады. Формативті бағалау негізінде студенттер өзара топтардың жұмысын бағалайды.

Кесте 9-Топ жұмысын бағалау кестесінің үлгісі

Критерийлер	Идеяларды ұсыну	Жолдастарын топ жұмысына жұмылдыру	Идеялардың дербестігі	Сұрақ қою	Сұрақтарға жауап беру	Белсенді түрде тыңдау	Жалпы балл
Топ мүшелері							
I-топ							
II-топ							
III-топ							

ҮІ кезең. Рефлексия. Оқытушы кері байланыс жасайды. Ол үшін студенттерге сұхбат алу парағы таратылады.

Кесте 10 - Студенттердің сұхбат алу парағы

Студенттің аты-жөні _____	
Талқыланатын сабақ тақырыбы немесе мәселе _____	
Сұрақтар	Студенттің жауаптары
Сабақ Сізге ұнады ма? Өз пікіріңізді дәлелденіз.	
Сабақтың ең ұтымды жерлері қандай болды?	
Сабақ тақырыбының (мәселенің) Сіз үшін қандай маңызы бар?	
Бүгінгі үйренгеніңіз Сіз үшін болашақта қажет болады деп ойлайсыз ба? Неліктен?	
Осы тақырып (мәселе) бойынша тағы не білгіңіз келеді?	
Осы тақырып (мәселе) бойынша тағы қандай ақпарат көздерін қарастырасыз?	
Бұл мәселені шешуде Сіздің үлесіңіз қандай болды деп ойлайсыз?	

Топ жұмысы қандай деңгейде өтті деп ойлайсыз?	
Бүгінгі сабақтан түйген ең маңызды ойыңыз қандай болды?	

Сабақ оқу ісін ұйымдастырудың негізгі түрі болып есептеледі. Оның өзіне тән сипаты шебер ұстаздың шәкіртінің танымдық, білімдік қабілетін қалыптастыруға тікелей ықпал етуімен анықталады. Мұндай тығыз байланыстан болашақ тіл мен әдебиет маманы бағыт- бағдар алады.

Таңдау курсы менгерген соң студенттердің бойында мынадай **қүзіреттіліктер** қалыптасатыны айқындалды:

1. – Жалпы құзіреттіліктер

A 2 Құралдық құзіреттілік:

Жазбаша немесе ауызша түріндегі мағлұматты маңыздылығы бойынша дәрежесін саралау арқылы ана тілінде мәтінмен жұмыс істеу қабілеті. Мәдениаралық қарым-қатынас пен кәсіби қызметте шетел тілін қолдану мақсатымен оны үйрену: ауызша немесе жазбаша қарым-қатынас, оқу-ғылыми әдебиеттерді ана тіліне аудару, белгілі бір ұлт және мәдениет өкілімен бірлесе жұмыс жасау. Әртүрлі дереккөздеріндегі ақпаратты синтездеу және талдау әдістерін оқу үрдісінде, сонымен қатар, жоба жұмысында қолдану. Күрделі мәселелерді шешу барысында дұрыс шешім қабылдай білу: туындаған мәселені жеке немесе ұжыммен үйлесімді шешу жолдары арқылы.

D Пәндік құзіреттілік:

6.1.1

- көркем шығармалардың мазмұны мен құрылысын талдай алу, көркем заңдылықтарды ажырата алу;
- әдебиет тарихының классификациясын білу;
- әдеби туындыларды (жыр, толғаулар) түрлеріне (айтылуы, мағынасы), тілдерді шығу тарихына қарай талдай алу қабілеті;

6.1.2

- автор шығармаларындағы сөздің мағыналық, семиотикалық, эмотивті реңкін ажырата алу, көркемдік тәсілдерді айқындай алу;
- әлемдік ақпарат пен әдеби теориялық ақпаратты интеграциялық негізде саралай алу, типтік, образдық, тұлғалық қасиеттер мен іс-әрекеттерді өз көзқарасы тұрғысынан сипаттай алу;
- коммуникативтік және әлеуметтік орта жағдайын пайымдау, оқу үдерісін игеру мен басшылық ету жолдарынтүсіну;

6.1.3

- интербелсенді әдіс-тәсілдерді педагогикалық тәжірибеде көрсете алу;
- ой-пайымдарын жазба жұмыстарында: рецензия, эссе, баяндама, сценарий, кейс, жоба жұмыстарында қолдана алу;

6.1.4

- Оқу материалының ерекшеліктері мен көркемдік компоненттерін айқындайтын жұмыстар: кластер, методологиялық карта, социограмма, ми картасы, бестаған (синквейн), салыстырмалы кесте жасай алу;

- әдеби-теориялық материалдарды сараптай алу;

6.1.5

- топта жүргізілген ұжымдық жұмыстарды ұйымдастыру, оның нәтижелерін саралау;

- қазақ әдебиеті өкілдерінің шығармаларындағы түркілік сарынның идеялық тұтастықтығына қатысты ойларын мысалдар арқылы дәйектей алу, салыстыра, салғастыра алу;

6.1.6

- білім алушыны және өзінің оқу-танымдық әрекетін рефлексиялық, субъективті түрде бағалай алу;

- қазақ әдебиетіндегі дәстүр жалғастығын сипаттай отырып, өзіндік ой-пікірін қорғау;

6.2.6

- өзінің және білім алушылардың әрекетін бақылай алу, оқу үдерісін танымдық, әдістемелік мақсатқа бағыттай алу;

- алған білімді қайта тексеру, деңгейін анықтау, салыстыру және бағалау қабілеті.

6.3.6

- білімгерлердің, топтың жұмыс әрекетін бақылай алу;

Элективті курстың бағдарламасы білім беру стандарты, мамандықтың оқу жоспары мен бағдарламасына сай дайындалды. Элективті курс бойынша өтілетін сабақтарда оқытудың белсенді технологиялары мен әдістерін қолдану анағұрлым тиімді болатындығы анықталды.

Жоғарыда аталған тақырыптар бойынша қолданылған ақпараттық-танымдық, ғылыми-деректеме материалдардың негізінде Қазақ филологиясы және әлем тілдері факультетінің «5B011700 – Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығына арналған «Ежелгі дәуір әдебиетіндегі көне түркілік сарын» оқу құралы шығарылды (2015). Болашақта ғылыми-зерттеу жұмысының негізінде жоғары мектепке арналған көлемді оқулық пен электронды оқу құралын шығару жоспарланып отыр.

3.2 «Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын» пәнін оқытудың инновациялық технологиялары

Әдістеме ғылымында «педагогикалық технология» бағыты ХХ ғасырдың 60-шы жылдары АҚШ пен Ұлыбританияда қалыптасып, қазіргі уақытта барлық әлемге кеңінен таралып, білім беру саласында қарқынды дамып, қалыптасуда. Соңғы кездерде білім берудің жаңа даму бағытын қамтитын оқытудың алпыстан астам жаңа технологиялары тәжірибеге енгізіліп, кеңінен қолданыла бастады. Осы аталғандармен қатар көрнекті педагог ғалымдар В.П.Беспалько, М.В.Кларин, Н.Р.Талызналардың бағдарламалы оқытуы; Л.В.Занков, Л.С.Выготскийдің дамыта оқытуы; С.Н.Лысенкованың оза оқытуы;

Ш.А.Амонашвили, Е.Б.Бондаревскаяның жеке бағдарлы оқытуы; П.И.Третьяков, Ж.А.Қараевтың модульдік оқытуы, Н.Оразақинованың сатылай кешенді талдай оқытуы секілді т.б.

«Технология» ұғымы жалпы үлкен екі бағытқа жіктеледі. Бірі – өндірістік технология, екіншісі – әлеуметтік технология.

Әлеуметтік технология – өндірістік технологиядан әлдеқайда ауқымды, жүзеге асыру жағынан күрделі, қалыптасу, даму жағынан ұзақ мерзімді қажет ететін үрдіс. Сондықтан әлеуметтік технология өндірістік технологияға берілген анықтама мазмұнын толық ашып бере алмайды. Сонымен бірге «педагогикалық технологияның» термині, анықтамасы әлі де бір ізге нақтылай түсе алмай отыр. Айталық бүгінде педагогикалық технологияда «жаңа технология», «озық технология», «оқыту технологиясы», «ақпараттық технология», т.б. терминдер қолданылады. Ал бұлардың бір-бірінен айырмашылығы, өзіндік ерекшелігі жайлы ғалымдар арасында қызу пікірталас бар.

Білім мазмұнын жаңарту қажеттігіне сай ең озық технологияларды жүйелі түрде қолдану – өркениетті елдер қатарына енудің бірден-бір жолы болмақ. Ресейлік және қазақстандық ғалымдар ғылым мен тәжірибені ұштастыра зерттеп, жаңа педагогикалық технология үлгілерін тиімді қолданудың жолдарын барынша нақты түрде көрсетті. Әсіресе, жоғары мектепте оқытудың әр түрлі жаңа технологиялары пайдаланылып, оларды сабақ үрдісінде қолданудың ерекшеліктерін В.Беспалько, В.К.Дьяченко, В.В.Гузев, М.В.Кларин, Д.Хогрид, В.М.Монахов, Г.К.Селевко, М.А.Чошанов, Г.Нұрғалиева, С.М.Құсайынов, Ж.Қараев, Н.Нұрахметов, М.Жанпейісова, Г.Д.Әуелбекова, Қ.Бітібаева, Б.Сманов, т.б., ғалымдардың еңбектері әр қырынан нақтылайды. Орыс әдіскер-ғалымдары А.М.Берг, В.П.Беспалько, М.В.Кларин, Н.Р.Талызиналардың бағдарламалы оқытуы, Л.В.Занков, А.С.Выготскийдің дамыта оқытуы, В.Р.Шаталовтың тірек сигналдары, Р.Штейнердің еркін таңдау идеясы, С.Н. Лысенкованың оза оқытуы, Ш.А.Амоношвили, Е.Б.Бондаревскаяның жеке бағдарлы оқытуы, В.М.Монаховтың модульдік оқытуы, В.Дьяченко, К.Я.Вазиналардың ұжымдық оқытуы, М.И.Махмудов, М.Н.Скаткиндердің проблемалық оқыту технологиялары тәжірибеде кеңінен қолданылуда. Сонымен қатар, бүгінгі таңда ұстаздар қауымының жас ұрпақты біліммен, іскерлікпен, дағдымен қаруландырып қана қоймай, олардың танымдық, шығармашылық, ізденімпаздық қабілетін дамыту барысында қазақ әдіскерлері Т.Ақшолақов, Қ.Тасболатовтың «Проблемалық оқытуы», М.М.Жанпейісованың «Модульдік оқыту технологиясы», Ж.Қараевтың «Білім беру жүйесін ақпараттандыру технологиясы», «СОРОС-Қазақстан қайырымдылық қорының «Оқу және жазу арқылы сыни ойлауды дамыту технологиясы», Қазақстанда білім берудің өзіндік ұлттық үлгісін қалыптастыру, тұлғасын дамыту бағытында тағы басқа озық оқыту технологиялары қарқындап қалыптасуда.

Егеменді еліміздің дамушы елу мемлекет қатарында болудың негізгі бір талабы – жоғары мектептегі білім беру жүйесінің алдына оқыту үрдісін жаңа

технология элементтерін сабақта қолдануды талап етіп отыр. Қазіргі жаһандану заманында жаңа технологияның басты мүддесі – білім алушыны жай білімнен шығармашылық деңгейге дейін көтеру. Сол себепті қазіргі заманда жаңа технологиямен қаруланған ұстаздардың жеке тұлғаны қалыптастыруда көп ұтары сөзсіз.

Жалпы ғалымдар технологияға *шеберлікпен өнім алу, нәтижеге жету, белгілі бір жоба, модельмен оқыту* сияқты түрлі анықтамалар берген. Солардың ішінде кең тарағаны – В.П.Беспальконың тұжырымдары. Оның тұжырымдары бойынша технология төмендегідей шарттарды іске асыруы тиіс:

1. Оқытуда дайындықсыз әрекеттерді болдырмау;
2. Оқушының оқу-танымдық қызметінің құрылымы мен мазмұны оқу-тәрбие үрдісінің жобасына негізделуі қажет [98, б. 198].

Соңғы жылдары технология мәселесімен жан-жақты айналысып, зерттеу жүргізіп жүрген ресейлік ғалымдардың бірі – М.М.Левин. Ол педагогикалық технологияның негізгі қызметі – оқу үрдісінің білім беру мақсатын іске асыру және жеке тұлғаны дамыту екендігіне тоқталады. Ал Б.Т.Лихачев «оқыту технологиясы сапалы еңбек нәтижесіне жетудің практикалық іс-әрекеті», - десе [99], М.Чошанов «технологияны дидактикалық жүйенің проссуалдық құрамдық бөлігі», - деп есептейді [100].

Ж.А.Қараевтың пікірінше: «Технология дегеніміз – әдістемелік жүйе мен сәйкес дидактикалық үрдістер кешенінің тәжірибиеде жүзеге асырылатын жобасы, ал педагогикалық жағдаяттарға сай қолданылатын әдістер, тәсілдер оның құрамды бөлігі болып табылады» [101].

Е.Жұматаева: «Әдебиетті құр технология құрылымына вербальді әдіспен бағдарлап өткізуге болмайды. Ол үшін әдеби нысаналардың құндылық деңгейін, парадигмасын шығарып алу көзделеді. Бір сөзбен айтсақ, әдебиеттің қисынын, әдебиеттің тарихын, әдебиеттің сынын бірлікте алып, дидактикалық пәлсапасының тағылымын сұрыптау қарастырылады. Осы мұратты айқындау мақсатында әдебиетті оқытудың дидактикалық пәлсапасы жай әдістерге бағынбайтыны аңғарылады. Олай болса, мұның теориясы – педагогикалық технология мен бүгінгі модернизацияны өмірге әкелуге басты қозғаушы күш. Аталған тағылым мен қисынның моделі тек әлемге әйгілі педагогтардың еңбектерінде ғана емес, ол ұғым-пайымдарды, дидактиканың пәлсапалық негізіне бағындыра отырып, өз шығармашылығымен бүкіл әлемге мәшһүр болған, ата мұра – асыл мұра бабаларымыздың еңбектеріне технология қағидасымен аналитикалық тәсілмен талдау жасалып, әдістемелер мен педагогикалық технологиялар нысаналардың дидактикалық пәлсапасынсыз тұл екеніне оның ешбір мәнінің жоқтығына көзімізді жеткізеді. Былайша айтқанда, субъектінің құр технологиялар мен әдіс-құрамдардың әдістерін прагматикалық (меңгерген теориялық білімін іс-тәжірибесінде қолдану) мақсатта қолданғанымен, нәтижеге жете алмайды. Меңгертуге тиісті пәнін, ілімін оқытушы субъект жан-жақты теориялық тұрғыда өзі меңгерген сәтте және оның дидактикалық пәлсапасы бар ма? – деген сұрақ қою мүддесінде қарастырылғанда ғана сенімді нәтиже болады», – деп көрсетеді [102, б.37].

Қазіргі кезде жаңа инновациялық оқыту технологиясы мұғалімнің кәсіптік қызметінің ерекше түрі болып табылады. Инновациялық оқыту технологиясын меңгеру үшін педагогикалық аса зор тәжірибені жұмылдыру қажет. Бұл – өз қызметіне шығармашылықпен қарайтын, жеке басының белгілі бір дәрежеде іскерлік қасиеті бар адамды қажет ететін жұмыс.

Қазіргі заманғы ғылыми техникалық үрдістің қарқыны білім беру жүйесінің алдына мүлде жаңа міндеттер қойып отыр. Педагог-ғалымдар қазіргі кезде қолданылып жүрген білім беру технологиясы терминін әр қырынан ашып көрсетуде. Осыған орай *білім беру технологиялары мына негізде ұсынылады:*

- дамыта оқыту технологиясы;
- модульдік оқыту технологиясы;
- ірі блогты шоғырландыра оқыту технологиясы;
- перспективалық-озық оқыту технологиясы;
- ойындық оқыту технологиясы;
- оқу материалдарының сызбалық және белгілік модельдерінің негізінде жеделдетіп, оқыту технологиясы;
- жекелеген оқытудың технологиясы;
- сынып ішіндегі саралап оқыту технологиясы.

Әдебиетті оқытуда түрлі технологиялар мен интербелсенді әдістеме түрлерін пайдалануға болады. Оның ішінде ең маңыздылары мыналар:

Сурет 2 -Әдебиет пәнін оқытуда пайдаланылатын жаңа интербелсенді стратегиялар

Аталған технологиялардың қай-қайсысын да әдебиет сабақтарында тиімді пайдалануға болды. Бұл технологиялар, ең алдымен, сабақтың сапасын арттырады, екіншіден, нәтижеге қол жеткізеді, үшіншіден, студенттердің пәнге деген қызығушылығын арттырады, төртіншіден, білім алушының

шығармашылық қабілетін шыңдайды. Бұл пікірді кесте түрінде былай көрсетуге болады.

Сурет 3 - Әдебиетті оқытуда пайдалынылатын технологияның сипаттамасы

Осыған орай қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды инновациялық технологиялармен оқытудың әдістемелік жүйесі төмендегідей жұмыстардан тұрады деп көрсетуге болады:

Сурет 4 - Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды инновациялық технологиялармен оқытудың әдістемелік жүйесі

Негізінен жеке пәндердің ғылыми әдістемелік жүйесін жетілдіруде деңгейлеп оқыту технологиясының орны ерекше. Әдіскер ғалым, профессор Т.Жұмажанова ол туралы былай дейді: «Деңгейлік оқыту бойынша әр деңгейдің әдістемелік мақсаты, міндеті көрінеді, оқу материалына қатысты тапсырмалар бір деңгейден екіншіге қарай күрделене түседі» [103,б. 98].

Деңгейлеп саралап оқыту технологиясының дидактикалық, педагогикалық, психологиялық негіздемесін С.Рубинштейн, Л.С.Выготский, В.В.Давыдов, Л.В.Занков, Ю.К.Бабанский, Б.П.Беспалько, В.М.Монахов т.б. ғалымдар өз зерттеулерінде жүйелеген. Ал әдіскер-ғалым Ж.А.Қараевтың «деңгейлеп саралап оқыту технологиясының» негізгі идеясы оқытуды ізгілендіру мен демократияландыруға құрылған, яғни мұнда білім алушы өздігінен дұрыс шешім қабылдап, өзін-өзі тәрбиелеуші тұлға ретінде қалыптастыра алады. Сол себепті қазіргі кезде Ж.Қараевтың деңгейлік оқыту жүйесі туралы іліміне сүйеніп, әр пән бойынша деңгейлік тапсырмалар дайындауға болады.

Деңгейлік саралау технологиясы білім алушы мен ұстаздың белсенді шығармашылық қызметін дамытумен қатар, білім алушыларға өз білімін жаңа әдіс-тәсілдермен бағалауға мүмкіндік береді. Мәселен, әр деңгейдің өз бағалауы бар. Олардың барлығы білім алушының көз алдында тұрады. Мұның өзі білім берудегі негізгі тетіктер болып табылады. Оның маңыздылығы мынада:

1. Топ студенттері түгелдей жұмыс істейді;
2. Топта бос отырған студент болмайды;
3. Әр студент өз деңгейін біледі, оны жетілдіруге талпынады;
4. Қиындықтарды жеңе білуге төселеді;
5. Ізденушілік қабілеті қалыптасады;
6. Пәнді оқып-үйренуге қызығушылығы артады.

Нәтижесінде:

1. Алдына нақты мақсат қоя білетін жеке тұлғаны тәрбиелеу;
2. Әр студент өзінің білім деңгейін дамытады;
3. Шығармашылық қабілеті шыңдалған тұлға қалыптасады;
4. Студенттердің оқуға деген ынтасы артады.

Деңгейлеп оқыту идеясының авторы Н.П.Гузик сыныптағы білім алушыларды А, В, С – үш деңгейге бөлуді ұсынады. Ал Ж.Қараев студенттің біліміне қарай тапсырмаларды төртке бөлуді ұсынады. Мәселен, *I деңгей тапсырмалары (үйренушілік-репродуктивтік деңгей)* мемлекеттік стандарттық деңгей, бұны орындауға барлық білім алушылар міндетті. Яғни, алдыңғы сабақтағы тақырыпта меңгерген білімнің өңін өзгертпей қайталап, пысықтауына мүмкіндік беріледі. *II деңгейдегі тапсырмалар (алгоритмдік деңгей)* өтіп кеткен материалдарды реттеуге және жүйелеуге берілген тапсырмалар. Яғни, берілетін тапсырмалар бұрынғыларға ұқсас, бірақ оларды орындау үшін алғашқы алған білімді түрлендіріп пайдалануы қажет. *III деңгейдегі тапсырмалар (эвристикалық деңгей)* – танымдық, ізденімдік

тапсырмалар. Мұндай тапсырмаларды орындау барысында студенттер жаңа тақырып бойынша меңгерген ақпараттардан өзіндік қорытынды шығарады, ой-пікірлерін айтады. *IY деңгейдегі тапсырмалар (шығармашылық деңгей)* – шығармашылық деңгейдегі тапсырмалар. Студенттердің білім, білік-дағдыларының көмегімен, яғни қалыптастырған ұғым-түсініктерінің нәтижесінде жаңаша, тың ой айтып, ерекше жұмыс жасауы.

Кесте 11 - Деңгейлеп оқыту технологиясының кезеңдері

Кезеңдер	Оқытушының іс-әрекеті	Студенттің іс-әрекеті
Анықтау кезеңі	Студенттердің білім деңгейін анықтау	Оқытушымен бірлесе отырып оқу деңгейін таңдау
Студенттерді топқа бөлу	Әр деңгей үшін оқу мазмұны мен қойылатын нақты талаптарды айқындау	Топтардағы оқыту талаптарының жобасын талқылауға қатысу
Оқытуды жүзеге асыру	Оқытушының оқу материалын топтарға беруі	Студенттің оқу іс-әрекетін ұйымдастыруы
Білімді бағалау	Атқарылған жұмыстар нәтижесі бойынша студенттерді бағалау (Рефлексия/Кері байланыстың орнатылуы)	Нәтижелері бойынша өзара және өзін-өзі бағалауды жүзеге асыру

Бағалау «баллдық» жүйемен жүзеге асырылады. 1-деңгейді орындаған студентке 5 балл, 2-деңгейге 10 балл, 3- деңгейге 15 балл, 4-деңгейге 20 балл қоюға болады. Бағалау критерийін оқытушы өзі тағайындайды. Студент «3» деген баға алу үшін берілген материалдың кем дегенде 50%-ын, «4» алу үшін 70-80 %-ын, «5» алу үшін 90-100 %-ын білу керек.

Кесте 12 –Әртүрлі деңгейдегі тапсырмаларды орындайтын студенттердің іс-әрекеті

I-деңгейдегі тапсырманы орындаушы студенттің іс-әрекеті	II-деңгейдегі тапсырманы орындаушы студенттің іс-әрекеті	III- деңгейдегі тапсырманы орындаушы студенттің іс-әрекеті	IV- деңгейдегі тапсырманы орындаушы студенттің іс-әрекеті
Алдында меңгерілген білімін өзгертпей пысықтайды; оқытушы басшылығымен тапсырмалар орындайды.	Өткен материалды жүйелеуге арналған тапсырмалар орындайды, өз бетімен кейбір теория-лық мәселелерді игере алатынын көрсетеді.	Танымдық-эвристикалық тапсырмаларды орындайды, оны практикада қолдана алады.	Берілген тақырып-қа өз бетімен реферат, баяндама дайындайды, өзінің шығармашылық қабілетін көрсете алады.

Әдебиетші мұғалім ең алдымен көркем сөз табиғатын ашатын заңдылықтарды білуі керек, сондай-ақ көркем туындыны талдаудың ғылыми әдістемелерін жетік меңгеруі қажет. Әдеби шығармаларды талдауда оқытушы мен студент арасында бірлескен еңбек, бірлескен шығармашылық, өнерпаздық орын алуға тиіс. Осы тұрғыдан алғанда, деңгейлік тапсырмаларды орындату өте тиімді. Мәселен, Ә.Тәжібаев шығармашылығындағы ежелгі әдебиет дәстүрлерін талдағанда топтық жарыс сабағы және деңгейлік тапсырмалар арқылы оқыту сабақтың мазмұны мен рухани құндылығын арттырады.

I-топ. **Тапсырма.** 1. Ә.Тәжібаев қай жылы, қай жерде дүниеге келген? Ә.Тәжібаев өмірі мен шығармашылығына қатысты ассоциацияграмма құрастыр.

2. Ә.Тәжібаевтың зерттеулері туралы не айтар едің?

II-топ. **Тапсырма.** 1. Ә.Тәжібаев шығармашылығындағы ежелгі әдебиет дәстүр көріністеріне мысалдар келтір.

2. Ә.Тәжібаев қай ақындардың шығармашылығын қарастырды? Ассоциацияграмма құрастыр.

Әр топтың орындаған тапсырмаларын талдай және толықтыра отыра, студенттермен әрі қарай деңгейлік тапсырмалар арқылы жұмыс жүргізіледі.

1-деңгей.

1. Ә.Тәжібаев жыр жинақтары қашан жазылып, жарық көрген?

2. Оның жыр жинақтарында ежелгі дәуір көріністері қалай суреттелген?

3. Жырдағы басты кейіпкерлер кімдер?

2-деңгей.

1. Жырдағы басты кейіпкерлерге мінездеме бер, ақынның кейіпкерлерді таныстыруын мәтіннен тауып оқы.

2. Ақын шығармашылығы бойынша өзіндік ой-тұжырымың?

3. Ә.Тәжібаев шығармашылығындағы ежелгі әдебиет дәстүр көріністері қай ақынның поэзиясымен байланысты?

3-деңгей.

1. Ә.Тәжібаев өз жырларында ежелгі әдебиет дәстүр көріністерін тиімді пайдаланған ба?

2. Сенің өзіндік көзқарасың қандай?

3. Намысым ұйқы табылмай,
Дөңбекши берем төсекте.
Жағамнан келіп алардай,
Жармасып бықсық өсектер.

Табыттан қатты мұндайда
Мамықтан жұмсақ төсектер.
Сезесің қоршап тұрғандай,
Пысқырған өңшең өсектер.
Тезірек ұйқы келсе екен,
Шошынған ойды бөлсе екен.
Елестер мына сөнсе екен,

Тыныштық маған берсе екен,—деген өлең жолдарындағы ақынның беймаза күйін қалай түсіндіресің?

4-деңгей.

Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту мақсатында «Егер мен Ә.Тәжібаев болсам өз жырларымда ежелгі әдебиет дәстүрін қалай жырлар едім» тақырыбында ой-толғау жазу тапсырылады.

Деңгейлік тапсырмалардың тиімділігі: әр деңгей бойынша оқушылар өз білім дәрежесіне, қабілетіне қарай тапсырмаларды орындайды. Бұл тапсырмалар оларды мәтіннің мазмұнын игеріп қана қоймай, өз бетімен ізденуге, дүниетанымдық көзқарастарын қалыптастыруға, шығармашылық қабілеттерін шыңдауға, өзіндік ой қорыту, тұжырым жасауға дағдыландырады.

Сабақтың ұтымдылығы: студенттер мұндай сабақтарда Ә.Тәжібаевтың жырларын өз бетінше талдауға үйренеді. Ақын шығармаларындағы көне түркілік сарын элементтерін талдай отырып, қазіргі еліміздің жеткен жетістіктерімен, таным-түсінігімен байланыстырады. Әр түрлі әдістер қолдану негізінде студенттердің сабаққа деген ынтасы оянып, қызығушылығы артады. Ә.Тәжібаев шығармаларындағы көне түркілік сарын элементтерін деңгейлік оқыту технологиясымен игерту барысында төмендегідей жаттығу-тапсырмалары берілді:

1-тапсырма. Ә.Тәжібаев поэзиясы мен ежелгі дәуір әдебиеті арасында қандай ұқсастық бар ма?

Мақсаты: Студенттің шығарма мазмұнын жүйелі меңгеріп, оны талдай алу қабілетін дамыту.

Ұтымдылығы: шығарманың желісін жетік білуі, шығарманың өн бойынан негізгі түсінікті тани білуі, өзіндік көзқарасын дәлелдей білуге баулу.

2-тапсырма. Ақын неліктен ежелгі дәуір көріністеріне ерекше мән берген? Бұл ұғымдар қай өлеңінде кездеседі?

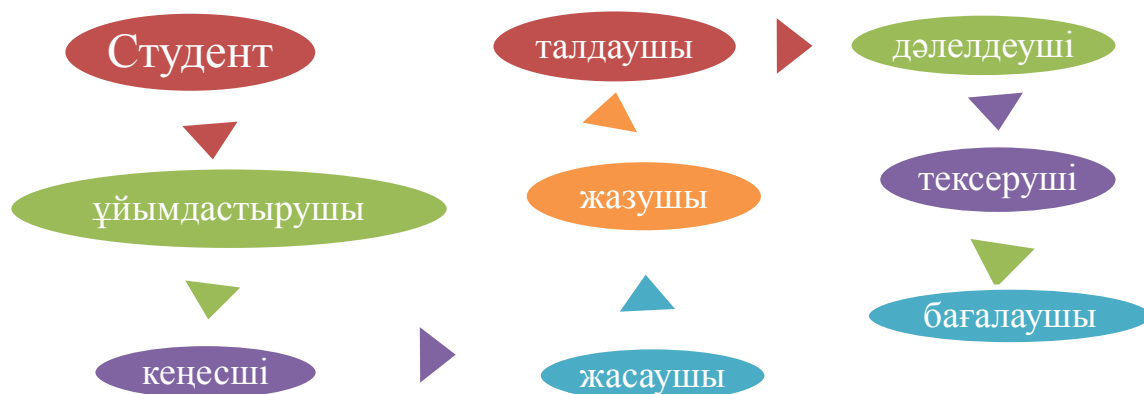
Мақсаты: студентті өлеңді мәнерлеп оқудан соның ішіндегі тәрбиелік мәні бар сөздерді талдау деңгейіне жеткізу.

Ұтымдылығы: әр студенттің ойлау, байқампаздық қабілеттері жетіледі. Ашық пікірін білдіруге талпынады. Мәтін мазмұнындағы басты ойды түсінуге тырысады. Өзін-өзі бағалай білуде өзіндік пікір қалыптастырады.

Соңғы кезде оқыту үдерісінде жиі қолданылатын технологиялардың бірі – ұжымдық технология. Ол мынадай тәсілдер арқылы жүзеге асырылады: *жекелей, жұптық, топтық, ұжымдық*. Ұжымдық оқыту әдісі әр студенттің бір мезетте әрі студент, әрі оқытушы ретінде болатындай етіп оқу үрдісін белсендіре түседі. Мұндай оқыту түрі ұжымда тек қана бірлесіп жұмыс істеу емес, сонымен қатар, жарысқа түсу, бәсекелестік тудыруды көздейді.

Әдебиет сабақтарында ұжымдық оқыту технологиясы жеке тұлғаны жан-жақты тәрбиелеу мен қалыптастыруға бағытталған. *Ұжымдық оқытудың мақсаты:* көркем әдебиет арқылы студенттің рухани дүниесін байыту, көркем шығарманы оқуға құштарлығын қалыптастыру, ауызша, жазбаша тіл мәдениетін дамыту, кез-келген теориялық мәселені өзінше бағалап, пайымдай білуге дағдыландыру, өз ойын, көзқарасын жеткізе білуге төселдіру, өзекті

мәселелерді талдай білуге үйрету, шығармашылық ізденіске жол ашу. Ұжымдық оқытуда студент мынадай рөл атқарады:

Сурет 5 - Ұжымдық оқыту технологиясы барысында студенттің атқаратын қызметі

Ұжымдық оқыту білімді жеке тұлғаға қарай бағыттай беру технологиясына жатады. Оны кейде «ұйымдастырылған диалог», «ұжымдық оқыту» деп те атайды. Ұжымдық оқыту тәсілдерінің басты белгілері: әр баланың жеке қабілеті, дарынын дамыту, ұжымдағы әрбір мүшені оқыту және әркімге ортақ жұмыстағы бір-біріне көмегі, ынтымақтастық болып табылады. Ұжымдық оқыту тәсілдерінде оқытушы мен студенттің іс-әрекеті алмасып келіп отырады. Оқытушы іс-әрекеті, қызметін ұжым атқарады, яғни жаңа білімді меңгерту, тапсырмаларды орындауда, бір-бірінің жұмыстарын саралау, бағалауда, талдауда өздері жетекшілік етеді. Мұғалім ұйымдастырушы, ақыл-кеңесші қызметін атқарады.

Сурет 6 - Ұжымдық оқыту технологиясының моделі

Ұжымдық оқытудың негізін 30-жылдары А.Г.Ривин салған. Бұл технологияны ғылыми негіздеп, ары қарай дамытқан В.К.Дьяченко аталған технологияны «работа учащихся в парах сменного состава», – деп көрсетеді [105,с. 14]. Сондай-ақ ғалым: «Коллективная форма учебных занятий имеет особенности как парной, так и групповой формы, и в то же время это качественно принципиально новая форма. Коллективные учебные занятия – это работа учащихся в парах сменного состава. При коллективных занятиях работа происходит в парах, но эти пары не замкнутые, а открытые: каждый по очереди работает то в роли обучающего, то в роли обучаемого. При систематической коллективной работе все ученики по очереди работают со всеми: все обучают и воспитывают каждого, а каждый всех», – деп анықтама береді [104,с. 15]. Ал «Қазақ тілін оқыту әдістемесінің қысқаша-анықтағыш сөздігінің» авторлары: «Ұжымдық әдістің ең негізгі ерекшелігі – топтағы студенттердің жұп түрінде жұмыс жасап және ол жұптардың үнемі өзгеруіне байланысты», - деп анықтама береді [105,б. 229]. Қалай десек те, бұл оқыту технологиясы ұзақ жылдар бойы тәжірибеден қалмай, өзінің тиімділігін әр кезеңде де дәлелдеуде. Өйткені, сабақ барысында жүйелі түрде қайталанып отырылатын жаттығулар мен тапсырмалар, әртүрлі кешенді жұмыс түрлері арқылы студенттердің логикалық ойлауы жетіледі, өзіндік көзқарасы қалыптасады; белгілі ортада өзін еркін ұстайды, дербес жұмыс істеуге, өз бетімен қорытынды жасауға дағдыланады; тек жеке басы үшін емес, ұжым алдындағы жауапкершілігі, іскерлігі артады; өзін-өзі бағалай алады. Соның әсерінен сапалы білім алып, білік пен дағды қалыптасады.

Негізінен шығармашылық жұмыстарды жүргізуде ұжымдық оқытудың жұптық тәсілі өте маңызды. Қазіргі кезде сабақ үдерісінде жұптық тәсілдің өзін үшке бөледі:

Сурет 7 - Жұптық оқытудың моделі

Ұжымдық оқытуға негізделген жұптық жұмыстың бір түрі – ерекше жұптар жұмысы. Оның ерекшелігі – топтағы студенттердің әрқайсысы берілген тапсырманы жеке-жеке орындайды. Орындап болған соң, жеке-жеке өз жұмыстарын ортаға салады. Біреуі айтып жатқанда, қалғандары тыңдайды,

жазба жұмыс болса, жазғандарын оқиды. Бір-біріне сұрақ қояды, сұраққа жауап бере алмаса, топтағы басқа балалар жауап береді. Жұптық жұмыстың бұл түрінде дербестік сақталады. Ең жақсы деген жұмысты топ спикері басқа топқа ұсынады. Ол студент енді өз жұмысын басқа топтың ортасына салады. Қорытынды кезеңде оқытушы көмегімен 2-3 жұмысты бүкіл ұжым тыңдайды, пікірлеседі, ойларын ортаға салады. Мұндай жұмыстарды эссе әдістемесі арқылы жүзеге асыруға болады. Мәселен, «Дербес пікір жазу» тәсілі.

Сабақ барысында оқытушы ұжымдық оқыту тәсілдерін әртүрлі пайдаланады. Мысалы, оқытушы жұптық, топтық жұмыстарды орындату үшін ақындар шығармашылығын талдауда студенттерге қазақ поэзиясындағы түркілік сарынға қатысты тақырып береді («Ақындар поэзиясындағы түн суретінің мифтік бояулармен суреттелуі»). Бұл мәселені талдау үшін оқытушы мынандай іс-әрекетке көшеді:

I кезең. Дайындық кезеңі. Студенттерді топтағы санына қарай топқа бөледі. Оқытушы тапсырмамен таныстырады, мәтін жазылған үлестірме қағаздар таратады. Шешілетін проблемаға назарларын аударады. Топ спикері түсінік береді.

Бұталардың арасында қап-калың,
Ұйыған түн жатты іркілдеп бөкпе боп.

Бір абайсыз ашып еді қақпаны –
Күдірейіп түрегелді көк төбет [106,б. 263].

Қап-қараңғы үрейдің арқасындай,
Мына түннен азырақ қорқасың да,
Күлген сайын сырттағы күрең боран
Жын жылайды пешіңнің қолқасында [106,б. 264].

II кезең. Жұптағы, топтағы жұмыстардың жүруі. Студенттер алдымен тапсырманы жеке-жеке орындайды. Кезектесе отырып, бір-бірінің пікірін тыңдайды; ақындар поэзиясындағы түн суретінің «мифтік» бояулармен суреттелуі жайлы өз ойларын ортаға салады, бір-біріне сұрақ қояды, қорытындылайды. Бір-бірін бағалайды, түзету жұмыстарын жүргізеді, бір-біріне түсіндіреді. Аталған кезеңде мәтінді талдау үшін «ПОПС» формуласын қолдануға болады. Ол мынадай құрылымнан тұрады:

1. Бірінші сөйлем «Біздің ойымызша, ... ».

2. Екінші сөйлем «Себебі, біз оны былай түсіндіреміз ... ».

3. Үшінші сөйлем «Оны біз мына фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламыз ... ».

4. Соңғы сөйлем «Осыған байланысты мынадай қорытынды шешімге келдік ....».

III кезең. Мәселе бойынша жасаған қорытындылары мен түйіндерін спикер хабарламасы арқылы оқытушы тыңдайды, жауаптардың дұрыс-бұрысын сараптайды.

IV кезең. Оқытушы ұжымды жұмыстың орындалу сапасымен таныстырады. Ұжым болып барлық тараптарды тыңдайды, талқылайды, пікірлеседі (дауласады, келісу-келіспеушілік болады).

V кезең. Бақылау жұмысы. Бұл жұмыс студенттердің алған білімін, ұғымын тексеру мақсатында жүреді. Бақылаудың түрі өте көп. Оқытушы өзіне тиімдісін тандап алады. Бұл кезеңде оқытушы қорытындылауда «Төрт сөйлем» тәсілін қолдануына болады. Бұл тәсіл – мәтіндегі ақпараттарды талдауда, ой қорытындылауда пайдаланылатын тиімді әдіс-тәсілдердің бірі. Оның формасы төрт бөліктен тұрады:

Пікір. Оқыған мәтін бойынша өз пікіріңді бір сөйлеммен жаз.

Дәлел. Өз пікіріңді бір сөйлеммен дәлелде.

Мысал. Пікіріңді өмірмен байланыстырып, мысал келтір.

Қорытынды. Тақырып бойынша қорытынды жаз.

Болмаса тақырыпқа қатысты тест тапсырмаларын беруге болады. Мәселен,
Ж.Нәжімеденовтің түнге арнаған өлеңі

- А) Түн элегиясы
- Б) Түн жыры+
- В) Заман-ай
- Г) Түн мезгілі

Т.Әбдікәкімовтің «Боранды түнде» өлеңіндегі түн суреті

- А) Мақпал түн
- Б) Қараңғы түн
- В) Боз түн +
- Г) Айлы түн

Т.Әбдікәкімовтің «Түн баласы» өлеңіндегі түн бейнесі

- А) Жын бейнесінде
- Б) Айдаһар бейнесінде
- В) Тажал бейнесінде +
- Г) Періште бейнесінде

Ұ. Есдәулет «Түнгі саздар» өлеңінде айды неге теңеген

- А) Қылышқа +
- Б) Семсерге
- В) Қанжарға
- Г) Пышаққа, т.б.

Жұмыс аяқталған соң оқытушы бақылау жұмысының қорытындысын хабарлайды. Коррекциялық жұмыстар жүргізеді. Кемшіліктерді түзету үшін жаңа мақсаттар белгілейді. Тапсырманың нәтижелі мақсатқа жету-жетпеуі оқытушының тікелей ұйымдастырушылық қабілетіне байланысты.

Ұжымдық оқытудың бір түрі – топтық жұмыс. Негізінен дәстүрлі оқытуда топтық жұмыстар тұрақты болып келеді, яғни берілген тапсырмаларды топ болып орындайды. Ұжымдық оқытуда тұрақты топ болмайды, олар жиі ауысып отырады. Топтағы студенттердің әрқайсысы басқа топқа барып, жұмыстарын ортаға сала алады, үнемі қозғалыс, ауысып отыру бұл оқытудағы топ жұмыстарының өзіндік ерекшелігін даралайды. Топқа студенттер өз еркімен де,

оқытушы нұсқауымен де кіре алады. Мұндай жұмыстарды орындау барысында «Броундық қозғалыс», «Галереяға саяхат» тәсілдерін пайдалану өте тиімді. Мәселен, студенттерге жаңа тақырып туралы ақпарат берместен бұрын «Броундық қозғалыс» әдісін пайдаланып, «Тәуелсіздік поэзиясындағы көне түркілік сарын» деген тақырып береді. Студенттер ең алдымен берілген тақырыпқа қатысты топты аралап ақпарат жинайды. Топтағы студенттермен ой бөліседі, өз пікірін айтады, кейін өз тобына келіп, тақырыпқа қатысты мәтін құрастырады. Мұнан шығатын қорытынды: берілген шектеулі уақытта студенттер бір-бірімен пікір алмаса алады, ойларын ортаға салып үлгереді. Ең бастысы, топтық жұмыста оқытушы тарапынан нақты нұсқау берілуі қажет.

Сурет 8 - Топтық оқытудың моделі

Әдіскер ғалымдар бұл технологияға мынадай анықтама береді: «Ұжымдық оқыту әдісінде барлық студент белсенді түрде жұмысқа тартылады, олар жұп құрап, кезекпен алмасуы арқылы бірін-бірі үйретіп, бірі үйреніп әрқайсысымен тілдік қатынасқа түседі [107,б.229]. Яғни, ұжымдық оқытуда топтағы студенттердің ортақ мақсаттары болады, алынған білімді бір-біріне сол сәтте жеткізеді, өзара әрекеттестік пен ынтымақтастық қалыптасады, тақырыптар мен тапсырмалар әртүрлі болады. Сол себепті ұжымдық оқыту технологиясы студенттің өз ойын еркін айта білуіне, басқалармен теңдей тілдік қарым-қатынас жасай білуге негізделген. Түйіндей келе, оқытудың ұжымдық түрі оқытушының бақылаушы және бағыттаушы қызметімен айқындалатын, білім алушыға көп міндет жүктелетін технология.

Қазіргі кездегі кеңінен тараған технологиялардың бірі – *сын тұрғысынан ойлау технологиясы*. Аталған технологияны пайдалану арқылы студентті тыңдай білуге, бір-бірінің пікірін бағалауға, өз ойларын анық жеткізуге дағдыландырамыз, оларды өз бетімен жұмыс істеуге бағыттаймыз. 1978 жылы Канадада Виндзор қаласында сын тұрғысынан ойлауға арналған Бірінші Халықаралық симпозиум өткізілді. Симпозиум сын тұрғысынан ойлау мен

формальді емес логиканың өзара байланысын анықтауға бағытталды. Формальді емес логиканы сипаттайтын пікірталаста айтылатын идеялардың шындығына назар аудару; аргументті диалектикалық үдеріс ретінде зерттеуге құлшыныс; формальді логиканың аргументтерді бағалау және қалыптастыру дағдыларының көзі ретінде жеткіліксіз болатындығы; мәселені шешуді кеңейтуге деген қызығушылықтың артуы тәрізді белгілер төңірегінде сөз қозғалды.

«Сын тұрғысынан ойлау» американдық көптеген ғалымдардың алдыңғы қатарлы идеялары негізінде құрылған жоба болып саналады. Жобаны жүйеге келтірген АҚШ ғалымдары Джинни Стилл, Куртис Мередит, Чарльз Темпл. Бұл жоба атақты ғалым зерттеушілер Ж.Пиаже мен Л.С.Выготскийдің даму теорияларын басшылыққа алады. Сыни тұрғыдан ойлауды дамыту жобасының мақсаты барлық жастағы студенттерге кез келген құбылыс пен заттарға, әрекет пен мазмұнға сыни тұрғыдан қарап, көптеген пікірдің ішінен біреуін таңдауға саналы шешім қабылдауға үйрету болып табылады.

Қазақстанда сын тұрғысынан ойлауды дамыту жобасы 90-шы жылдардан бастап белгілі бола бастағаны мәлім. «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» жобасы – RWCT ағылшынша Reading and Writing for Critical Thinking, яғни орысша аударғанда «Развитие критического мышления через чтение и письмо» деп аталады. Бұл жоба біздің елімізге Джордж Соростың ашық қоғам институты, «Сорос-Қазақстан» қоры арқылы келіп, біртіндеп қолданыла бастады. Саданова Ж.К., Саданова С.К. сын тұрғысынан оқыту жобасының мынадай кезеңдерін атап көрсетеді:

Бірінші кезең – қызығушылықты ояту. Бұл үйрену үдерісі – бұрынғы білетін мен жаңа білімді ұштастырудан тұрады. Студент жаңа ұғымдарды, түсініктерді өзінің бұрынғы білімін жаңа ақпаратпен толықтырады, кеңейте түседі. Сондықтан да сабақ қарастырғалы тұрған мәселе жайлы оның не біледі, не айта алатындығын анықтаудан басталады. Осы арқылы ойды қозғау, ояту, ми қыртысына тітіркенгіш арқылы әсер ету жүзеге асады. Осы кезеңге қызмет ететін «Топтау», «Түртіп алу», «Ойлану», «Жұпта талқылау», «Болжау», «Әлемді шарлау» тағы басқа атаулармен аталған әдістер (стратегиялар) жинақталған.

Екінші кезеңі мағынаны тану (түсіне білу). Бұл кезеңде студент жаңа ақпаратпен танысады, тақырып бойынша жұмыс істейді, тапсырмалар орындайды. Оның өз бетімен жұмыс жасап, белсенділік көрсетуіне жағдай жасалады. Тақырып бойынша жұмыс жасауға көмектесетін оқыту стратегиялары бар. Соның бірі – «INSERT» стратегиясы. Ол бойынша студентке «V» - «білемін», «-» - «білмеймін», «+» - «мен үшін жаңа ақпарат», «?» - «мені таңқалдырады» белгілерін қойып отырып оқу тапсырылады. INSERT – оқығанын түсінуге, өз ойына басшылық етуге, ойын білдіруге үйрететін ұтымды құрал. Оны сабақтың бастапқы кезеңінде де, қорытындылауда да пайдалануға болады.

Тақырып туралы *ой толғаныс* – бағдарламаның *үшінші кезеңі*. Күнделікті оқыту үдерісінде студенттің өзіне, басқаға сын көзбен қарау, баға беруі

назардан тыс қалып жатады. Одан гөрі, үйге тапсырма беру, оны түсіндіру, баға қою сияқты шараларға уақыт жіберіп аламыз. Сын тұрғысынан ойлауды дамыту бағдарламасында бұл сабақтағы аса қажетті мәнді, маңызды әрекет болып табылады. Дәл осы кезеңде студент өзінің сабақ барысында не үйренгенін, түсінгенін саралап, салмақтап, оны қандай жағдайда, қалай қолдану керектігін ой елегінен өткізеді. Бұл кезеңде «Бес жолды өлең» (синкуин), «Венн диаграммасы», «Еркін жазу», «Семантикалық карта», «Т кестесі» сияқты стратегиялар әр сабақтың ерекшелігіне, ауыр-жеңілдігіне қарай лайықтала қолданылады. Олар оқушылардың бір-бірімен ой алмастыруын, ой түйістіруін қамтамасыз етеді. Әр білім алушы өз шығармашылығын көрсете алады [108].

Репродуктивті білім деңгейі – бұл айғақтар, құбылыстар, оқиғалар және ережелер туралы білімнен тұрады да, ойлау үрдісі репродуктивті сипатта болады.

Конструктивті білім деңгейі – бірінші деңгейдегі білімдерді қайтадан ой елегінен өткізу арқылы алынған білімдер. Әдіскерлер бұл деңгейге оқытудың эвристикалық әдістерімен қол жеткізуге деп санайды.

Шығармашылық білім деңгейі – білім алушылардың өз бетімен іздену іс-әрекетінде пайда болатын білімдер, біліктіліктер мен дағдылар. Шығармашылық деңгейдегі білімдерге білім алушының бойындағы шығармашылық қабілеттерін оятатын эвристикалық және зерттеу әдістері арқылы қол жеткізуге болады. Бұл деңгейде олар жұмыстың тақырыбы мен міндеттерін айқындайды, болжамын және іздену жоспарын дайындайды, іздену және зерттеу жұмыстарын жүргізеді.

Сын тұрғысынан ойлау технологиясының қазіргі таңдағы талаптарға сай білімді жеке тұлға тәрбиелеу мақсатында алатын орны ерекше. Сын тұрғысынан ойлау технологиясы оқушыны болжам жасатуға, алдыға қойған мақсатқа сын тұрғысынан қарауға үйретеді.

Ғалым-әдіскерлер сын тұрғысынан ойлау технологиясының төмендегідей тиімді жақтарын атап көрсетеді:

1. Білім алушылардың өз бетімен жан-жақты білім алуы;
2. Сабақ кезінде уақытты ұтымды пайдалану;
3. Білім алушылардың өзара пікір алмасуы;
4. Оқытушы мен білім алушылар арасында ізгілік қарым-қатынастардың орнауы [108,б. 44].

Студенттің үлгерімі, оқу сапасының жоғары болуы оқытушының шеберлігіне байланысты. Оқытушы өз міндетін тек оқыту, түсіндіру деп қана түсінбей, оқу үдерісін сауатты, шебер ұйымдастыра білуі шарт.

Сыни тұрғыдан ойлау технологиясы студентті саналы түрде ізденуге, өзінің көзқарасын қалыптастыруға, басқалардың да пікірімен санасуға, өзіндік қате тұжырымынан бас тартуға көмектеседі. Аталған технология ойлаудың жаңа идеяларды ұсынуға және жаңа мүмкіндіктерді көруге қабілетті, мәселелерді шешу кезінде маңызды рөл атқарады. Әдіскер-ғалымдар аталған технологияның төмендегідей сұраққа жауап іздеуге ықпал ететінін айтады:

- Мен не білемін?
- Мен жаңаша нені білдім?
- Менің білімім қалай өзгерді?
- Мен осы біліммен не істей аламын?

Жалпы сыни тұрғыдан оқыту ойлау технологиясы жан-жақты қолданылып жүр. Ол өзінің тиімділігін дәлелдеді. Сонымен сыни тұрғыдан оқыту технологиясы студенттің өзіндік және жеке ойлауын қалыптастырады. Олар өз ойлары мен пікірлерін білдіруге дағдыланады. Яғни ол үшін басқа біреу ойлай алмайды, сондықтан ол өз пікірін айтуға үйренеді. Студент үшін ақпарат ойлаудың ең бастапқы межесі болып табылады. Студент үшін фактілер мен идеялар, мәліметтер мен тұжырымдамалар және т.б. терең ойлауға қажет материалдар болып саналатындықтан, ол оны өңдеуден өткізеді. Яғни ол ақпаратты сұрыптауға дағдыланады.

Біззерттеу жұмысымызды жүргізу барысында арнайы бір сабақты сын тұрғысынан ойлау технологиясына арнадық. Ол үшін «Ежелгі дәуір әдебиетіндегі көне түркілік сарын» деген тақырыпты алдық.

Кесте 13- Сын тұрғысынан ойлау технологиясы бойынша сабақ жоспары

Сабақты жүргізген оқытушы, ЖОО	Алиева Жанат	ҚазМемҚызПУ
1	2	3
Өткізілген күні, орны	04.03.2015	206 дәрісхана
Сабақтың тақырыбы:	Ежелгі дәуір әдебиетіндегі көне түркілік сарын	
Сабақтың жалпы мақсаты:	Ежелгі дәуір әдебиетіндегі көне түркілік сарын элементтерін айқындау.	
Әдіс-тәсілдер:	«Ой шақыру» әдісі, кластер, «Екі жұлдыз, бір тілек» тәсілі, жеке, жұптық, топтық жұмыстар.	
Сабақтың көрнекілігі:	Интерактивті тақта, Ежелгі түркі әдебиеті туралы бейнебаян, слайдтар, үлестірмелі материалдар, желімқағаздар, ватман, түрлі-түсті маркерлер.	
Жетістік критерийлері:	Ежелгі дәуір әдебиетіндегі көне түркілік сарын элементтері туралы ақпарат береді, өз ойымен бөліседі, қойылған мәселені талдайды, сараптайды.	
Түйінді идеялар:	Студенттермен бірлескен жоспар құру оқытушының білімі мен тәжірибесін шындайды. Студенттер сабақты белгілі бір мақсатқа құруға төселеді. Тақырып бойынша ойын ашық айтуға дағдыланады.	

Тапсырмалар:	Оқытушының іс-әрекеті	Студенттің іс-әрекеті
--------------	-----------------------	-----------------------

13 – кестенің жалғасы

1	2	3
Психологиялық, ынтымақтастық атмосферасын орнату	«Екі жұлдыз, бір тілек» тәсілі. Оқытушы студенттерге сабақтың мақсатын түсіндіреді.	Студенттер бір-біріне жақсы тілек тілейді, бүгінгі сабақта қандай нәтижеге қол жеткізгілері келетінін айтады.
I. Қызығушылықты ояту	Студенттердің тақырыпқа деген қызығушылығын арттыру мақсатында «Ежелгі түркі әдебиеті» бейнебаян көрсетеді.	Студенттер бейнебаянды көреді.
II. Мағынаны тану	1. «Ой шақыру» әдісін пайдаланып, тақырыпқа қатысты сұрақтар қояды, студенттердің білімін анықтауға қатысты «ежелгі түркі әдебиеті» тақырыбында ассоциаграмма құруларын тапсырады. 2. Жұптық жұмысты орындатады.	1. Өз ойын айтады, ассоциаграмма құрайды. 2. Әр студент кластер құру арқылы ежелгі дәуір әдебиетіндегі түркілік сарын жайлы білетін ақпараттарын ортаға салады.
III Ой толғанys	Топтық пікірталасты ұйымдастырады. Топпен бірге әр жұптың айтқан ойларын талдайды.	Топ болып аталған тақырыпты талдайды.
IV. Бекіту	Студенттердің тақырып бойынша алған білімін анықтау мақсатында «Құнды пікір» стратегиясын қолданады. «Ежелгі дәуір әдебиетіндегі маған қатты әсер еткен көрініс» тақырыбында эссе жаздырады.	Эссе жазады.
V. Бағалау	Оқытушы студенттердің өзара бағалауы бойынша өз ойын айтып, қорытынды бағаны өзі қояды.	Өзара бір-бірін бағалайды.

1	2	3
Кері байланыс	«Досыма хат» тәсілін пайдаланып, студенттерге сабақтан қандай әсер алғандықтарын желімқағаздарға (стикерлерге) түсірулерін сұрайды.	Желімқағаздарға өз ойларын жазады.

Әлемдік өркениетке қадам басқан тәуелсіз Қазақстанның қоғамдық-саяси, экономикалық, мәдени дамуындағы жаңа бастамалар мен түбегейлі өзгерістер білім беру жүйесіне өз әсерін тигізіп, білім мазмұнын, оқыту әдістемесін жетілдіруде тың ізденістер жасауға жанама мүмкіншіліктер туғызды.

Дәстүрден тыс сабақ түрінің қай-қайсысы болса да студенттің ой-өрісін, дүниетанымын, шығармашылық, ізденушілік қабілетін дамытуға өзіндік көзқарасын тұжырымдауға негізделгендігін көреміз. Дәстүрден тыс сабақ түрлері оның ойын ұштап, өзі талдап дәлелдеу арқылы өз пікірін ашып айтуға дағдыланады. Осы арқылы өз еңбегінің жемісін басқалармен бөлісіп, алған білімін жетілдіре, дамыта түседі.

Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды инновациялық технологиялармен оқытуда іріктеліп алынған білім беру технологиялары шартты түрде сараланды. «Бір зерттеудің аясында осынша технологияны қолдану мүмкін бе?» деген сұрақтың туындауы заңды. Біз бұл жерде пәнді меңгерудің тиімділігін сабақтарда үнемі бір технологияны қолдану арқылы емес, түрлі технологиялардың элементтерін ұтымды қолдана отырып анықтауға болатынын дәйектегіміз келді. Әрине, қолданылған технологиялардың әрқайсысы бір-бір зерттеу нысаны болатыны жасырын емес. Бірақ тәжірибе барысында әр сабақта бір технологияның элементін пайдалану арқылы студенттің қызығушылығын тудырып, пәнді терең игертуге болатыны байқалды. Кейде студенттердің өзі көңілдеріне қонған технологияны қайта пайдалануды ұсынған кездері болды. Сондықтан технологияларды мақсатына байланысты іріктеп алдық.

XXI ғасырда әлемдегі қайта құрулар, экономиканы дамытудағы жаңа стратегиялық бағдарламалар, қоғамның ашықтығы, оның жедел ақпараттануы мен қарқынды дамуы білім беруге қойылатын талаптарды түбегейлі өзгертті.

Әлемнің жетекші елдерінің көпшілігі білім беру жүйесін, білім берудің мақсатын, мазмұнын мен технологияларын оның нәтижесіне қарап бағалайтын болды. Білім берудің қазіргі негізгі мақсаты білім алып, білік пен дағды, іскерлікке қол жеткізу ғана емес, солардың негізінде дербес, әлеуметтік және кәсіби біліктілікке – ақпаратты өзі іздеп табу, талдау және ұтымды пайдалану, жылдам қарқынмен өзгеріп жатқан бүгінгі дүниеде лайықты өмір сүру және жұмыс істеу болып табылады.

Дүние жүзіндегі инновациялық үдерістердің барлығы кез-келген мемлекеттің экономикалық дамуының жоғары деңгейін қамтамасыз етумен бірге, ғылыми-техникалық ілгерілеуін де едәуір жылдамдатады. Өйткені, мемлекет дамуының негізі болып табылатын инновациялық саясат кез-келген бәсекеге қабілетті мемлекеттегі ғылым дамуының бағытын анықтайды. Инновациялық үдеріс жаңа бір өнімнің алынуын білдіреді де, ол идеяның пайда болуынан бастап, оның коммерциялық тұрғыда жүзеге асырылуына дейінгі ұзақ жолды қамти отырып, әр түрлі қарым-қатынастар (өндіру, алмасу, тұтыну) кешенін өз қарамағына алады.

Әдебиет сабағындағы ең басты жұмыстардың біріне студенттердің көркем шығарманы қабылдауы, одан әсер алуы, көркем туындыны бүкіл бітім – болмысымен түсіне білулері жатады. Яғни, оқытушы осы мақсатпен ізденуі керек, осы мақсатта оны жүзеге асырудың ең тиімді деген әдіс-тәсілдерін сұрыптай отырып пайдалануы керек. Студенттің көркем шығарманы қабылдау белсенділігін, әсерлі сезімін дамытудың жолдарын қарастыруы керек.

Студенттердің рухани дүниесін байыта отырып, эстетикалық, интеллектуалдық, көркемдік, сезімдік, адамгершілік, азаматтық тәрбие беру; оқырмандық тұрақты ынта-ықыласты, биік талғамды қалыптастыру; әдеби мұраны және онда бейнеленген құбылысты эстетикалық талаппен қабылдауына қажетті білім және біліктілікпен қаруландыру; логикалық ойын, ауызекі және жазбаша тіл мәдениетін қалыптастыру. Бір сөзбен айтқанда, жеке тұлғаны дамыту, қалыптастыру болып табылады

3.3 «Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын» пәнін оқытудың тәжірибелік-эксперименттік жұмыстары мен оның нәтижелері

Кез келген ғылыми-әдістемелік жұмыс, ең алдымен, эксперимент жұмыстарына негізделеді. Эксперимент – бұл зерттеу жұмысының нәтижесін көрсететін, түйінді шешім айтуға бағытталған жұмыс. Білім беру жүйесінде эксперимент термині «ізденіс», «тәжірибе» секілді ұғымдармен сабақтаса түсіндіріледі.

Әдіскер-ғалымдардың еңбектерінде эксперименттің ізденімдік, қалыптастырушы, қорытынды, диагностикалық, анықтау, бақылау, оқыту, болжау т.б. секілді түрлерінің қолданғандарын байқадық. Сол себепті жоғары мектепте қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқытудың әдіснамалық негіздерін анықтау мақсатында эксперимент жұмыстары ұйымдастырылды. Эксперименттің басты мақсаты, оның әр кезеңдегі міндеттері, соған байланысты туындаған мәселелер зерделенді. Эксперимент базасы ретінде Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті таңдалып алынды.

Эксперимент кезінде оқыту үрдісінде қолданып жүрген әдістемелік жұмыстардың аталған мәселені меңгерудегі жолдарын анықтауға жаңа технология арқылы оқытудың әдіс-тәсілдерін тиімді қолдана отырып, бақылау жасауға студенттердің өздік, шығармашылық, іздену жұмыстарын ұйымдастыруға ерекше көңіл бөлінді.

Эксперимент жұмысының негізгі мақсаты – қазіргі қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқытудың сапасын арттыру нәтижесінде жеке тұлғаның дамуына сәйкестендіре отырып студенттердің әдеби материалдарды толық оқып игеруін жүзеге асыру, олардың әдеби білім деңгейінің дамуын қалыптастыру.

Эксперимент жұмыстарын жүргізу үш кезеңге топтастырылды:

1-кезең – анықтаушы эксперимент (2013-2014 ж.ж.)

2-кезең – қалыптастырушы эксперимент (2014-2015 ж.ж.)

3-кезең – бақылаушы эксперимент (2015-2016 ж.ж.)

Кесте 14 – Эксперимент жұмыстарын жүргізудегі бастапқы деректер

ЖОО			Бақылау тобы	Эксперимент тобы
Қазақ	мемлекеттік	қыздар	25	25
педагогикалық университеті				

Эксперименттің анықтау кезеңінде жоғары оқу орындарында қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқытудың теориялық моделі жасалып, ЖОО аталған тақырыпты жаңа технологиялармен оқытудың өзектілігі анықталды.

Эксперимент жұмысының алғашқы кезеңінде студенттердің бұл тақырыпты қаншалықты деңгейде білетіндігін анықтап, жинақтау мақсатында арнайы сауалнамалық сұрақтар, тест тапсырмалары, әңгімелесу, жазба жұмыс түрлері, ауызша пікірлесу жүргізілді. Осы негізде студенттердің білім деңгейін, қазақ поэзиясына деген көзқарасын танып-білу мақсатындағы бақылау жұмыстарының қорытындысын саралай келе:

- экспериментке дейінгі студенттердің 73 %-ы аталған мәселе туралы аз білетіндігін;

- студенттердің 21 %-ы оқулық көлеміндегі берілген материалды меңгерумен ғана шектелетінін;

- студенттердің 6 %-ы аталған мәселеге мүлдем көңіл аудармайтындығы байқалды.

Қалыптастырушы кезеңде жоғарыда көрсетілген мәселелерге қатысты эксперименттік және бақылау топтары белгіленіп, бұл тақырыпты жан-жақты меңгерту үшін жоспарлы әдеби тапсырмалар жүйесі құрастырылды. Эксперимент жүргізу барысында тәжірибе жүргізілетін топтардағы студенттер саны мен бақылау тобындағы студенттер саны теңестірілді және орындалатын оқу материалдың мазмұны, ондағы сұрақ-тапсырмалардың көлемі де бірдей деңгейде қарастырылды.

Тәжірибе барысында аталған мәселе бойынша эксперимент тобына шығарманы студенттердің өздігінен оқып қабылдауы үшін төмендегідей проблемалық сұрау-тапсырмалар, іздену жұмыстары, әдеби жаттығулар берілді.

Тақырыпты меңгеру барысында осы мәселелерге ерекше назар аудару тапсырылды.

1. Қазіргі қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын неге негізделіп жазылған?
2. Ақын шығармаларында қандай кейіпкерлер бейнеленген?
3. Жырдағы басты оқиғаларға сипаттама беріңіз.
4. Аталған мәселеге қатысты өзіндік ой- тұжырымыңыз қандай?
5. «Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын» деген тақырыпқа ой-толғау жазыңыздар.

Ал бақылау тобына шығармаларды оқу ғана жүктелді, арнайы тапсырма берілмеді. Соның нәтижесінде студенттердің оқу барысында мәселеге деген немқұрайлықтары байқалды. Тәжірибе барысында эксперимент топтарына ақындар шығармашылығы бойынша көріністер көрсету ұйымдастырылса, бақылау сыныбына тек шығармалар мазмұнын баяндаумен шектелдік. Әдеттегідей, шығарманы талдап-талқылау барысында эксперимент тобындағы студенттердің көру, тамашалау арқылы есте сақтау қабілетінің жоғары деңгейде болғандығы байқалса, ал бақылау тобының қорытындысы бойынша есте сақтау қабілетінің төмендігі көрінді. Педагогикалық тұрғыдан жоспарлы ұйымдастырылып жүргізілген эксперимент, тәжірибе жұмыстары студенттердің шығармашылық белсенділігін арттырып, білім алуға, әдеби көркем шығармаға оқырмандық қызығушылығын арттырып, танымдық-эстетикалық көзқарасын қалыптастырып, өзін-өзі дамытуға, ден қоятындығы тәжірибе жүзінде айқын байқалды.

Кесте 15 - Студенттің таңдау курсы игерудегі сабаққа дейінгі және сабақтан кейінгі меңгеру деңгейі

Эксперименттік сабақтардың пайыздық көрсеткіштері	Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды өздігінен меңгеруінің үлгерім нәтижелері (%-есебімен)	Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды сабақта оқып-үйренгеннен кейінгі үлгерім нәтижелері (%-есебімен)
Оқу тобы түрлері	2 курс	2 курс
Бақылау оқу тобы	28 %	75 %
Эксперименттік оқу тобы	25 %	90 %

Қорытынды эксперимент кезінде 2-курс эксперимент оқу тобы мен 2-курс бақылау оқу тобында білім тапсырмалары жүргізілді. Тапсырмалар ауызша, жазбаша формада жүргізілді. Тақырыпқа қатысты ғылыми жұмыстарды талдау барысында сұрақтарға жауап берумен бағаланды. Эксперименттік жұмыс барысында жоғары мектептегі студенттің білім деңгейі айқындалатын СӨЖ, СОӨЖ және семинар сағаттарында интербелсенді оқу әдістерін негізге ала отырып өткізілді. Студенттерді бағалау өзара бағалау көрсеткіштері және оқытушы бағалауы арқылы жүзеге асырылды. Эксперимент жүргізілген оқу

тобы бойынша қорытынды жүргізгенде, студенттердің тапсырмаларды белсенділікпен орындауы, өзіндік ой-тұжырымын ашық айтуының негізінде тамаша нәтижелерге қол жеткізгендіктері байқалды.

Көріп отырғанымыздай, эксперимент қорытындысында арнайы оқу технологиялары арқылы өткізілген сабақ пен дәстүрлі түрде өткізілген сабақтардың өзіндік айырмашылығы болатыны байқалды. Арнайы инновациялық оқу технологияларымен өткізілген сабақтардың оң нәтиже беретіндігі анықталды. Бұл сабақтар студенттердің білім деңгейінің қалыптасуы ғана емес, сонымен бірге шығармашылық қабілетінің дамуына да ықпал ететіні анықталды. Демек, «Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқыту» курсының оқу үдерісіне берері мол, маңызы зор екендігін байқаймыз.

Эксперимент жүргізілген топтардың қорытындысында студенттердің берілген тапсырмаға ынтамен, ар-ожданмен, ерекше зейін қойып, қабылдау деңгейі, оқуға деген қызығушылығы арта түсті.

Зерттеу барысында жүргізілген сынақтардың қорытындысы бақылау тобы мен эксперименттік топтардың арасындағы айырманы бірден көрсетті.

Эксперимент жұмысының соңында жоғары да аталған ЖОО-ндағы «Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқыту» курсы оқытылған оқу топтарында жүргізілген эксперимент нәтижесі қорытындыланды.

Эксперимент қорытындысына көз жүгіртсек, студенттер төмендегі білім деңгейін көрсетті.

Кесте 16 - Студенттердің эксперименттік тәжірибедегі білім деңгейі

Оқу тобы түрі	Студент саны	Студенттердің білім деңгейі			
		Өте жақсы 90-100%	Жақсы 79-89%	Қанағаттанарлық 50-74%	%
Эксперимент тобы	25	18 студент	6 студент	1 студент	87 %
Бақылау тобы	25	10 студент	9 студент	6 студент	75 %

Эксперимент нәтижелері аталған мәселені оқытуда жаңа технологиялық әдістерді пайдалану өте тиімді екендігін көрсетті. Мұндай интербелсенді әдістемені пайдалану студенттердің интеллектуалды дамуына, шығармашылық қабілетінің шыңдалуына оң әсерін тигізеді. Қорытынды экспериментте нәтижелер бірізділеніп, жинақталды, қорытындыланды.

Жоғары мектеп студенттері үшін дайындалған эксперименттік оқу бағдарламасында білім алушылардың жас деңгейі, теориялық білімі, тақырып бойынша ақпараттық деңгейі қатаң ескерілді.

Эксперимент жұмысын қорытындылау барысында жүргізілген сауалнама сұрақтары қорытындыларына келсек, экспериментке дейінгі студенттердің пән бойынша қордалаған теориялық білімдерінің одан кейін артқаны байқалды.

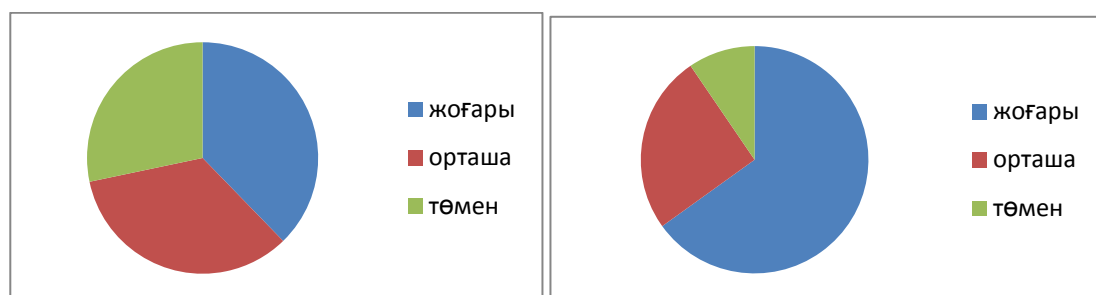
Ғылыми-зерттеу жұмысы бойынша жүргізілген эксперимент нәтижелері келесі маңызды мәселелерді анықтауға мүмкіндік берді:

1) студенттердің өздігінен білім алу дағдысы мен креативті ойлау қабілетін арттыру қажеттігі анықталды;

2) аталған курс бойынша электронды оқу құралын жасау қажеттілігі туындады;

3) кредиттік оқыту жүйесіне сай СӨЖ, СОӨЖ жұмыстарын жетілдіру, дамыту.

Зерттеу жұмысының экспериментке дейінгі және эксперименттен кейінгі деңгейлері 9 – Сызбада салыстырылып көрсетілді.

Экспериментке дейін

Эксперименттен кейін

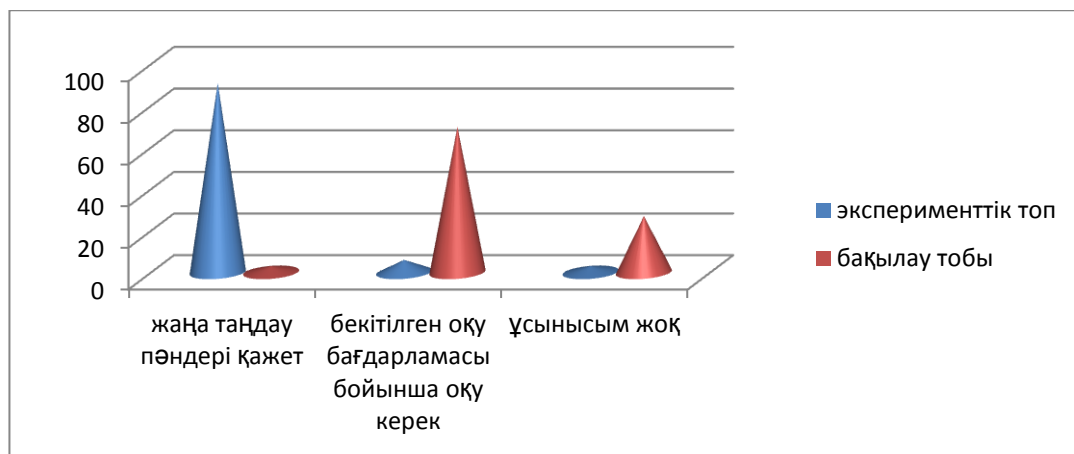
Сурет 9 - Эксперименттік топ нәтижелерінің көрсеткіші

Эксперимент кезінде жүргізілген жұмыстар қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқыту арқылы жастардың бойында патриоттық, отаншылдық сезімдерді қалыптастыруға болатындығын көрсетті. Сол себепті «Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын» пәнін тәжірибеге мақсатты түрде ендіруге болады деп қорытындылай аламыз. Мұны эксперименттен кейін студенттерден алынған сауалнаманың өзі дәлелдейді. Мәселен, «Оқу-жұмыс жоспарында қамтылған пәндер бойынша қандай ұсыныстарың бар?» деген сауалға (тәжірибелік тобы):

- тереңдетіліп оқытылатын пәндер қажет – 91 %;
- берілген оқу бағдарламасы бойынша оқу керек -6 %;
- ұсынысым жоқ -3 % деп жауап берді.

Ал дәл осы сұраққа бақылау тобының жауабы мынадай болды:

- тереңдетіліп оқытылатын пәндер қажет – 3 %;
- тек қана берілген оқу бағдарламасы бойынша оқу керек – 70 %;
- ұсынысым жоқ – 27 % деп білдірді.

Сурет 10 - Студенттердің эксперименттен кейінгі оқу-жұмыс жоспары бойынша ұсыныстары

Қорыта келгенде, эксперимент нәтижелері қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқытудың негізгі ұстанымдары оның ұтымдылығын, ұсынылған әдістемелік жүйенің жоғары нәтижеге жетуге мүмкіндік беретінін танытты. Рухани-танымдық қиындықтарды шешуге, білім алушылардың кәсіби дайындықтарының жоғары болуына, кәсіби дағдыларды жетілдіруге жол ашты. Болашақ маманның кәсіби-педагогикалық ойлауын, сөйлеу қабілетін, материалды түсіну және игеру деңгейін көтеруге ықпал етті. Педагогикалық әдіс-тәсілдердің жүйелі және ұтымды таңдалуы олардың шығармашылық ойлауын дамытып, ғылыми көзқарасы мен белсенділігін қалыптастырды. Студенттердің ойлау, байқау, жинақтау, өткенді еске түсіру қабілеттерін дамытып, теориялық мәселелерді іс жүзінде жете білуге, түсінуге көмегін тигізді. Студенттің сөз мәдениетіне төселуіне ықпал етіп, олардың тұлғалық құзыреттіліктерін қалыптастыруға ықпал етті.

ҚОРЫТЫНДЫ

«Қазақстан Республикасы Білім туралы Заңы» мен «Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға» арналған Мемлекеттік бағдарлама елімізде ЖОО білім беру тұжырымдамасы мен білім стандарттарын педагог-мамандарды оқыту мен даярлау сапасын жақсартуға бағытталған білім беру ісін одан әрі модернизациялауды мақсат етеді.

Осы ретте бүгінгі таңда елімізде Қазақстан Республикасы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы талаптарына сай оқу стандарттары мен тұжырымдамалар, оқу бағдарламалары мен нормативті құжаттар жасалып, оқу-тәрбие жұмысына кеңінен енгізілуде.

Қазіргі білім жүйесінің негізгі мәселелерінің бірі – өзіне тән ұлттық танымдық, тәрбиелік басқа да сантүрлі ерекшеліктері бар. Қазақ әдебиеті пәні ұлттық әдебиетті дамытуға да септігін тигізеді. Ұлттық әдебиетті өркендету және дамыту – әрбір елдің келешегі.

Оқыту үдерісі – педагогиканың тиімді амалы. Мұнда әрі оқыту, әрі оқу, әрі тәрбиелеу үрдістері бірізділікпен қатар жүреді. Сол себепті соңғы кездері ғалымдардың назары қазақ әдебиетін оқытудың жаңа ғылыми-әдістемелік жүйесіне, оны оқыту теориясына ерекше аударылып отыр. Сондықтан елімізде білім беру саласында жүріп жатқан реформаға сай ұлттық сананы жетілдіретін, білім алушыларға озық білім жетістіктерін беретін, ұлттық салт-дәстүрде тәрбиелейтін жаңа педагогикалық технологиялар пайда болуда. Бұларды жүзеге асыру үшін елімізде қабылданып, бірнеше рет өзгертіліп, толықтырылған «Білім туралы» заңы, «Білім беру тұжырымдамаларына» сәйкес білім жүйесін реформалау жұмыстары жүргізілуде. Осыған орай жаңа буын оқулықтары шығарылып, оларды интербелсенді технологиялармен оқытудың түрлі әдіс-амалдары қарастырылуда.

Соңғы жылдары әдебиетті оқыту мәселесі жаңа бір белеске көтерілді. Атап айтқанда, түрлі ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізіліп, оқытудың жаңа әдіс-тәсілдері жазылуда. Осыған орай, педагогтардың, әдіскерлердің, психологтардың, ғылыми-педагогикалық зерттеу орталықтары қызметкерлері жұмысының басты бағыттары қазақ әдебиетін оқытуда инновациялық технологияларды ұтымды пайдаланумен тығыз байланысты қолға алынууда.

Білім беру мекемелерінің алдына қойып отырған мақсаты - инновациялық оқыту технологиясы арқылы оқу мен тәрбие жұмысын дамыту, елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсарту бағытында жеке тұлғаға жүйелі, нақты білім беру. Алайда, инновациялық педагогикалық технологияларды қажетті деңгейде қолдану және осы арқылы жеке тұлғаның білім деңгейін, шығармашылық қабілетін қоғамдық сұранысқа сай қалыптастыру барлық білім беретін мекемелердің дағдылы ісіне айнала қойған жоқ. Инновациялық педагогикалық технологияларды қолдану оқу үдерісін сапалы түрлендіруге, жаңашыл жобаларды енгізуге, оны тиімді басқаруға негіз болып, әрбір білім мекемесінде өзіндік даму жолын табуға, әрбір оқытушыға өзінің әдістемелік жүйесін құруға септігін тигізеді. Сондықтан қазіргі кезеңде оқытудың

инновациялық технологияларын оқу орындарының практикасына белсенді түрде ендіру – қоғам талабы.

Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытуды зерттеу барысында алынған нәтижелерге сүйене отырып, мынадай тұжырымдар жасалды:

1. Қазіргі білім беру саласының алдында тұрған басты бағыт - жан-жақты дамыған рухани қазынасы бай, әлеуметтік бейімделген жеке тұлға қалыптастыру. Оқытушы оқыту мен тәрбиелеудің тиімді жолдарын іздестірумен ғана шектелмей, сол білімді студент бойына дарытуда оның педагогикалық және психологиялық жағдайларына да көңіл бөлу қажеттілігі қарастырылған. Аталған мәселені меңгертуде, әсіресе, студенттердің психикалық көңіл-күйі дұрыс болуы аса маңызды рөл атқаратындығы сөз етілді. Олардың ойлау қабілеті, сезіну, қабылдаумүмкіндіктерін, зейіндерін қалыптастыруда да қазақ ақындарының шығармалары игі ықпалын тигізетіндігі анықталды.

2. Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын элементтері ұлттық құндылығымен ерекшеленеді, сондықтан болашақ қазақ тілі мен әдебиеті мамандарының бойында адамгершілік, рухани-мәдени қасиеттерін қалыптастырады, кәсіби білігін жетілдіруде бағыт-бағдар болады.

3. Студенттің кәсіби-танымдық қабілеттерін дамытуға бағытталған ғылыми-әдістемелік жүйе қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарындарды оқытудың арнайы ұстанымдары негізінде жүзеге асырылып, оң нәтиже береді.

4. Жоғары мектепте қазақ поэзиясындағы түркілік сарынды жоғарғы деңгейде оқыту тиімділігін арттырудың және оны меңгерту мақсатында тиімді әдіс-тәсілдер жүйесі көрсетілді. Озық технологияның кейбір үлгілері арқылы оқыту жолдары сабақ үрдісінде дәйектелді. Деңгейлік тапсырмалар, ұжымдық, сын тұрғысынан ойлау технологиялары бойынша жүргізілген сабақ барысында студенттердің әдебиетке, әсіресе, ақындар поэзиясын жан-жақты меңгертуге бағытталған жаттығу-тапсырмалар берілді. Сонымен қатар, бақылау және эксперимент тобында жүргізілген тәжірибе нәтижесі қоса көрсетілді.

5. Студенттердің білім, білік, дағдыларын, танымдық, тәрбиелік, дамытушылық қарым-қабілеттерін зерттеуде бақылау-эксперимент жұмыстары жүргізіліп, қорытындылары сарапталынды.

6. Дәстүрлі білім мен білім берудегі жаңа технологияларды бір-бірімен сабақтастыра, кіріктіре отырып меңгерту – түпкі нәтижеге білім сапасын жоғары деңгейге жеткізудің ұтымды жолы екендігін байқатты.

Түйіндей айтқанда, сабақ – шығармашылық жұмыс. Өйткені, ол оқытушыдан оқу пәнінің ғылыми негіздерін жетік білуді, студенттердің тақырыпқа дайындық деңгейін, шама-шарқын, сабақ үдерісіндегі мүмкіндіктерді бағамдап-бағдарлай алатындай педагогикалық үлкен шеберлікті, мол шығармашылық ізденіс-әрекеттерді талап етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: Атамұра, 2005. – 336 б.
- 2 Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. – М.: Айрис – Пресс, 2014. – 560 с.
- 3 Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. – Алматы: Рауан, 1992. – 380 с.
- 4 Қазақ қолжазбалары: Ежелгі грек, көне қытай жазбаларындағы түркілік әдеби үлгілер. – Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚ, 2011. – 448 б.
- 5 Findley C.V. The Turks in world History. - Oxford University Press, 2005. - 300р.
- 6 Köprülüzade F. Türk Dili ve Edebiyatı üzerinde araştırmalar. – Istanbul, 1934.
- 7 Patricia Crone (Islamic Cultures, Islamic Contexts: Essays in Honor, Leiden. - Boston: Brillm, 2015.
- 8 Есіркепова Г.Е. Әдебиет тарихындағы көркемдік дәстүр жалғастығы // Абай ат. ҚазҰПУ Хабаршысы. - 2015.- №1 (51). – 257 б.
- 9 Қазақ ССР тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін: 5 томдық. – Алматы: Ғылым, 1983. – 1 т. – 225 б.
- 10 Қазақ фольклористикасы / жалпы ред. басқ. проф. М. Ғабдуллин. – Алматы: Ғылым, 1972. – 297 б.
- 11 Сейфуллин С. Қазақ әдебиеті // Шығармалар: 6 томдық. – Алматы: Қазмемкөркемәдеббас., 1964. – Т. 6. – 455 б.
- 12 Сейфуллин С. Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары. - Алматы, 2009. – Т. 10. – 400 б.
- 13 Қазақ эпосы және түркология. – Алматы, 1987. – 374 б.
- 14 Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2005. – 576 б.
- 15 Фольклор және эстетика. – Алматы, 1976. – 282 б.
- 16 Қазақ қолжазбалары: Көне түркі жазба әдеби үлгілері. Орхон мұралары. – Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚ, 2011. – Т. 2. – 448 б.
- 17 Батырлар жыры. – Алматы: Жазушы, 2000. – т. 1. – 256 б.
- 18 Жаксылыков А.Ж. Образы, мотивы и идеи с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы. Типология, эстетика, генезис/под ред. З.Кабдолова. – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 422 с.
- 19 Ежелгі дәуір әдебиеті. Жоғары оқу орындары филология факультеттері студенттеріне арналған хрестоматиялық оқу құралы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 280 б.
- 20 Батырлар жыры /құраст. О.Нұрмағамбетова, Қ.Сыдықов. – Алматы: Жазушы, 1989. - Т. 5. – 384 б.
- 21 Келімбетов Н. Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері. – Алматы: Раритет, 2011. – 432 б.

- 22 Қоңыратбаев Ә., Қоңыратбаев Т. Көне мәдениет жазбалары: Жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 1991. –400 б.
- 23 Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1985.
- 24 Тілепов Ж. Қазақ халқының хандық дәуір әдебиеті: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 220 б.
- 25 www.ultkz.
- 26 Бес ғасыр жырлайды: 2 томдық/құрастыр. М.Мағауин, М.Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1989. – Т. 1. –384 б.
- 27 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989.
- 28 Марғұлан Ә. О носителях древней поэтической культуры казахского народа. Алма-Ата, 1959.
- 29 Мұқанов С. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Ғылым, 1964.
- 30 Сүйіншәлиев Х. Х-ХҮІІ ғасырлардағы қазақ әдебиеті. – Алматы, 1973.
- 31 Ысмайылов Е. Ақындар. – Алматы: ҚМКӘБ, 1956.
- 32 Қорқыт ата: Оғыздардың батырлық эпосы /аударған Ә.Дербісәлин.– Алматы: Қазақстан, 1993. – 64 б.
- 33 Жанабаев К. О героической поэзии // Ай. - 1994. -№1.– 220 с.
- 34 Еңсегенұлы Т. Көне түркі руна жазба поэзиясы. Екінші кітап. Орхондағы түркі руна жазба дастандары: оқу құралы. –Алматы: Білім, 2008. – 409 б.
- 35 Ыбырайым Б. Қазақ лирикасы. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ: «Ұлағат» баспасы, 2013. – 144 б.
- 36 Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Әлеуметтану және саясаттану бойынша. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2006. – 569 б.
- 37 Ержанова С.Б. Қазақ поэзиясы тәуелсіздік тұсында. – Алматы: Білім, 2010. – 320 б.
- 38 Қасқабасов С. ХҮ-ХҮІІІ ғасырдағы қазақ әдебиеті. – Алматы: ӘӨИ, 2005.
- 39 Қазақ поэзиясындағы дәстүр ұласуы. – Алматы: Ғылым, 1981. - 210 б.
- 40 Әбдікәкімов Т. Ырауан: өлеңдер, балладалар, толғау. – Алматы: Атамұра, 2000. – 230 б.
- 41 Мәукенұлы Н. Жоғалды күн, жоғалды ай, жоғалды жыл. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. – 364 б.
- 42 Шапай Т. Шын жүрек бір жүрек. – Алматы: Жазушы, 1999. – 280 б.
- 43 Әшімбаев С. Ақиқатқа іңкәрлік. – Алматы: Ана тілі, 1997. – 197 б.
- 44 Дәстүр және жаңашылдық: монографиялық жинақ. – Алматы: Ғылым, 1980. – 215 б.
- 45 ХХІ ғасырдағы қазақ әдебиеті (2001-2011 ж.ж.). – Алматы: Арда, 2011. – 640 б.
- 46 Мырза-Әли Қ. Қайсы бірін айтайын, қайсы бірін?!// Егемен Қазақстан. 2001, қараша- 17.

- 47 Молдағалиев Т. Астана туралы ой // Егемен Қазақстан. – 1998, мамыр-15.
- 48 Иманасов С. Қазақ // Қазақ әдебиеті. – 2008, шілде - 18.
- 49 Әскербекқызы Ж. Қаңтардағы қызыл гүл. – Астана: Елорда, 2001.
- 50 Майтанов Б. Тәуелсіздік – күрес мұраты: зерттеулер мен мақалалар. – Алматы: Құс жолы, 2012. – 490 б.
- 51 Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по истор.поэтике// Литературно-критические статьи. – М., 1986.
- 52 Фарино Е. Введение в литературоведение: учеб. пособие. - Спб.: Изд-во РГПУ им. А.И.Герцена, 2004. – 412 с.
- 53 Аронұлы С. Ақиық. Толғаулар, сын-сықақтар, айтыстар. – Алматы: Жазушы, 1976. – 140 б.
- 54 Қазақтың наным-сенімдерінің фольклордағы көрінісі. Зерттеу. – Алматы: Жазушы, 2004. – 288 б.
- 55 Әскербекқызы Ж. Қаз қанатындағы ғұмыр. Өлеңдер мен поэма. – Алматы: Жазушы, 2007. – 286 б.
- 56 Гумилев Л. Көне түріктер. – Алматы: Ана тілі, 1994. –310 б.
- 57 Қыраубаева А. Ғасырлар мұрасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 163 б.
- 58 Темірбай А. Автопортрет. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 258 б.
- 59 Асқар О. Астана – бітпес жыр, әнім // Жұлдыз. - 2010. - №1. – Б. 61-62.
- 60 Қайыңбаев М. Уақытпен үндескен//Қазақ әдебиеті.– 1994, желтоқсан–2.
- 61 Медетбеков Т. Көк түріктер сарыны. – Алматы: Өлке, 2002.
- 62 Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. – Алматы: Ғылым, 1991.
- 63 Кекілбаев Ә. Елдік пен ерліктің ерен жыры//Егемен Қазақстан. - 2002, желтоқсан – б.
- 64 Сманов Б. Көркем шығарманы талдау негіздері. – Алматы: «Ұлағат» баспасы, 2016. – 366 б.
- 65 Тұрғынбаев Ә., Кенжебаев С., Есімханов Т. Ғылым тарихы мен философиясы. – Алматы: Білім, 2006. – 288 б.
- 66 Гершунский Б.С.Философия образования:учебное пособие для студентов высших и средних педагогических учебных заведений. – М.: Московский психолого-социальный институт, 1998.- 432 с.
- 67 Қазақстан Республикасының Білім туралы заңы. 2011.19.01.
- 68 Ильин В.В. Философия науки. – Москва: МГУ, 2003. – 485 б.
- 69 Егеубаев А. Кісілік кітабы (ғылыми эссе). – Алматы: Ана тілі, 1998.– 320 б.
- 70 Мырзалы С. Философия. – Алматы: Бастау, 2008. – 644 б.
- 71 Сатбекова А.Қазақ тілін өзгетілді дәрісханада жобалай оқыту технологиясының ғылыми-әдістемелік негіздері:пед.ғыл. док.... дис. - Алматы, 2009.
- 72 Педагогика. Дәріс курсы. – Алматы: Нұрлы Әлем, 2003.- 368 б.

- 73 Выготский Л.С. Педагогическая психология. – М., 1991.
- 74 Ғаббасов С. Педагогика мен психология негіздері. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2008. – 448 б.
- 75 Дәулетбекова Ж. Оқушылардың оқу мотивтері – сапалы білім негіздері. – Алматы, 2001. – 170 б.
- 76 Жарықбаев Қ. Психология. – Алматы: Білім, 1993. – 272 б.
- 77 Ананьев Б.Г. Психология и проблемы человекознания. - МОДЭК, 2005.
- 78 Сманов Б. Мектепте көркем шығарманы талдау негіздері. – Алматы: Тоғанай Т, 2009. – 272 б.
- 79 Жұмабаев М. Шығармалар жинағы. Аудармалар, ғылыми еңбек, мақалалар. – Алматы: Жазушы, 2003. – Т. 3. – 232 б.
- 80 Қанарбаева Б. Мағжан символист: Зерттеу. – Алматы: Экономика, 2007. – 288 б.
- 81 Якунин В.А. Педагогическая психология. – М., 1998. – 580с.
- 82 Мұқанов М. Жас және педагогикалық психология. – Алматы: Мектеп, 1991. – 241 б.
- 83 Махмутов М. Мектепте проблемалық оқытуды ұйымдастыру. Алматы.1981.-239 б.
- 84 Калмыкова З. Педагогическая психология. – М.: ТЦ Сфера, 2008. – 250 с.
- 85 Көшімбаев А. Қазақ әдебиетін оқыту методикасы. – Алматы, 1969. – 243 б.
- 86 Аймауытов Ж. Тәрбиеге жетекші. – Алматы, 1993. – 312 б.
- 87 Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев. «Қазақстан жолы–2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» // Егемен Қазақстан. - 2014, қаңтар - 17.
- 88 «Қазақстан Республикасының азаматтарына патриоттық тәрбие берудің 2006–2008 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы туралы» ҚР Президентінің Жарлығы. –Астана: Ақорда, 2006, қазан. - №200.
- 89 ДайырӘ., АйтқалиевҚ., БеркімбаеваШ., ҚұрманбайГ. Қазақ әдебиеті оқулығы – 5 сынып. – Алматы: Атамұра, 2010.
- 90 Сабыров Т. Оқыту теориясының негіздері. – Алматы, 1993. – 96 б.
- 91 Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі:әдістемелік құрал. –Астана, 2013. – 64 б.
- 92 Мырзағалиев Қ. Мектепте әдебиет теориясы ұғымдарымен таныстыру. – Алматы: Рауан, 1992. – 127 б.
- 93 Жұмақаева Б. Жыраулар поэзиясын талдап тану. – Алматы, 2010. – 196 б.
- 94 Ақшолақов Т. Шығарманың көркем компоненттерін оқыту. – Алматы, 1968. – 118 б.
- 95 Қазақстан Республикасы орта білім мемлекеттік стандарты, 1-кітап, қоғамдық-гуманитарлық пәндер, жинақ. – Алматы, 1998. –36-56 б.
- 96 Қазақстан Республикасының білім туралы заңы. - 24.03.2016.

- 97 Әлімов А. Интербелсенді әдістемені ЖОО-да қолдану мәселелері. – Алматы, 2013. –448 б.
- 98 Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологий. –М.: Педагогика, 1993. -192с.
- 99 Левин М.М. Технологий профессионального педагогического образования. – М.: Академия, 2001. – 318 б.
- 100 Чошанов М. Гибкая технология проблемно-модульного обучения. –М: Просвещение, 1996. -158с.
- 101 Қараев Ж.А. Активизация познавательной деятельности учащихся в условиях применения компьютерной технологий обучения: дис. ... док.пед.наук. –Алматы, 1994. –345с.
- 102 Жұматаева Е.Жоғары мектепте әдебиетті білімденудің инновациялық технологияларымен оқыту. – Павлодар: Кереку, 2012. – 224 б.
- 103 Жұмажанова Т. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы: Білім, 2009. – 288 б.
- 104 Дьяченко В.К. Сотрудничество в обучении: о коллективном способе учебной работы. – М., 1991.
- 105 Сүлейменова Ж., Орынбаев А., Абитжанова Ж. Қазақ тілін оқыту әдістемесінен қысқаша анықтағыш-сөздік. – Алматы: Эверо, 2009. –248 б.
- 106 Салықбай Г. Аспандағы аңсарым. – Алматы: Жазушы, 2001. –192 б.
- 107 Көшімбетова С.А. Оқу-тәрбие үрдісінде оқытудың инновациялық әдіс-тәсілдерін пайдаланудың педагогикалық шарттары: Педагогика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты. – Алматы, 2004. – 270 б.
- 108 Нағымжанова Қ. Инновациялық технологияның құрылымы. – Алматы:Өркен, 2007.

«БЕКІТЕМІН»
Қазақ мемлекеттік қыздар
педагогикалық университетінің
бірінші проректоры
ф.м.ғ.д., профессор

Б. Алиев
«11» 02 2016ж.

Қазақ әдебиеті пәні бойынша ЖОО қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқыту барысында студенттерді кәсіби даярлау негізінде оқытудың әдістемесін оқу үдерісіне енгізу туралы

АКТИ

Бұл акт 2014-2016 ж.ж. аралығында «Қазақ әдебиеті» кафедрасының Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын пәні бойынша орындалған әдістемелік жұмыстар нәтижесінде әзірленіп, осы акт негізінде расталады. Орындағандар: Алиева Ж.А. – PhD докторант, филология ғылымының докторы, профессор Ержанова С.Б.

ОӘЖ төмендегідей оқу үдерісіне (оқу жұмыс түрлеріне) ендірілді.

- Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын пәнінен оқуға арналған көмекші әдістемелік нұсқау дәріс сабақтарына;
- Қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарын пәнінен тест жинақтарын практикалық сабақтарында пайдалану;
- ЖОО қазақ поэзиясындағы көне түркілік сарынды оқыту барысында студенттерді кәсіби даярлау бойынша педагогикалық технологиялар сабаққа енгізілді.

«Қазақ әдебиеті» кафедрасының
меңгерушісі

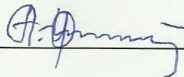

ф.ғ.д., профессор Ержанова С.Б.

Авторлар:

Алиева Ж.А.

Ержанова С.Б.

Факультет деканы

Тымболова А.О.